

ՓՈՐՁ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

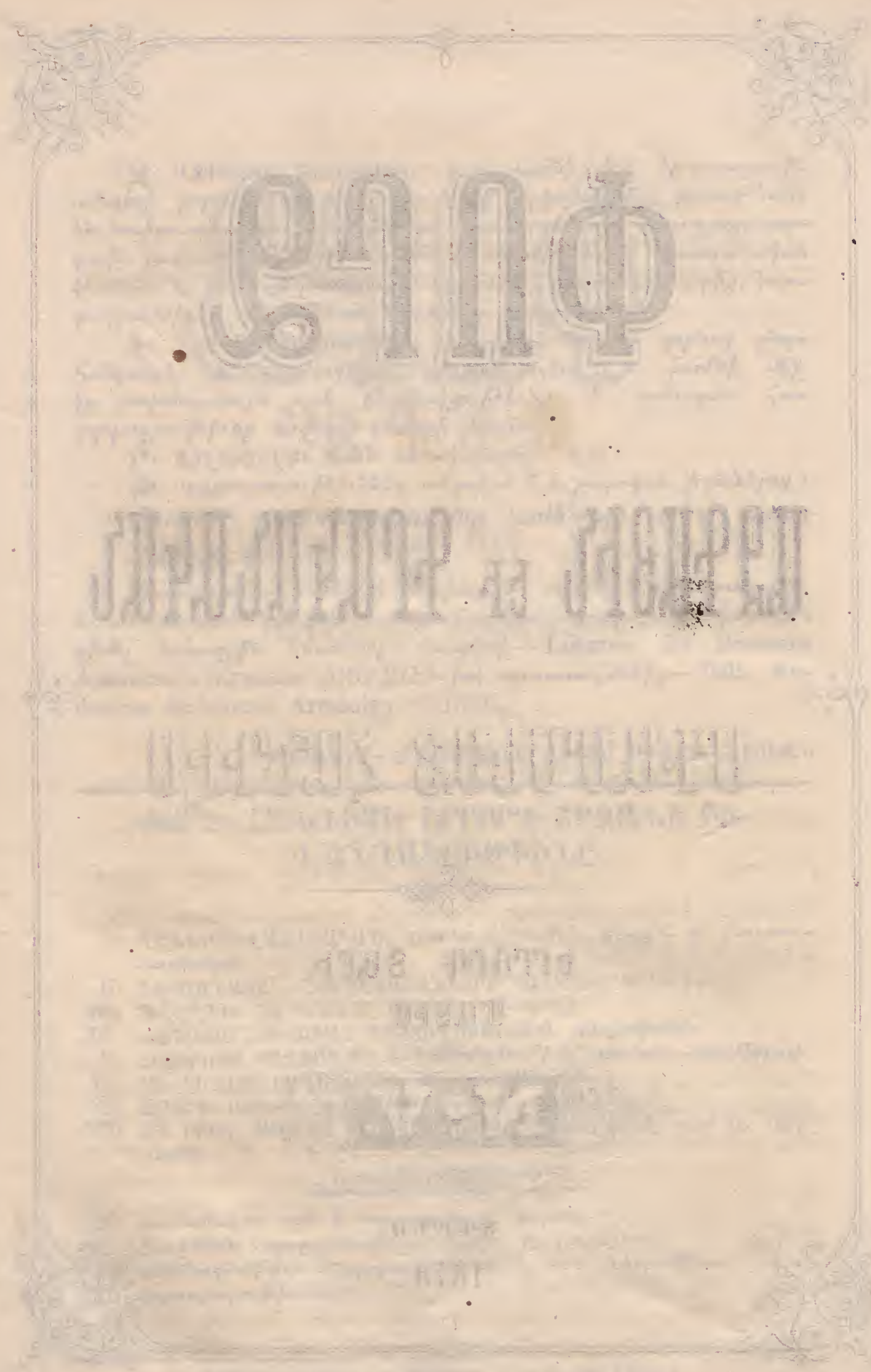
ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.
ՄԱՅԻՍ.

№ 1 V.

ՏՓԽԻՍ

1879.

ΕΛΛΗΝΟΦ

ΕΛΛΗΝΟΦ

ΕΛΛΗΝΟΦ

ΕΛΛΗΝΟΦ

ΕΛΛΗΝΟΦ

ΕΛΛΗΝΟΦ

ΕΛΛΗΝΟΦ

ΕΛΛΗΝΟΦ

ΕΛΛΗΝΟΦ

ՀԱՅԻ ԽՆԴԻՐ

(Շարունակութիւնը տես «ՓՈՐՁ» 1879. № 4) :

Ժ.Ջ.

Դ Ր Ի Զ Ա Կ

Նահապետական պարզ սովորութիւններն օր ըստ օր է անհետանում են, բարձեկամութիւն, հարեանութիւն սուրբ բառերն իրանց նշանակութիւնը միմիայն քաղաքավարութեան ձեւերի մէջ են պահում, էլ չկայ այն ընտանեկան կապը, որ օտարներին միմեանց հետ մի տան պէս պահում էր. խոր գիւղերումը, որպէս և իցէ, այժմ կը տեսնես նախկին քաղցրութեան ստուերը, իսկ քաղաքներումն ու մեծամեծ գիւղերումը՝ երբէք : Մի անմխիթար ապագայ է գուշակում մեզ այս բանը :

Սրանից քսան կամ քսան ու հինգ տարի յառաջ, իմ լաւ միտքս է, մեր գիւղերումն երկու դրացի մի տան պէս էին ապրում. մի առած ունէին, որը պատգամի նման ընդունուած էր ամէնքից : «Փոխը օխտը տուէն ա պահել» Այս առածի սուրբ նշանակութիւնն ամէնքին լաւ յայտնի էր, պատէ պատ հարեաններն եղծօր նման միմեանց կարիքին հասնում էին : Ինչպէս այսօր, ես յիշում եմ դրիջակը, որ բացած էր մեր և մեր պատկից դրացի Ազատենց պատի մէջ : Այս մի փոքրիկ թափանցիկ պատուհան էր՝ երկու հարեանների միջնապատումը շինած : Ոչ վարագոյրն էր ծածկում այդ պատուհանն և ոչինչ զգալի արգելք խափան էր լինում ականառոտ լինել միմեանց տան գաղտնիքին, մի բարոյական զգացմունք էր, որ հաստ պատի նման փականք էր դնում դրիջակի վերայ, այն է՝ ամէն մարդ սուրբ պարտականութիւն էր համարում դրիջակը դործ դնել կարեւոր ժամանակը. ճրագ ուզել միմեանցից, կերտկրի բաժին տալ իրարու, քաղցր գրոյցներ անել պարապ միջոցները, մէկս մէկի նեղութիւնին օգնութիւն հասնել : Ահա ինչ էր դրիջակի նշանակութիւնը : Բնդ հակառակն՝ աններելի յանցանք էր, եթէ մինը չար դիտաւորութեամբ ձգտէր իւր դրիջակից դրացու տան գաղտնիքն իմանալ. եթէ որպէս և իցէ դիպուածով նա տեղեկանար դրիջակովը իւր հարեանի տան օր և իցէ ընտանեկան խորհրդին, նա պատրաստ էր իւր լեզուն բնիցը պոկ տալ, քան թէ մեղանչել դրացութեան սուրբ պարտականութեան դէմ :

Այսչափ մեծ էր այն նուիրական փոքրիկ պատուհանի սրբութիւնը մեր պարզ և առաքինի պապերի համար:

— Որդիք ջա՛ն, ամա՛ն, ձեզ մատա՛ղ, առանց պատը ծեծելու զրիջակովը չմտիկ տաք. ո՛վ գիտի, ի՛նչ բանի են, զգուշացնում էր մեզ ամէն ժամանակ իմ լուսահոգի մայրս:

Մի կողմից էլ որքան այս դրիջակները շինուած էին փոխադարձ օգնութեան նպատակաւ և կամ գուցէ, պարսկական բռնակալութիւնից ազատուելու մտքով, այդ պատուհաններն էին պատճառը, որ յանկարծ լուծ էիր, թէ Կիրակոսն իւր աղջկանը տուել է Մարկոսի տղին, այսինքն իւր դրիջակից հարեանի որդուն: Նրկու սիրով հարեան տանտիկին մայրերն ազատ միջոցները ժամերով ծնօտները դէմ էին ապիւս դրիջակի քարին և քաղցր զրոյցներ իր մէջ խորասուզուում, ուր և առանց իւրեանց ամուսինների ու որդւոց համաձայնութեանը խնամի էին դառնում:

Շատ յաճախ էլ պատահում էր, որ այս դրիջակները գիշերներն անխօս վկայ էին լինում երկու ձեռների այս և այն կողմից միմեանց մէջ սխմուած մնալուն, կամ ժամերով երկու շրթունքների իրարու պինդ կպած լինելուն:

Երկու հարեան տներից մագնիսական զօրութիւնը դրիջակի պատուհանովը երկու զոյգ աչքեր իրար քաշելով, մինչև այստեղն էր հասցնում և որդեսէր ծնող մայրերը մարդկանցից թազուն լսելով իւրեանց սիրելի զաւակների պարզ խոստովանութիւնը, իւրեանց համաձայնութիւնն էլ վերան աւերացնելով՝ շատ հեշտութեամբ առնում էին տան գլխի հաճութիւնը. մին էլ էն տեսար, որ ախշի Սառան, Հեղնար, Գասպար, Վարդան, քիքիւր, հօքիւր, ասիէր մտերմական բառերը, որոնցով կոչում էին իրարու, փոխուեցան իրենամի ընդհանուր խօսքի:

Եհա այս դրիջակն էր մեղաւոր, որ մի օր Հերիքնաղին սաստիկ վախացրեց:

Խէչանենց Խէչանի տանը վաղուց ամէնքը քնած էին, Մարիամը տնային ծանր աշխատանքից յողնած՝ տեղը մոռնէն ու խամփոցը բարձրացնելը մին արեց, ինքը Խէչանն ամէնքիցը շուտ էր իւր սիրելի անկիւնումը հանգստանում, Հեղնարն էլ Հերիքնաղին հետ մի անկողնում միմեանց գրկել քնել էին ու բաւականին գիշեր էր անցկացել:

Ի՞նչն էր ուրեմն պատճառը, որ յանկարծ մեր Հերիքնաղին

դարձնացրեց՝ չգիտենք . այսքանը միայն յայտնի է, որ նա իւր կողքը դատարկ գտաւ :

Ակզբումը նա շատ չմտածեց, բայց մինչ սպասում էր, թէ ահա Հեղնարը կրկին իւր կողքը կը մտնի, պարզ մի շնչին լսեց, ուր իւր անունն էլ մի քանի անգամ կրկնուեց : Երկիւղը պատեց աղջկանը, ի՞նչ նորանշան երևոյթ էր, գողե՞ր են մտել տունը, կամ թէ ինքը Հեղնարը միաբանած մէկի հետ փախչում է, մի դաւաճանութիւն կայ : — Նա անկարացաւ հասկանալ : Զայն տայ արդեօք, թէ մի փղբը էլ համբերի, — չկարողացաւ վճռել . սառը քրտինքը ծածկեց նրա անձը : Որպէս և իցէ նա հանեց գլխատակին իւր մինթանէն¹, գլուխն անց կայրեց ու տեղի մէջ մի քանի վայրկեան մնաց նստած : Երևի թէ շշուէ պատճառովները չլսեցին Հերիքնազի շարժումները, անընդհատ քչիչոցը շարունակում էր :

Հերիքնազը լարեց իւր լսողութիւնն և պարզ կարողացաւ երկու ձայնից մէկը ճանաչել : Ել կասկած չկար, Հեղնարն էր մէկը, բայց ո՞ւմ հետ և ընչի՞ համար : Այսքան միայն հասկացաւ Հերիքնազը, որ ձայները գալիս էին դրիճակի մօտից :

— Հա՛, հողն իմ գլխին, ա՛յ օյին², ինչ կը ընի, թող ընի, մտածեց Հեղնարն ու փորսող, համարեա, յառաջ եկաւ ու այնքան մօտեցաւ ձայնին, որ իւր ձեռքը դիպաւ Հեղնարի հագուստին :

Թէ՛ ի՞նչ լսեց, ի՞նչ սիրահարական ձեռնաշարժութիւններ եղան նրա առաջին, մենք աւելորդ ենք համարում մի առ մի պատմել . մեղանից ամէն մինը թող յիշի իւր պատանեկութիւնը, եթէ նա մտել է խոհականութեան տարիքի մէջ, իսկ պատանիների համար՝ բոլորովին անտեղի եմ կարծում կրկնել . դեռ ես բերանս չբացած՝ իրանք ինձանից աւելի լաւ թարգման կը լինին երկու քչիչոցների խօսքերին, եթէ տեսնք, որ Հերիքնազը պարզ իմացաւ, որ իւրեանց հարւանի աղէն՝ Շունհետածողենց Արշակը դրիճակի սրբութեան դէմ դաւաճանել է և գողացել մի գլուխը կապած³ աղջկայ սիրտ, ինչպէս որ Հեղնարն էր : Ի հարկէ, ոչ ոք այնքան չէր մեղադրիլ երկու պատանիներին ևս, եթէ սրանցից մինն՝ ինչպէս մեզ յայտնի է, նշանած չը լինէր, անկասկած մի քանի օրից յետոյ երկու տունը խնամի կը դառնային . բայց բանն այս է, որ Հեղնարն էլ իւր գլխի տէրը չէր ու ինքն ենթարկուել էր Արշակի աչքերի ազդեցութեանը :

1 Շրջագդեսու 2 Խաղ 3 Նշանած :

Յիշեց Հերիքնազը, որ սկզբումն Արշակը շատ անգամ իւր կողմն էլ մի քանի տարօրինակ հայեացքներ էր արձակում, որից ինքը փախս տուեց, սակայն շատ զղջաց խեղճը, որ այնքան հեռատես չի գտնուել, որ Հեղնարին ևս զգուշացնէր Արշակի խարդախ և զրաւիչ աչքերից: Նրբէք թոյլ չէր տուել իրան Հերիքնազը մտածել, թէ մի բաշէք է՝ արթմայ արած սղջիկ կարող կը լինի այդ աստիճան թոյլ և անհաստատ գտնուիլ, որ ոտքի տակ տայ հօր կամքը, օրիորդական համեստութիւնը, օտարների ասուլիսն ու ենթարկուի ուրիշների աչքերին:

Արդարեւ Սմբատն ամէն բանով գոված էր, ամէն բանով շնորհալի, աշխատասէր և քաղցրալեզու, շատ ուժեղ և բարեկազմ, խարտեաշ և գանգրահեր, բայց մի յատկութեամբ Արշակը ոչ միայն Սմբատից՝ գիւղի բոլոր երիտասարդներից ևս զերազանցուում էր: Այդ նրա թովիչ ու զրաւիչ աչքերն էին: Նրբ որ նա իւր հաստ յօնքերը ցած էր թողում և աչքերը սևեռում մէկի վերայ, մանաւանդ եթէ սիրաշաղախ լինէր նրա նայուածքը, ամէն բան պըրծաւ՝ ամէն գոռոզ ու անընկճելի սիրտ պէտք է խոնարհէր նրա յաղթանակի առաջին: Մեծ հաստատակամութիւն պէտք էր, որ դիմադրէր:

— Արշակի աչք ու ունքն իմը պտի ընի, Սմբատի՝ բոյը, բուսաթն¹ ու մէկէլ շնորհքները, ցանկանում էին գիւղի բոլոր երիտասարդները՝ Բաղդադիցն էլ հօւրի փարիներին³ քամակիցս քըցած՝ ընչանք ըստեղ քաշ կը տայի:

Այս գիտելով, Հերիքնազը դատապարտում էր ինքն իրան՝ պատի տակին կանգնած տեղը, երբ լուում էր սիրոյ թևերի վերայ նրստած երևակայական աշխարհքի մէջ երկու կեանք վայելողների խօսքերը: Նրա բարկութեանը չափ չմնաց, կանգնած տեղը դողաց, երբ նոցա համբոյրի ձայնն առաւ:

Սկզբումը նա կարծեց, թէ նոր է սկսել սրանց սիրահարութիւնները, բայց հիմա էլ կասկած չմնաց, պարզ լսեց, որ մօտ մի տարի է՝ ամէն գիշեր սրանք բոլորի քնելուց յետոյ՝ դրիջակի տակ ժամեր են անց կացնում:

— Ի՞նչ անեմ, լիս ընկնեմ, թէ չիմանալու տամ ու կամանց

1 Հասակն և տեսքը: 2 Յաւերժահայրաներին: 3 Երկրորդ Բագրատ

կամանց Հեղնարին խօսք հասկացնեմ ու էս չար ճամփիցն յետ դարձնեմ, մտածեց նա և վերջինն ընտրեց :

Մի և նոյն ձևով փորսող յետ դարձաւ Հերիքնազն իւր անկողինն և պինդ հաղարով՝ Հեղնարի անունը տուեց :

Սիրա ի թունդ, ափալ-թափալ¹ Հեղնարն իրան ձգեց անկողին :

— Հեղնա՛ր, Հեղնա՛ր, կրկնեց Հերիքնազն և շարժեց ընկերուհւոյն :

Ի՞նչ կայ, Հերիքնազ ջա՛ն, պատասխանեց կցկտուր Հեղնարը :

— Մի վատ երազ տեսայ, վրայ բերեց Հերիքնազը, սաքի թէ դու արէն ծովն էիր ընկել, քանի ուզում էիր լեւ տալով ազատ ուիլ, մեր հարեանենց Արշակը կուռդ քաշում էր աւելի խորն ու խեղդել ուզում : Մենք յոյսներս կտրած՝ գլխներիս վեր էինք հատում, համա կռները քշած՝ էն դճիցը Սմբատն յառաջ եկաւ, ընչանք կէսը ջուրն ընկաւ ու Արշակին մի սիլլա² տուեց, յետ քցեց, քեզ ծափ պէս ձեռների վրայ առաւ, աղատեց. դեռ ջրի ափը չէիր դուս եկել, որ վեր թռայ, տեսայ տեղումն եմ :

Հեղնարի սիրտն սկսաւ աւելի բարձր ու ցածր անել, նա լըջմտաբար հաւատաց Հերիքնազին :

Մի քանի անգամ վճռեց Հեղնարը պատմել յանցանքն իւր ընկերուհւոյն, մի քանի անգամ սկսեց և էլ չկարողացաւ շարունակել :

— Լա՛ւ, լա՛ւ, հերիք ա, ես ամէն բան գիտեմ, Հեղնա՛ր, ընդհատեց Հերիքնազը. դու էն բանն ես անում, որ մի օր հօրդ ծնկները պտի քուչի մէջ տեղը ծալուին, ինքը վեր ընկնի, հողին տայ, ո՞վ ա լսել, այ ճար կտրած՝ էդպէս բան. աղջկն երեխու-թիւնից նշանած ըլի, հէրը գլխին կաննած ունենայ ու էնքան երեսի մեռոնը վեր բերի, որ ուրիշի տղի հետ սէր անի. ի՞նչ կանես, այ հողը մեր գլխին, թէ որ էդուց նշանածդ իմանայ ու յետ կաննի, ի՞նչ կանես, թէ որ էդ պարծենկոտ տղէն էդուց աշխարհքովը մին անի³. դու հէնց գիտես, թէ դա սրտով ա քեզ սիրո՞ւմ, դա քո կարողութիւնի համար ա քեզ գերի դառնել :

— Արեւիդ մեռնի՛մ, Հերիքնազ ջա՛ն, էդ խօսքերն Արշակի համար մի՛ ասիլ, նա ինձ համար գլուխը մահի կը տայ, նա ինձ

1 Ի քթթել ական. 2 Ապտակ. 3 Հռչակի :

սրաով ա սիրում, ես էլ իրան եմ սիրում, Սմբատն ինձ արժան չի, ես քնած մոլորածի կնիկ դառնալու չեմ. իմ հօր հարստութիւնի տէրն ես եմ, ես կուզեմ, որ իմ մարդը գեղամիջումը մի անուամ ունենայ, ինձ էլ խանում ասեն, մեր դռանն էլ մենծաւորներ վէր դան, վա՛յ ինձ, Աստծանից թագուն չի, քեզանից պահել եմ, մի տարի ա, որ Արշակի հետ ամէն քշեր դրիջակի ծակովը մեր սիրտն իրար բաց ենք անում:

Այս գիշեր երկու աղջիկները, համարեա՛, անքուն լուսացրին, ոչ մինն և ոչ միւսը իրարու տեղիք չտուին, Հեղնարը պնդում էր, որ կամ Արշակը՝ կամ ոչ ոք, իսկ Հերիքնազը Սմբատի արժանաւորութիւններն էր բարձրացնում ու Արշակին պարսաւում:

— Ի՞նչ երեսով ես մտիկ տալիս Սմբատին, երբ որ խեղճը միամիտ դալիս ա մեր տունը՝ էն յուսով, որ իր նշանածին տեսնի:

— Ո՛նց որ քօռ գրող ու մահին. սաքի՛ դու ո՞նց չես գլխի ընկնում, որ ես աչքով աչք չունիմ նրան մտիկ տալու, սաքի՛ ինքն էլ ո՞նց չի հասկանում, որ մի տարուց աւել ա, որ ես հետը մի խօսք չեմ խօսել, աներեսի պէս գալիս ա քեզ մօտ նստում՝ նրստում ու վեր կենում հեռանում:

— Ըմե՛թ քեզ, Հեղնա՛ր, ո՞վ մտքովն անց կը կայնէր, թէ ուրիշին սիրելու համար ես նշանածիդ հետ սառը վարուում, մի քանի հետ խեղճ աղէն ինձ հարցրել ա, ես էլ՝ հօղն իմ գլխին՝ միամտացրել եմ իրան, որ դու էլ վաղուան երեխէն չես, որ ուսերը վէր էիր բերում, հիմի ամէն բան հասկանում ես, հիմի ամանջում ես նշանածիդ հետ խօսալը:

— Հերիքնազ ջա՛ն, շա՛տ ես հաւանում դու Սմբատին:

— Ա՛յ, քօռանում, մեր մհալումը նրա նման էլ ո՞վ կայ, ծակ բերանը նրա գովքն ա անում, աշխարհքը նրա բարի սիրտն ու ղօչաղութիւնն՝ ա առակ շինել ասում, ես ի՞նչ եմ, որ խալխիցը ջոկնուիմ, ես հօ ամէնքից աւելի եմ ճանանչում:

Թէ որ էդքան խելքամաղ ես էլել, ընչի՞ չես դու առնում նրան, հազիր ինձ էլ միանգամից կաղատես իմ աչքի գրողիցը:

Հերիքնազը սարսափեց ու պինդ փաթաթուեց Հեղնարին, նրա մտքումը նոր բան ծագեց, մինչև այսօր այդ բանի վերայ երբէք չէր մտածել. իրա՛ւ է, նա սիրում էր Սմբատին ամենայն սըր-

տէ, բայց իբրև եղբոր, իբրև իւր սիրելի քեռու աղջկայ ապագայ ամուսնոյ. այսօր նա ինքը քենի էր և քենին Հայաստանի մէջ հարգատ քրոջ հետ մի կարգումն է կանգնած, մի զանազանութեամբ միայն, որ քենու վստահութիւնն աւելի մեծ է քրոջնց :

Քոյրն եղբորը, բնական է, կը սիրի, բայց նորա մօտ աւելի համարձակ չի լինիլ: Մեր եղբայրները կարծում են, թէ քոյրերի պարտականութիւնն է իւրեանց գլխովը փարիլ, իւրեանց համար տոչորուիլ, գլուխը մահու տալ, եղբօր անունովը խանդավառիլ, բայց իւրեանց կողմից բաւական է, որ եղբայր են, դրանով վերջացաւ փոխադարձ պարտականութիւնը, էլ դպուանք, էլ քաղցր վարեցողութիւն, էլ ուրախ հայեացք, մի անուշ խօսք՝ երբէք, երբէք, դրանք եղբօր կողմից աւելորդ են: «Քոյրն ասում է եղբայր ունիմ, եղբայրն ասում է քոյր չունիմ», ձայն է տալիս հասարակաց առածը. և եղբայրները կարծում են, թէ ամենայն իրաւամբ է յօրինած այս նախադասութիւնը: Փեսան այդպէս չէ, մանաւանդ՝ նորափեսան, ևս առաւել՝ նորանշան փեսան: Նա ընդհակառակն իւր սրտի բոլոր քնքշութիւնները, որ պէտք է դործ դնէր նշանածի համար, անխնայաբար սփռում է իւր քենու առաջին, նրա գոգն է լցնում իւր բերած քաղցրեղէնները, նրա հետ մի անկիւնում կուշ եկած՝ կառուց կացի է տալիս ու մինչև գիշերուան կէսը քչփչում:

Փեսան ու քենին ոչ ոքից չեն ամաչում, տան գլխաւորները տեսնում և ուրախանում են, երբեմն էլ կատակով կրկնում. — այ խելօքներ, — շատ մի՛ սիրել՝ ատել կայ, շատ մի՛ ատիլ՝ սիրել կայ, — բայց ոչ մինը սոցանից չի ամաչում պատասխանելը. — իմ փեսան ինձ համար գլխիցս առաւել է, կամ թէ՛ ո՛վ ինձ պէս քենի ունենայ՝ թող պարծենայ, համ կը սիրեմ, համ ամէնքի կշտին էլ խօսքս բարձր կը լնի:

Իրատենք ունի նորափեսան պարծենալու, նշանուեցաւ թէ չէ, առաջինը քենին էր, որ հեշտացրեց իւր մուտքը նշանածի երեսը տեսնելու: Շատ անգամ աղայի մտքովը դեռ չի անց կացած լինում, կամ չի վստահացած լինում դեռ ևս զոքանչէնց դնալու վերայ մըտածելու, որ իրեն դիմաւորում է մի երեխայ և յայտնում քիքիւրի¹, դու հասկացիր, քենու զարմացքը, որ ինքը փեսան արժան չի տեսնում նրան տեսութիւն գալ:

1 Քուրիկի:

Մեզ յայտնի է, որ իգական սեռը բերան բանալու իրաւունք չունի, որ նոցա լեզուները փակուած են, որ կէս դարու չափ սրանից յառաջ ամուսինը տարիներով չի խօսացել իւր լծակցի հետ, բայց զարմանալի է, որ փեսան բացառութիւն է :

Առաջին անգամը մեր ամօթխած քենին — օրիորդ՝ Թէ տիկին, այդ մի և նոյն է, բայց գլխաւորապէս օրիորդը, դիմաւորում է նորափեսային, բռնում նրա ձեռքը, սխմում իւր ձեռքի մէջ, ողջունում նրան և մինչև ականջները կարմրատակած փեսային քարշ տալիս դէպի տուն :

Մինչև այսօր էլ կան այնպիսի խստասիրտ և հնամուլ հայրեր, որ ոչինչ բանով չեն ցանկանում իւրեանց փեսաներին մինչև պսակի օրն իւրանց դուռը ոտք ներս դնել տալ, բայց եթէ այդ տանը կայ մի քենի, հայրիկը Թէ կուզի երկինքը Թռչի, նրա կամքը չպէտք է կատարուի, փեսան մուտք կը գտնի իւր զոքանչի տունը :

— Էս իրիկուն ես մեր դրսի պատի գլխին կաննած կը ընիմ, ապսպարում է քենին իւր սիրելի նոր փեսային, մութը որ լաւ գետինն առնի, դու արի՛ պատովը բանձրացի՛, մի՛ վախիլ, ես կուռդ կը բռնեմ, չեմ Թողալ վէր ընկնիս, կամ Թէ՛ դրսի դռան բաշխքը մէջը կը Թողամ, ձեռդ սողնակովը¹ կոխի՛, մատդ կոտիտի² տակը տո՛ւր, հեշտ կը բացուի. ես մեր չարդախի³ փէտերի տակին քեզ կսպասեմ:

Մի քանի օր ժամերով տուն չի մտնիլ մեր քենին, ձեռը ձրգած փեսայի չուխայի⁴ օձիքին՝ նորա հետ քաղցր զոյցներ է անում, ի հարկէ իւր քրոջ վերայ: Տանն ամէնքը գլխեն այս բանն և չիմանալ են ձեւացնում: Հայրն ևս մի օր նկատում է աղջկայ շարունակ բացակայութիւնը, գլխի է ընկնում, բարկանում է կնոջ վերայ ու վերջն ինքն էլ համոզուում է, որ ջահէլ տղայ է, հարկաւոր չի սիրոր կոտրել, աշխարհքի համար աղաթ⁵ չի՝ իրանց համար բէգաթ⁶: Այս խօսքերը միտքը բերելով՝ ձեռքը Թափ է տալիս տիւն ու — գլխներդ քարն, ինչ ուզում էք արէք, ասում ու լւում է :

Այս մի դատարկ խօսքին էին մնում. զոքանչն ինքը դուրս է դալիս, աղջկանը ձայն տալիս, որ էդ դող կատուին, այսինքն փե-

1 Բանալու ծակը: 2 Փայտեայ փականքի միջի մանր ատամները:

3 Սրահ: 4 Վերնագլխատ: 5 Օրէնք: 6 Ապօրինաւորութիւն:

սային ներս բերի: Քնքուշիկ փեսասէր քենին քարշ տալով անց է կացնում մեր ամաչկոտ նորափեսային այն նուիրական շեմքովը, ուր այժմ մի սիրտ բաբախում է:

Ոչ պակաս սրտատրոփ՝ պաղ քրտինքը ջանն առած՝ գլխակոր՝ կարմրատակած՝ մօտենում է մեր նորափեսան, կամ լաւ ևս է ասել կուրորէն հետևում է իւր քենուն և դիմում դէպի տան վերին անկիւնն, ուր յօնքերը կախ՝ կնճռած երեսով նստած է աներն, և նորահարսի նման համբուրում նորա ձեռքը:

— Բարով ևս եկել, նոյնպէս յօնքերը չբարձրացնելով՝ ասում է անողոք աներն և լռում:

Դէ հիմի էլ նա նի կուրծքը պաչի, ներկայացնում է մեր ճարպիկ քենին, սա էլ իմ մենծ ախպոր կնիկն ա՝ քո խանմաջին¹: Բոլորին ներկայացնում է նա, բացի մէկից և այն մէկն՝ ամէնքիս էլ յայտնի է, որ ինչպէս ասած է, մկան ծակը հազար թումանով է առել, ծալքի վարագուրի տակն է մտել, կամ միւս սենեկում հօր գլխավերեն երեսը պատին տուած՝ պարզած² է ու չի համարձակուում գլուխը բարձրացնել: Քանի հայրիկն արթուն է, նա իւր դարանիցը չպիտք է դուրս գայ, իսկ հայրն այդ ի հարկէ լաւ գիտէ, շուտ անկողինը բանալ է տալիս, պարկում ու գլուխը վերմակի տակն արած՝ լռու կենում: Այնուհետև՝ ողջ մէկ է, ափուն քնած է, թէ աչքերը պլտորակին արած՝ մի արանքիցը նապաստակի նման դիտում է, թէ ինչպէս իւր անպիտան փոքր աղջկը քարշ է տալիս նշանած աղջկանն և քամակին մթնումը նստացնում, և յետոյ՝ փոքր առ փոքր յառաջ քարշելով՝ ծիծաղելով ասում. — դէ լաւ, ամանչիլ մի, չեմ ուզում՝ ջէբս քցի՝, մօտ արի՝, էս մեր թագայ³ խնամոնց աղին ձեռք տուր:

— Տօ՛, անաշէնի տղայ, դու էլ սրանից աւելի հարկւորն ես, բերանիցդ հօ՛ք բրեհ չե՞ն ուզում, կուռդ բան ուզովի հօ չի՞, մէկնի՛ իրան, բարով տուր,, հարց ու բարով արա քո աներանց մենծ աղջկանը, քաջալերում է քենին փեսային:

— Բարով, շատ կամաց, աչքերը գետնին ձգած՝, ձեռքերը դողալով՝ սիրտը վեր ու նիստ անելով, ձգում է մեր փեսան իւր ձեռքը: Աներես քենին երկուսի ձեռքն էլ մօտեցնում է իրարու և պինդ սխմում:

1. Խանում քոյրը: 2. Կքել: 3. Նոր:

— Դէ՛ ան, հը՛, Աստուած տայ ընէնց պինդ կայէի, որ էլ պոկ չգայ:

Արքան և լինի՛ տղէն պնդերես է, այսչափը հերիք էր, այնպէս է ձգում խեղճ աղջկայ կուռը, որ փոքր է մնում պոկուի, թէ որ նա կամաւ մօտ չգայ: Ի՞նչ պէտք է անել, ակամայ հնազանդում է, յառաջ է գալիս, չընդդիմանալով իւր ձեռքին ժամերով տրորուել իւր անպագայ թագ ու պսակի ձեռքի մէջ: Բայց թող այդքանով բաւականանայ մեր պարօնը, թող ուրիշ ոչինչ չսպասի, իւր նշանածի ձայնին ինքն արժանանալու չէ, թէկուզ հինգ տարի էլ նշանուած մնան. այսչափս կրօնաւորաց բաւ է:

Եւ փեսան բաւական է սրմնով, նա ուրախ է, որ ամէն երեկոյ զոքանչենց տունը գալուս, կարող է իւր ձեռքի մէջ ունենալ նշանածի ձեռքն և մի անկիւնում նստած իւր սիրեկանի ու քննուհետ ասել, խօսել, ծիծաղել, հանաքներ անել, իւր խօսքերին քենուցը պատասխան տունել: Քենին նշանածի բերանն է: Եւ այս նուիրական էակը, այս քնքոյշ արարածը, փեսայի և նշանածի միջնորդը՝ քենին է, քենին՝ նորափեսայի նոր քոյրը, որին իւր բարեսրտութիւնի համար փեսան քրոջից աւելի է սիրում, սիրում է սուրբ սիրով, սիրում է առանց մի չար միտումի, սիրում է ինչպէս կը սիրէ քոյրն իւր եղբորը, մայրն իւր աղջկան և այլն: Նոյն և մի համակրութիւնն էլ, նոյն և մի փոխադարձ սէրն էլ այս պարզ՝ անմեղութեան տիպար քենին է տածում իւր մէջ՝ ի սէր իւր հարազատ քրոջ դէպի նորա նշանածը: Այնոցա մտքովը մի օրից մի օր խղճի ընդդէմ բան կանցնի և ոչ մենք իրաւունք ունինք բամբասելու:

Քենին ու քոյրն՝ երկուսն էլ մէկ են, փեսան եղբորից ոչ ոք չի ջոկել: Օրիորդն իրաւունք ունի կուժն ուսին ջրի ճանապարհին մի քանի ըռպէ կանգնել ու քաղցր և հեղահամբոյր դէմքով փսփրսալ մի երիտասարդի հետ և ամէն մի գիւղացի սրբապղծութիւն կը համարի մի չար խորհուրդ մտքովն անց կացնել. — քենի ու փեսայ են — կասեն ու կերթան իւրեանց գործին: Այո՛, քենի ու փեսայ են, նշանածներ հօ չե՞ն, որ իրար շուաք տեսնելուս մինը հարաւ միւսը հիւսիս փախչի:

Այս սուրբ և նահապետական սովորութեան դէմ օրինակ չէ եղել, որ մէկը դաւաճանի, էլ ի՞նչ զարմանք ուրեմն, որ մեր Հերիքնապն էլ կը հեռուէր. ի՞նչ կայ, որ Հեղնարն իւր քեռու աղջիկն է և ոչ քոյրը, նոքա երեսպայութիւնից փմեանց մօտ են մեծացել և

Հարազատ քրոջ պէս իրար սիրում են, ուրեմն Սմբատը Հերիքնազի փեսան է, իսկ փեսան սուրբ է մինչև մի քանի սերնդի համար ևս: Չհասութիւնը մեր մէջ ոչ միայն օրէնքով է արգելալ, նա մահացու մեղք է և ժողովրդի հայրենի սովորութեան համաձայն:

Հայոց ողջախոհութիւնը մինչև եօթը պորտն է ջոկել, իսկ մինչև այդ սահմանը, բոլոր բարեկամներն իւրեանց ազգականների համար սուրբ և պաշտելի են եղել:

Չգիտեմ, օտարների ազդեցութիւնիցն էր, թէ ժամանակի պահանջն էր, որ մի քանի տարուց հետէ մեր նախնեաց այդ սուրբ աւանդութեան պատը խրամատուել է, առաջուան նման էլ շատ չեն հարցնում, ազգակցական յարաբերութիւններն էլ այնքան պինդ չեն, երեք չորս պորտից մարդիկը միմեանցից օտարանում են և ձրգտում՝ խնամական կապով կրկին միանալու:

Սեր շահասէր սուրբ հայրերին էլ այդքանն էր պէտք, ի հարկէ սակաւ բացառութեամբ, կանոնագիրքը ձեռքներին, իւրեանց խղճին է մնում այս չհաս համարել՝ միւսը հաս: Աերջումն, ի հարկէ ամէնքն էլ հասնում են, երբ որ լիաբուռն աջահամբոյրն իւրեանց գրպանը կամ խուցն է մտնում: Իսկ այդ սիմոնականութիւնն, այդ կաշառակերութիւնը սակաւ գայթակղութեան պատճառ չի դարձել, հոգևորականութեան վարկն և յարգը ստորացնելու սակաւ առիթ չէ եղել: Ժողովուրդն այսպէս է, ինքը կը տայ կաշառը, ինքն էլ կը դատաւարտի առնողին:

— Հա՛, դրուստ եմ ասում, Հերիքնազ ջա՛ն, կրկնեց Հեղնաւրը, թէ որ Սմբատին դու ըտէնց սիրում ես, դրանից աւելի լաւութիւն չես տնիլ ինձ, թէ որ նրա սիրտը քեզ քաշես, քեզ վրայ տաքացնես ու ինձ ազատես:

— Քօռանամ ու կիրանամ, օխտը ցակ երկինքը փուլ կը գայ, ինձ տակովը կանի, թէ որ էդ բանն ես միտք անեմ:

— Չէ՛, Հերիքնազ ջա՛ն, ոտիդ տակին ղուրբան գնամ, ինձ ազատի, Սմբատը թէկուզ երկնքիցն էլ վէր եկած ըլի՝ ոտներն ամպոտ՝ ինձ պէտքը չի, իմ բերնի սրբութիւնն ա, ես նրան չեմ կարող սիրել:

Շատ դժուար էր Հերիքնազի դրութիւնը, նա իւր ազնիւ սրտովը թոյլ չէր տալ իրեն իւր քեռու հացին նենգութեամբ նայել, քեռու փեսայի սիրտը գողանալ, բայց մի և նոյն ժամանակն իւր կամքի հակառակ Հեղարի ասած խօսքերը մտքիցը չէին դուրս դա-

լին : Նա երկմիտ չէր Սմբատի լու յատկութիւնների մասին, նա կասկած չունէր նոյնպէս Սմբատի իւր վերայ ունեցած քաղցր ակնարկութեան համար, նա տեսնում էր, որ Սմբատը սրտամնայ է լինում Հեղինարի կողմի վարմունքից, երբեմն էլ անբաւականութիւնն իրան յայտնում էր, բայց այս նրան տեղիք չէր տալիս սրբութեան դէմ մեղանշել : Իրան վերայ էր երկու կողմից միջնորդի գեր խաղալու պարտականութիւնը, երկու նշանաձեւերի սառած սէրը վերանորոգելու պարտքը, բայց մի կողմից ինքը շատ անգամ ականատես էր լինում իւր ընկերուհու դրիջակից Արշակի հետ իւր կոչմանը հակառակելուն և միւս կողմից չէր կարողանում բոլորովին յետ պահել Հեղինարին այդ տղայից :

Իւր ծանր և խոհեմ բնաւորութեամբ ու քաղցր լեզուովն, արդարեւ, մի քանի օր ներգործում էր Հեղինարի վերայ, խօսք էր առնում, որ յետ կ'կենայ Արշակից, բայց էլի փոքր միջոցից յետոյ ականջովն էր ընկնում դրիջակի մօտի քչփչոցը :

Շատ անգամ կամեցաւ Հերիքնազն իւր մօրն ու քեռուն յայտնել բանի էութիւնը, բայց միշտ ինքն իրան յաղթում էր :

— Չէ, թող ոչով չիմանայ, ես եմ մեղաւորը, ես չհասկացրի Հեղինարին Արշակի չար միտքը, հիմի էլ թող ես հնքան տանջուեմ, որ կարողանամ յետ դարձնել նրան հոգ չար ճամփիցըն ու իր նշանածի վերայ սիրտը տաքացնեմ :

Որչափ և այս խօսքերով Հերիքնազն ինքն իրեն քաջակերում էր, բայց մի բան իւր սրտումը ծխում էր, նա օրըստ օրէ հալուում ու մաշուում էր :

— Ա՛խ Հեղինար, քեզ ի՞նչ ասեմ, որ դու սատանէն իմ մոքումն ծնացիր, էս կրակն իմ սիրտս քցեցիր, ու մի օր պտի ինձ էրի ու փոթոթի, մոքումն յանդիմանում էր նա Հեղինարին, բայց շատ անգամ ականայ քաղցր էր թուում իրան անձամբ խօսք բացանել գիշերները նրա հետ :

— Հեղինար, դու ո՞նց չամանջեցիր, էս խօսքն ինձ ասեցիր :

— Հա՛, Հերիքնազն ջա՛ն, հիմի էլ եմ ասում, ինձ մի մենծ բեռից կը պրծացնես, քիրութիւն, մէրութիւն արած կըլնես, թէ որ դու Սմբատի սիրտը քեզ քաշես . ի՞նչ, ես սուտ չեմ ասում, Սմբատը լու տղայ ա, երկուսդ էլ մին մնի արժանի էք, համա մենք իրար չենք գալ, ձեր բնութիւնները մանկուց իրար բռնում էին :

— Ա՛մօթ ա, ամօթ, Հեղինար, էս օրը մահ ըլի, որ քերը

քուոր նշանածի վրայ սիրտ ունենայ, քուոր բաղդին խէթ աչքով մտիկ սայ :

Ա երջապէս միշտ հաճելի էր Հերիքնագին Սմբատի և իւր մերձաւորութեան համար Հեղնարից խօսքեր լսելը, բայց միշտ աշխատում էր ջնջել անհետացնել իւր սրտից այդ սէրը, որ քանի գնում՝ աճում և արմատները խոր էր տարածում :

Բայց նա պահեց, պահեց հաստատակամութեամբ, յաղթեց այդ յորդավաղ հեղեղի հոսանքին, մինչև որ մի քանի շաբաթից յետոյ էլ չկարողացաւ դիմանալ, լաւ համարեց ճշմարիտը խոստովանել Սմբատին և թէ իւր կիրքը զսպել, թէ Սմբատին իւր նշանածիցը չսառեցնել, խոստանալով Հեղնարին էլ համոզել : Այդ միջոցը ընթերցողին քաջ յայտնի է, եթէ նա չի մոռացել վերոգրեալ գլխներում պատմածներս :

Այն խորհրդաւոր գիշերի համար եմ ասում, երբ Արշակին շորշոփ դիպաւ, երբ նախանձայոյզ Սմբատը մի ակնթարթ մնաց պիտի ջախջախէր իւր ախոյեանի գլուխը և վերջապէս երբ ազատիչ հրեշտակը փրկեց Արշակի կեանքը :

Եւ յիշեցնելով հիմա կարծեմ քեզ յայտնի եղաւ, որ Սթումենց տան ճորթու ժամանակը պատահածն էլ սրանից յետոյ էր, քեզ համար հիմի պարզուեցաւ, թէ ի՞նչ էր նշանակում այն օրուան Սմբատի շփոթմունքը, Հերիքնագին իւր ճկոյթը կծելն և հաշտարարի ու մխիթարչի դեր կատարելը :

Այն գիշերուան անցքից և տուած խոստմունքից յետոյ Սրմբատն էլ իւր խօսքին հաստատ կացաւ. նա նոյնպէս սովորաբար յաճախում էր Խէչանենց տունն և աշխատում իրան աւելի ուրախ յոյց տալ : Իսկ միամիտ Հեղնարն երբեք մտքովն էլ չանց կացրեց, թէ հրահանի կայծեր ցայտող սատանան մարմնաւորուած՝ ամէն օր Փահրատի փշի պէս իւր առաջին ցցուած է, իւր չսիրած նշանածն է :

Իսկ կայծերի զօրութիւնն այնքան ազդու եղաւ, որ այնուհետեւ երկու սիրականները յաւիտեանս չհամարձակուեցան միմեանց երեսին նայել, մանաւանդ երբ գիւղումը հռչակուեցաւ թէ Շունհետածողինց Արշակն երկու երեք շաբաթը մի անգամ դիւահարուում, բերանը փրփրակալում, վայր է ընկնում՝ մինչև Մոզնուց սուրբ Գէորգի ճկոյթը մէջը թաթախած ջուր են բերում, խնացնում, նոր ուշքի է դալիս :

Այդ օրից Հեղնարը մի սառնութիւն զգաց դէպի Արշակն և

խոստացաւ Հերիքնազին՝ աշխատել իւր նշանածին սիրելի, — Է՛հ ի՞նչ անեմ, յաւերացնում էր նա երբեմն, պտի ճակատիս գրուածքին հնազանդիմ, համա էդ զօռով արջին կալ լծելու պէս բան ա:

ԺԷ.

Թ Ա Ր Զ Ր

Չմեռուան պղտոր օրերն անցնում են, մեծ պատը բերում է իւր հետ Արարատեան աշխարհի համար ջերմ և տոյծառ արեգակը, ձիւները հալչում՝ առուներ են կազմում, գետերը բարձրանում են, գետինը կակղում կանաչում է, հազար տեսակ բուսեղէնների ու բանջարեղէնների հետ զուրս են գալիս գիւղացւոց աշխատանքի քաղցր և կտրւոր օրերը. երկրագործն իւր գութանն է սարքում և մաճր բռնած՝ դաշտը հերկում, այգեգործն իւր բահն ու հոտոցն է սրում և այգին մշակում, թաղած տեղիցը Ղազարոսի յարութիւնը տալիս մեռած խաղողի բարունակներին և հոտոցն առնում, աւերորդ մասները կտրատում: Գիւղացի կանանց գործն էլ շատացաւ, առաւօտադէմ շուտ հաւաք-տեղակ են անում և մշակողների համար ճաշ կերակուր պատրաստում, ջահէլ հարսների ու աղջիկների հետ ուղարկում հանդը կամ այգին, հարսներին էլ պատուիրում են, որ հացը վէր դնեն, իրանք աղցան քաղեն իրիկուան բանտորների համար: Պառաւ կանայքն ու անգործ ծերունիքն էլ ուրախացել են, ժամերն երկարացել են, օրն երեք անգամ փայտը սիւն տալով ժամ են գնում, տէրոջորմեան քաշելով դուրս գալիս և տէրտէրների ու իշխանների հետ քաղցր զրոյցներ անելով՝ առն ղառնում, արևկող տեղերումը նստում ու Աստուծոյ բարիքը, արևի տաքութիւնը վայելում: Նրեպփոխանն էլ զատկուան պատրաստութեան հետ է: Անցեալ կիւրակէ տէրտէրը քարոզեց:

— Սրհնեալ ժողովուրդ, աղբրի նման բղխում էր տէր հօր բերանից այս ազդու խօսքերը, գիտէ՞ք՝ որ մեր պապենական նախնեաց սովորութիւնն ա, զտոկի կիրակի առաւօտեան հայ քրիստո-

նէն պտի ծէգեւհաճան ախտուի¹ մտով բերան բաց անի . չաբաթ իրիկունը նաւակատիկ ենք ըլլում, մանղէն չենք ուտում, էն քրիստոնէն որ ախտուով չմասնաւորուի, սաղ տարին իրաւունք չունի մտի համ տեսնելու: Ախտուի եզը որ կայ, հայ քրիստոնէի նշանն ա, մենք էլ հօ, փառք Աստծու, հայ-քրիստոնէայ ենք. մէնակ մենք չենք, աշխարհիս մէջ տասներկու խաչապաշտ կան, բոլորն էլ հայ քրիստոնէայ են: Դէ՛ որ էսպէս ա, ժամից յետոյ դռանը հաւաք-ուեցէ՛ք, երեցփոխի հետ երկու մարդ ջոկեցէ՛ք, որ նրանք ախտուի համար փող հաւաքեն զատկին մասնակցելու համար: Աստուած ձեր քիսի բերանը բաց պահի, որդի՛ք, լիաբուռը տուէք, մի խնայէք, էլի ձեր վրայ պտի բաժանուի, աղքատ — ուղքուտ պտի ուտեն, թէ որ մի բան էլ փողիցն ետ կաշուցը կը մնայ, էն էլ եկեղեցու, տէրտէրի բաժին կերթայ, էլի վարձքը ձերը կը ընի: Օրհնեալ էք և օրհնեալ եղերուք ամէն:

Մեր Խէչանը, ինչպէս ասացինք, թէպէտ ամէն բանից փախչում էր, բայց իւր մէջ նա ուխտ էր արել, որ ամէն տարի ախտուի փող հաւաքողներին մինը ինքն պէտք է լինէր: Այս տարի էլ իւր պաշտօնը շատ արիւթեամբ կատարում էր:

Տանուտէրի և իշխանների գործերն էլ շատացել է այս մեծ պատին: Գարունը է, գարնան հարկահանութեան օրերն են. աղքատի սե օրը դուրս եկաւ:

Մի կողմից դաշտն իւր մշակութիւնն է պահանջում, միւս կողմից տանուտէրը կանգնացրել է իւր գզըին գիւղի մօտ, արգելում է տան գլխաւորներին աշխատանքի գնալու, ստիպում է, որ յետ մընան գործից՝ թաւջի² անելու. գործը շատ ստիպողական է, տանուտէրը գիր է ստացել, երկու օրից ետ օտավճուէլ պտի գայ խորջ³ հաւաքելու:

Գնացէ՛ք, ինչ կուզէք արէք, ես մէն մէնակ մարդ եմ, գործիս շատութիւնից ձեռս բերանս չի հասնում, ես ի՞նչ կարող եմ անել, ինչ կուզէք կը տամ, թաք ինձ ազատ թողէ՛ք, ինդրում են ամէն մինը և գլխները հեռացնում թաւջի անելուց, ու աշխատում դնալ իրանց գործին:

— Զէ, զլուսդ քարը, թէ յիգիդ էլ կը չորանայ, գութանիդ եղներն էլ կը սաակոտին դաշտումը, կշտամբում է տանուտէրը

1 Զատկուան մատաղ: 2 Սկզբնահաշիւ. (Բիւջէտ): 3 Հարկ:

խեղճ գիւղացիներին, խարջ պտի հաւաքուի, թաւջի պտի ընի, ամէնքդ էլ որ գնաք, էլ ո՞վ գեղի ցաւը կը քաշի, հարիւր կտոր հօ չե՞մ ընիլ:

— Թէ ձեզանում մի փորացաւանք չկայ, ընչի՞ չէք կիրակի օրը քցում թաւջին, հասարակութիւնը տանը կը լինի, ամէն մարդ էլ կիմանայ, թէ ի՞նչ էք անում, պատասխանում են մի քանիսը:

— Աիրակի շատ ուշ ա, էգուց էլ օր եասավուլ կը գայ:

— Գնացէ՛ք, այ տնաքանդներ, գեղի արիւնը ծծողներ, գընացէ՛ք, ինչքան կուզէ՛ք, գրեցէ՛ք, երեսէս կը ծախեմ կը տամ, ես էսօր գործից յետ չեմ կարող ընկնել, սաքի որ խալիսը տանն էլան, ձեր անկուշտ բողաղեց¹ մենք բանք կարանք խլի՞, գնացէ՛ք, ականք, ես իմ կողմանէ խօսք եմ տալիս, որ ոչ տաք խօսամ՝ ոչ հով, էսօրուան մի օրս հապար թուման աժի ինձ համար, ասում են ամէն մինը և գլխները թափ տալով հեռանում:

— Ա՛յ, տեսէ՛ք, էս օրէն էգուց էլ տանուտէրի ու իշխանների վրայ ծակ ու ծուկերումը մենձ մենձ բրբրթաք ոչ, չասէ՛ք թէ թաւջին հասարակութիւնից թաքուն են անում ու գեղի վրայ մենձ մենձ ծախսեր բարձում, արդարացնում է իւր գլուխը տանուտէրն և լիակատար իրաւունքն իւր ձեռքն առած՝ գլխին հաւաքում իւր մի քանի համամիտ իշխաններին և բազմում եկեղեցու պարտիզումը, կամ մի արեւկող տեղ ու թաւջի անում:

— Դէ, տանուտէ՛ր, դու քո արած ծախսն ասա, ձայն է տալիս թաւջի անողներից մինը, տեսնենք թէ աշխանից ընչանք էս օր քո քիսիցդ գեղի համար ինչքա՞ն ես մնալ:

Տանուտէրը հաշուում է.

— Եասավուլ Մարգարին երկու շաբաթ տանս պահեցի, երբ որ եկել էր ղարաւուլ հանելու, օրական նրա վրայ ջոկ խարջ եմ արել մի մին մանէթ. էս կանի 16 մանէթ. հիմի սրա վրայ էլ աւելացրու նրա տուած նեղութիւնները՝ մեր անհանգստութիւնը. էս ձեր խղճմանքին եմ թողում:

— Շատ իրաւունք ունի տանուտէրը, թէ որ եասավուլը տանը չընէր, կնիկը կարող էր դռները փակել իր հարեւանի տունը գնալ. համա ղօնաղի համար կերակուր պտի էփուի, տաք ու հով պտի անուի, ես ինչ գիտեմ՝ հապար ու մին ղալմաղալ². ես իմ խղճմը-

1 Կոկորդից: 2 Աղաղակ:

տանքով կասեմ, որ էդ չարչարանքը 20 մանէթ պտի հաշուել, դուք ի՞նչ կասէք, այլ էլ լիկ, մեր տանուտէրը մեղք չե՞, բարձրաձայն վճռում է մի հանգիստական:

— Դեռ քիչ ա, դեռ շատ քիչ ա, ձայն են տալիս ամէն կողմից:

Տիրացուն որ քարի վրայ պզգլէ՝¹ մի թերթ թուղթ երկայնութիւնից միջի վրայ ծալել, ծնկանն է դրել ու մի պղնձէ երկաթակոթ պարսկական թանաքաման էլ մէջքին խրած, փետուրեայ գրիչը ձեռքին սպասում էր ծախքը գրել, գրիչը մօտեցրեց թըղթին:

— Այ՛ց, տիրացո՛ւ, ձեռքը բռնում է մի ճշմարտախօսը, որին մենք Յաքուլ անուն տանք, թէ որ ինձ կը հարցնէք, եսսալուլ Մարգարի համար տանուտէրը մի քօռ սև փող էլ չի խարջել իր քիսից. իմ միտս ա, որ գզիւն օրական տասը քսան ճուտ էր կալնումսրա նրա տանից, գաւերով զինի էր ուզում, շուէքանցով արաղ. մի օր աչքովս տեսայ, որ բրինձն էլ փէշը լցրած՝ Մէլումենց տանիցը տանում էր. ես իմ երեխեքանց կարմիր արևոյն օրթում կուտեմ, որ եսսալուլ Մարգարի գեղումն էլած վախտը տանուտէրն իր օղլուշաղոյն էլ նրա սայիցն² էին ապրում, ցախն ի՞նչ ա, հասարակ ցախը, էն էլ շալակներով խալխի յիքանոնցիցն էր կրել տալիս, ի՞նչ ա՛ թէ Մարգարի համար կերակուր պտի հփուի: Աորդ չե՞, Թօրո՛ս, դարձաւ իւր մօտ նստողներից մէկին. մի օր՝ որ գզիւրը հինգ ճուտ ձեռին ունէր, մինն էլ ուզեցաւ Դռենց պառաւի թխսի տակիցը բռնել, պառաւն ուշունց տալով մօտ եկաւ, ես ի՞նչ ասեցի:

— Իմ միտս չի, միմիթաց Թօրոսը:

— Տօ՛, կեղծաւո՛ր, ես չասեցի՞, թէ Մարգարը մի մարդ ա, դու հինգ ճուտ ձեռիդ ունես, հերիք չե՞, որ խեղճ պառաւի էլած չէլած ութ ճուտիցը մինն էլ բռնում ես:

— Միտս չի ասում եմ, ուրիշը կը ընի էլել:

— Տօ՛, անաստուած, դու չէի՞ր, որ կողքիս բրթեցիր, թէ էդ ո՛ւր ես ասում, մի էս հարցրու, թէ եսսալուլ Մարգարն էս քսան օրուան մէջ տանուտէրի հացի պռունգը մի օր պոկել ա՞, աներեսի պէս օրը մին տանը դնաղ են տալիս:

— Չէ՛, ես չեմ ասել:

— Չքուլիս ու չորանա՛ս:

1 Կքել: 2 Շնորհիւ:

— Ձէնդ կորի՛, քեզ ճշմարտախօս ո՞վ գրեց, աղաղակ են բարձրացնում ամէն կողմից, համեշայ դու պտի կտորած քթալն պէս մէջ ընկնե՞ս, մկան նման կարասը հոտացնե՞ս, քեզանից ի՞նչ պտի գնայ, որ վաստմարդի ես ուզում դառնալ, 400 տան վրայ ամէնքին մի մին սհաբղռան¹ էլ չի ընկնիլ, քո բաժինը ես կը տամ, թաք դու սուս կա՛ց :

— Ձէ, ախպէ՛ր, ես իմ հոգին սեւացնիլ չեմ, ընդուն՛ք եմ բտեղ նստած, որ ամէն բանը հալալութիւնով դատեմ :

— Սէր կա՛ց, կորի՛ գետնի տակը, քամակիցդ համեցե՛քաւոր հօ չղրկեցինք, բարկացաւ տանուտէրը, ես էլ որ սուս եմ կենում, դուք էլ ջլիս գլխիս էք նստում, նհախ չէի ձեր գեղի հոգան էլ քաշում, եսասովուրին էլ ուտացնում ու խմացնում :

— Ես էլ եդ եմ ասում, բաս էլ ո՞ւր ես եսասովուրն անումովը գեղի վրայ ծախս գնում, դու ինքդ քո բերանովն ասեցիր, որ քո տանը նրա համար խարջ չունիս :

— Շատ լաւ ա անում, որ ծախս ա քցում, չուզողն աչքն էլ ա հանում, թէ կուգես կորի գեղամիջին քունջ ու պուճախում փախա՛, ամէնքին էլ հասկացրո՛ւ, որ եսասովն համար աւելնորդ ծախս են գրել. մին դու բան դուս կը տանիս, մին էլ քեզ պէս անխելքները, ճղճղացին տանուտէրի համամիաները :

— Ախպէր՛, ուղեցի ոչ, հօրս խէրին ըլնի, հէնց խմանանք մի քանի մանէթ ջիբիցս վէր ընկաւ կորաւ, վիրաւորուած ասում է տանուտէրը, հեան էլ իւր համախոհներին ակնացոյց անում խեղճ՝ Յաքուրին :

— Ո՞նց թէ չուղեցիր, թէ որ քո արած ծախսերը մէջ չը դնենք, ասել ա թէ իմ տուած հինգ լիար արաղն ու կէս կարաս գինին ջուր կը կտրուի էլի՛ :

— Ի՞նչ գինի արա՛ղ, Սէփօ՛, մէջ մոտս կրկին Յաքուրը :

— Ըչքերդ չորս բաց արա՛, ծղրտաց Սէփօն, կաղանդին մովլրովն ու քօմակչուն զնացած գինի արաղն իմ կարասիցն ու տկիցն էր :

— Փչի հա՛, լեզուիդ տակին ոսկոռ չկայ, որ ծակի, տօ՛, ես չէի տանողը՞, մի հարցրու տանուտէրին ու գզրին տեսնենք ո՞ւմ

երեսը կը սեւանայ . չէ՞ որ Անթաննեց կարասիցն ես եմ չափել , ձիուս բարձել ու տարել :

— Ղորթ ա, մովրովի համար Անթաննեցից էր, համա միդէքանց ու ձեռ ու ոտի համար Սէփօիցն առայ ու քեզանից յետը զրկեցի, պաշտպան հանդիսացաւ տանուտէրը :

— Իմ տունը քանդուի, թէ էդ օրն ինձանից աւելի Սե ջրի գլուխն Աշտարակցի ոտ դրած ընի, երգուեց Յաքուլը :

— Դու խաբար չես , Յաքուլ , օրթում կրակը մի՛ ընկնիլ , թէ ինձ չես հաւատում , գզըին հարցրու . ընէնց չի՞, զգիւր, դնուցել ա՞, թէ ոչ :

— Տօ բառ չի գնացել :

— Ո՞վ գնաց, պնդեց Յաքուլը :

— Ես ի՞նչ գիտեմ, ո՞ւմ միան ա , օրական տասը մարդ հա կերթայ՝ հա կը դայ :

Յաքուլը դառն ծիծաղ բարձրացրեց, իսկ Սէփօն և իւր կողմնակիցքը կատաղեցան . — մասխարայ ունիս՝ զլխիդ տո՛ւր, տանուտէրը սուտ չի ասում, խուլ անկաջովդ լսեցիր, որ գզըին էլ վկայեց :

— Իհարկէ ասած ա՝ տանարոնջ վրայ լիս վէր էկաւ , ո՞վ տեսաւ . — գզըրը . հոգւոց հանեց Յաքուլը :

— Օրը ճաշ դառաւ , տանուտէր, ի՞նչ ես ամէն դարձակ խօսողն ասածը չուանի գնում, գոչեցին այս և այն կողմից, դու քո արած ծախսերն ասա՛ պրծի, էս խալխն էլ իրանցու դէօրայ գեղիցն առնելք ունին՝ պտի գրուի, թէ որ ամէն մի խօսքի համար սրտ պէս մարդիկը մէջ ընկնին, երկու շաբաթ կանց կենայ՝ թաւջի չի գլուխ դալ :

— Գրի՛, տիրացու, անօրինեց տանուտէրը . քսանուհինդ մանէթ ձիու քրեհ եմ տուել մովրովի կուշտը դնալ դալու համար :

— Իմ հօր գերեզմանը վկայ , որ դու միշտ կոռի ձիով ես դնացել եկել , դեռ Նրեանու բազարը քո տան համար առուտուրի էլ խալխի ձիովն ես դնացել , դեռ քո հանդի խուրճն ու յիքանոնց խոտն ու ցախն էլ կոռի ձիով ես կրել , էլի խառնուեց մեր Յաքուլը :

— Ե՛յ իշխաններ, շիւտակ ա խօսում էս մարդը :

— Չէ՛, չէ՛, զլեիցը դուս ա տալիս, դու քո օրումդ կոռի ձի չես նստել , քրեհ ես տուել :

— Տիրացու, դու նշանակի 25 մանէթը .

— Էլ ի՞նչ ունիս , տանուտէր , էս գրուեցաւ :

Տանուտէրը շարեց մի քանի ուրիշ ծախքեր , որոց ամէնքին

էլ հակառակում էր Յաքուլը, բայց նրան լսող չկար, տիրացուն գրում ու գրում էր:

— Մի հաշուի՛, տես իմ արած ծախսն ի՞նչքան էլաւ, վերջապէս ասաց տանուտէրը:

— 225 մանէթ:

— Ես ու իմ խղճմունքը՝ որ շատ քիչ ա քցում, 300-ի էլ կը հասնի, թէ որ մի քիչ Աստուածդ ուրանաս, շողքորթում էին իւր խորհրդական աղաները:

— Խեղճ՝ աղքատ ժողովուրդ, էս ամէնը քո ջանիցը պտի դուս քաշեն ու մարսեն, խոր հառաչեց Յաքուլը:

— Հիմի, տանուտէր ջա՛ն, էլ լիկից՝ տարածներդ ասա, որ գեղը հաշուումն առել ես:

Տանուտէրը գրպանիցը հանեց մի երկար ծալած թղթի կտոր և կարդաց:

— Սարգարաբադու առուն հանելու մշակի մասին մովըովին տուած կաշառքի համար Մաթոսից առայ 200 մանէթ, Թաթոսից՝ 216 մանէթ, Սէփօից՝ 300 մանէթ, սրանց ամէնքին էլ ջոկ ջոկ սանադներ² եմ տուել գեղը անուամովը, հիմի վադէն³ ա, պտի գեղամէջ դնենք ու տանք. շահն էլ տասին երկսով պտի հաշուենք:

— Իդքան կաշառքն ընչի՞ տուիք ձեզուգլսու:

— Ո՞նց թէ ընչի՞ տուինք, միտդ չի՞, որ օրական 150 մշակ էին ուղում մի ամիս ժամանակի առուի վըայ բանելու:

— Յետո՞յ, չտուի՞ք:

— Իդքան չտուինք, 10, 20 մարդ գնաց՝ վերջացաւ:

— Ա՛յ մարդիկ, աստուածներդ միտներդ բերէք, յառաջ՝ որ օրական ոչ թէ 150, 15 մարդ էին ուղում մեր գեղից, մին էլ՝ որ ոչ թէ մի ամիս, 15 օր էր գրած հրամանումը և մէկ էլ՝ որ հաշիւ արինք, բոլորն էն ժամանակի գնելովը բռնեց 250 մանէթի մշակ, իսկ դու հինգ վեց հարիւր մանէթի ծախս շանց տուիր էս մի բանի մէջ:

— Դու գրի՛ տիրացո՛ւ, ի՞նչ ես դունչդ ցցել սրան մտիկ տալիս, տանուտէրը հօ սուտ չի՞ ասում, սաքի մեղ էս մովըովե բնութիւնը յայտնի չի՞, որ քնած վախտն էլ ձեռը բաց ա քնում, թէ ինչա, բան դնեն մէջը, թէ մարդ կըլնիս, ամէն փուշ բանի

1 Համայնքից: 2 Մուրհակ: 3 Ժամանակ:

Համար կաշառք չես տալ, տես թէ քո գեղի գլուխն ի՞նչ կը դայ:

— Ես ու իմ Աստուածն ըտէնց ա, արդարանում էր տանու տէրը, ճինգեանայ¹, ուզուորի նման աչքը տուն մանողի ջիբին ա: մհալի հարուստների անումն էլ հէնց լաւ սերտել ա, որ էլ խաբիլ չես կարող. մի օր ինձ ասում ա՝ — ձեր Խէչանենց Խէչանն ա հաւրճատ, թէ Խոռմը. ես էլ պատասխան տուի, թէ — մովըրովն ապրած կենայ, գեղըցու հարուստը ո՞րն ա, դառը քրտնքով մի կտոր հաց ոնց ըլում ա՝ աշխատում ենք ամէնքս էլ: Համա երեւում ա, որ հաւատաց ոչ, գլուխը պտըտեց ու ծիծաղաց:

— Հլա լաւ, որ մեր Սաքօն մովըրովն կշտին ա, գեղի դիհը պահում ա, թէ չէ մենք կոռ ու բեգեառի տակից գլուխ չէինք բարձրացնիլ, կցեց տանուտէրի կողմնակիցներից մինը:

— Հա, շատ հասկացել էք, ընդդիմացաւ Յաքուլը, դառը գիլին պահ տուածի պէս ա, Սաքօն տղրկի պէս սաղ մհալի արինն ա ծծում:

— Էլ ի՞նչ ունիս, տանուտէր:

— Արաղի շիրախանէքը մհրեղու² եկող մենծաւորի համար կաշառքի փող վերցրի Մուրատից պարտք 200 մանէթ, Բարսեղն էլ տուեց մի կարաս արաղ:

— Էդ բանումը գեղն ի՞նչ պարտական էր, մի քանի մարդիկ իրանց համար արաղ էին քցում, դիւմուկ³ չէին տալիս, յետոյ ուզեցան խարջի տակ դնեն, քանի հետ դրեցին՝ անկաջ չարիք, եկան մհրեցին: Ուզում էին՝ որ արաղ քաշեն օգուտ տեսնեն, իւրանք էլ թող ճարը տեսնեն, գեղին դրանից ի՞նչ օգուտ վաս, որ էդ ծախսն էլ գեղամէջ էք դնում, էլի մէջ ընկաւ Յաքուլը:

— Ո՞նց թէ գեղին ի՞նչ օգուտ, ձայն ձայնի տուին մի քանիսը, որ արաղ քաշողներն էին, բաս էս ոչի՞նչ, որ մովըրովն կամ մենծաւորի արաղ ուղած սհաթը տկերը լցունում զրկուում են:

— Գեղի ի՞նչ հոգան ա, որ չի զրկուիլ:

— Ախպէր, քանի՞ գլխանի ենք, որ չղրկենք, մեր մովըրովն ա, հօ օտար չի, էս օր ուղածը չենք տալ՝ էդուց ընէնց կոռ կը քցի մեր վրայ, որ տակին կը ճկուենք:

— Տիրացո՛ւ, դու գրի՛ր, անկաջ մի՛ անիլ:

Տանուտէրի ցոյց տուած ծախքերին, եթէ ուշադիր լինէինք,

1 Բօշայ: 2 Կնքելու: 3 Մաքս:

բոլորը կոռի, բեղեաւի ու գաւառական աստիճանաւորներին տուած կաշաւքների պատրուակաւ էր, և այն՝ վերցրած իւր համամիտներից մուրհակով կամ առանց մուրհակի: Այս բոլոր աւելորդ փողերը գիւղի հարկի հետ միացնում են, ժողովուրդից ժողովում և մի քանի մարդով բաժանում:

— Տանուէր, ինչպէս դու ա գալիս՝ քո արած ծախսերդ բոլոր էն նստող մի քանի մարդկանցիցն ա, բաս գեղումն էլ ուրիշ ոչ ով ոչինչ չի տուել, հարցրեց Յաքուբը:

— Խալիսի հօրն ողորմի, շատ մենծ բան ա, որ ամէն մինը մի մին լիտր գինի արաղ տուած ըլին, մէջքներին քար ա ընկել, էն էլ հէնց խմանաք, թէ մեր քաշած էսքան նեղութիւնի տեղակ մեզ պատիւ էք տուել, ասացին միասին տանուէրն ու իշխանները:

— Յաքուբ, գիտես ի՞նչ կայ, վերջապէս աչքերն ոլորեց տանուէրը, թէ որ դու ամէն մի դարդակ քանի վրայ էսքան դրլ խացաւանք պտի տաս՝ լաւն էն ա, էս սհաթս վեր կենաս՝ քաշուիս երեսիդ ջրովը, հէր օրհնած, էլ թողում չես, որ մարդ բերան բաց անի, ագռաւի պէս գլխներին տնկուած զոււմ ես, էլ չես ասում, թէ սուս կենանք, էգուց բողազներին կ'չոքեն:

Գլխներդ քար'ը, ձեռքը թափ տուեց Յաքուբը, Աստուած էլ փախ, որ ես իմ քիսի դարդումը չեմ, ինչ որ ըլի մեր ջուրը ջրամանիցը կը հանենք, խօսքս անձար աղքատների համար ա, որ թուեցիրն ածես՝ շորահօտ չի վեր ըլի ու դուք խղճմանքներիդ դուռը պինդ կողպած՝ էգուց գլխներին սե պտի բերէք: Թէ որ շատ սրտներիդ դիպչում ա, ես էլ Խէչանենց Խէչանի պէս խօսք կը տամ, որ գլուխս քաշ քցեմ, ինչ ուզէք տամ ու գնացէք էն վախտը պղտոր ջրի մէջ թօս քցեցէք, թարթներդ՝ ձկնով կըլցուի:

— Ախպէր, թաղաւորական խարջը հօ բաշխիլ չե՞ն, թէ որ ռահաթը չի խարջ տայ, բաս էս աշխարհքն ո՞ւրմով ա կառաւ վարուելու:

— Իշդ ա, որ թաղաւորական խարջը ձեր հաւաքած փողերի չարէքն էլ չկայ, հալալ աղքատին մի քանի սե փող անձախ կ'ընդնի, համա դուք էսքան պոչեր էք աւելացրել, որ ինձ պէս տունն էլ դժարանում ա տալը:

— Ախպէր, Աստուած վկայ, մեկ էլ էսքան չի հասնում,

երդուեց տանուտէրը, նաչախիկի տանիցը բռնած՝ խազինի¹ ծառայողներն էլ մէջ բերելով՝ ընչանք մովրովի վերջին մէհտարը² 1000 ծակ կայ կաշնելու: Նրեանայ բազարումն էլ չեմ կարողանում ազատ ման գալ վախում եմ, որ ղուլլուղի³ մարդկանցից մէկն ու մէկը կը տեսնի ու վըէս կը նեղանայ, որ քաղաք եմ եկել ու իրանց տեսութիւն չեմ գնացել: Աացդ կը գայ, Յաքուլ, որ հետս գաս՝ խարջը տանենք խազինէն տանք, դու մի տես, թէ էն ասիգնացու⁴ թղթերը ո՞նց են չորս աչքով մոիկ տալիս, մի ունկն են ուզում գրտնել, որ ետխա—մախէքս թօփ անեն, մեզ խաթի մէջ քցեն, Աստուած ոչ անի, որ մի թուղթ ղալը⁵ դուս գայ, թէկուղ մի մանեթանոց ըլի, էլ պրծնում չկայ. սուեն էլ որ ծախեմ՝ վըէն դընեմ, էլի բերդումը պտի փթեմ, դէ հիմի ասա, հեշտ ա՞, ես եմ էն թղթերը տալի, ես ճանանչում եմ: ձաբս կարած՝ պտի դեռ առաջ գնամ խազնադարին⁶ ու փող համբարողին տուածուց տեսնեմ, յետոյ խարջը տանեմ թափիլ տամ:⁷ ախար էս ընչով կընի, ես հօ չեմ կարող եմ քիսիցը սալ:

— Ո՞վ ա բան ասում, կոտորուեց իմերջոյ մեր ճշմարտախօս Յաքուլը, համա զօռ անելս էս ա, որ բանը խղճմանքով անէք, ես տեսնում եմ, որ աղքատը շատ ա զընուում:⁸

Տօ՛, ընչիդ ա պէտքն, Յաքուլ, կողքին հրեց կեղծաւորներից մինը, ընչե՞ր ես վատամարդի գտնում, ըսէնց եկել ա՛, ըսէնց պտի գնայ:

— Դէ, հիմի հաշիւ արէք, բոլոր ծախքերը գրելուց յետոյ ձայն տուեց տանուտէրը, տեսնինք՝ թէ տան գլուխ քանի՞ մանէթ խարջ ա բռնում:

Ա՛ի ահագին գումար կազմուեցաւ, քառապատիկ աւելի բուն արքունական հարկիցը:

Այն տանուտէրի համախոհները նշանակուեցան հարկաժողովներ և երեք բաժանմունքի վրայ նշանակեցին, որոշել ժողովուրդ՝ մեծ կալուածատէրեր, միջակ և ստորին դասակարգ:

Թէև հարկաժողովներն առաջին կարգին էին պատկանում, ուրեմն և աւելի պէտք է վճարէին, սակայն նոքա ոչինչ չտուին: Ժողովը ցրուեցաւ:

1 Գանձարան: 2 Զիապան: 3 Ծառայութեան: 4 Թղթադրամ:
5 Կեղծ: 6 Գանձապետ: 7 Յանձնել: 8 Հարստահարուում:

— Մեր անդամ, էլի մեջքներս տաքացաւ, իւր համախոհներից մէկի ականջումը փսփսաց Մաթոսներից մինը, մարդագլուխ մեզ 50 մանէթից աւել կը հասնի:

— Համա էդ անիծած տանուտէրը թագուն մեզանից շատ ա կերել:

— Է՛հ, գլուխը քարը, աւելի թիքէն ո՛ւմ փորն ա ծակել, սաքի դրուաստը որ ասենք, մենք էլ նրանից թագուն քիչ չենք պուճախներումը չալափուռ արել:

ԺԸ.

Ե Ա Ս Ա Վ Ո Ւ Լ

Երևանու երկիրը պարսից իշխանութեան տակից իսպառ ազատուելուց յետոյ՝ վարչական ձևի կողմանէ զանազան փոփոխութեանց ենթարկուեցաւ. սկզբներումն աւելի պարսկականին մօտ՝ բայց վերջերումը մի հաստատ վարչութիւն կազմուեցաւ: Երևանը նահանգական քաղաք կոչուեցաւ, նահանգապետ, գաւառապետներ և գաւառակապետներ նշանակուեցան և այդպէս տեւց՝ մինչև Հաշտարար Ատեանների հաստատութիւնը:

Այլպատանութեանս մէջ կատարուած անցքերը լինում են գաւառակապետների միջոցները, որ պարսկական ընդհանուր բառով մո վը ո վ էին կոչում և որ ինքնին ունէին իւրենց առանձին Ատեանը՝ օգնականներով, գրաւորներով և ստորին պաշտօնականներով, որոնց ետևում անուն են տալիս:

Թողած մովլոփի միւս ծառայակիցքը, անտեղի չեմ համարում ես մի հայեացք ձգել ետսավուրների կազմակերպութեան վերոյ: Ամէնքից աւելի այս ստորին ոստիկանական սպասաւորները ծանօթ ու մերձ են ժողովրդի կեանքին և սրանցով է այն մօտ յարաբերութիւնը, որ ունի գաւառապետն իւր վիճակի ամէն դասակարգի հետ:

Որոնքնք ետսավուրի բունը և ներս մանենք:

1 Զրկողութիւն անելով քնակը լցնել:

Ահա գաւառակապետի բնակարանի մօտ, լայն բակի մէջ մի մեծ ու երկար ծածկի տակ մնուրքներ են շինած, ուր կարգաւ մի քանի ձիանք կապտոած են: Նոյն գոմի վերի անկիւնում մի առանձին բաժանման մէջ՝ մի սենեկանման մասը կայ, ուր պատերի վերայ եւփունջիք են կախուած: Բարձրացրու այս եւփունջիներից որը կամենաս և ահա փայլում, շողշողում է հրահանի վերայ յօրինած պարսկական արծաթեայ օղերով հրացանը: Նրկու նոյնանրման ատրճանակ, մի իւղաման, մի գշեր քակող գործիք՝ վառօդամանի ու գնդակամանի հետ զարդարում են հրացանի բոլորքը:

Պատերի տակերին, համարեա, միշտ կը դնուես թիկնած երկու կամ երեք հուժկու մարդիկ՝ արխալիների թւերը վերեւ ծալած և կոները մինչև արմունկները բաց:

Ահա սրանք են եասավուները: Սրանց թիւը երբեմն մինչև տասի է հասնում:

Սրանց պաշտօնն է մովրովի իրաւարանից դուրս արձակած բոլոր հրամանները տեղը հասցնել և ի կատար ածելու հսկել, հարկ, կուռ ու բեգեառ ժողովելու օգնել տանուտէրներին և գաւառական բոլոր ստորին ոստիկանական պաշտօնները կատարել:

Հաւատարմութեան և ուշիմութեան մասին սրանց կարելի է նմանեցնել որսկան շների: Որքան էլ նոր մարդ լինի գաւառակապետը, նրանք ճշգրտէս կատարում են նորա կամքը:

Սրանք այնքան սուր են մարդաձանաչութեան մէջ, որ առաջին օրումն իսկ դուշակում են նոր գաւառակապետի բռնելիք ընթացքը, այդ պատճառաւ եասավուլի և իւր տիրոջ մէջ սկզբի օրից մի սերտ համակրական յարաբերութիւն է կապում: Այդ է պատճառը, որ ամէն եասավուլ քանի մի ուրիշ պաշտօնականներ է փոխում: Ոչ մի նոր գաւառակապետի հաշիւ չէ ձեռքից թողուլ այդ մարդկանցը, որոնք գաւառի ամէն ծակ ու ծուկը գիտեն, ճանաչում են ամէն մի անձնաւորութիւն և վերջին գիւղի շներն ու կատուններն անգամ համարած ունին:

Հետաքրքիր է եասավուլի ամէն մի քայլափոխը գիտելը. իւր ձիու կողքին գոմի մէջ նա թիկնած է ինչպէս Պարսից խանն իւր թաւիշեայ բարձի վերայ. իւր մեծաւորի առաջին սպասաւորութեան մէջը նա շան նման գալար է գալիս և ամենայն նուաստութեամբ գլուխը յետ է դնում նորա հրամանը գետինը չձգել: Ճանապարհի վերայ եասավուլն իրան ամբողջ գաւառի տէրն է համարում:

Եսասավուրներ ընտրուում են առ հասարակ տեղացիներից՝ գրեթե յուր որսագէտ Պարսիկներից : Եթէ մահմետական կրօնի հիմնական կանոններին համաձայն մուսուլմանը պէտք է խորշի քրիստոնէից, եսասավուրներն ուրեմն սուրբ մարգարէի օրինակատար չեն. նրանց համար Հայ, թուրք չկայ, նրանք ամէնքն էլ ընկերներ են, գլխարկը վերցրած ժամանակը կարելի է ճանաչել Հային ու Թուրքին. գլխի մէջ տեղից ածելած կտորն և ականջների վրայից կախուած մագերի փոշակները պարսկական գլխի նշաններն են. իսկ ահագին ոչխարենին կէս փութ բուրդ վրէն մինչև ականջը խոր քաշած, հաստ, ստուար և երկայն ընշանցքները ականջին երկու անգամ փաթոյթ տուած, ահռելի դէմքը վեթխարի հասակի հետ շատ ծանօթ աչքերի միայն կարող են պարզել եսասավուրի Հայ կամ Թուրք լինիլը :

Ըռանց խորութեան երկու հակառակ կրօնի որդիքն ուտում են մի և նոյն ամանից և խմում են նոյն գաւաթից. քրիստոնէին սրբազործող, իսկ մահմետականին պղծող հեղուկն էլ միակերպ սիրելի է եսասավուրի համար, թուրքը Հայից պակաս չի կոնձում գիւղերում և կատարը տաքացրած՝ իւր քաջադործութիւնները բանացնում : Հայի հաց, խոզի միս, թուրքի պանիր, սրբի դւան մորթած մատաղ, որոնք երկու ազգութեանց միոյն կամ մէկէլին դարչնել են, եսասավուրի համար հարցնել չկայ :

Եւ ահա պարտատ է եսասավուր իւր պաշտօնը կատարելու : Իւր տիրոջ մի ջնջին հրամանը դուրս եկաւ և եսասավուրը թռաւ ձիու քամակն ու երկու վայրկենի մէջ աներևութացաւ. մի մտրակ ձիու փորատակովը քաշեց և նրա ձին կրակի նման թռչում է մեծ ճանապարհի միջովը : Վա՛յ այն գիւղին, ուր դիմում է մեր ետասավուրը և առաւել վա՛յ այն գիւղականներին, որոց պատահում է նա ճանապարհի վերայ :

Է՛յ, ո՞ր գիւղացի ես, ո՞ւր ես գնում, մի ստան ու հոգարտ ակնարկ դէպի ճանապարհորդը դարձնելով, հարցնում է մեր եսասավուր աղէն՝ ձիու թամբի մէջ ծուռը նստած : Վա՛յ, ասում եմ, խեղճ գիւղացուն, եթէ սխալմամբ գտակը մոռացաւ հանելը, կամ ուշացրեց խոնարհաբար գլուխ իջեցնելը : Յնչաց մարակն օդի մէջ և պատառուեց խլճալոյ կիսամերկ մարմնոյն, մանաւանդ եթէ նա յանդգնած լինի չշտապել ճանապարհից դուրս գալ և եսասավուրին լայն ուղին թողուլ :

— Տօ խնակա՛ջ, քեզ չեմ հարցնում ո՞րտեղից ես. ի՞նչ ես դունչդ ծռել մոխի տալիս, խօսի էլի՛, հետաքրքրուեցաւ երկ-
րորդ և երրորդ մտրակը:

Սև ու մութը կոխեց մեր անցորդի աչքերը, մինչև նա ըս-
թափուեց, լեզուն հանած աղաչանք պաղատանք արեց, մտրակը
մի քանի անգամ իւր պաշտօնը կատարեց:

— Աղա՛, յիմար, ի՞նչ ես ծռումստուում, քեզ հարցնում
եմ ո՞րտեղից ես, ո՞ւր ես կորչում, ասա՛ ու պրծի՛ էլի՛, տեսնում
ես՝ հետդ մարդ ա խօսում, արժան չե՞ս համարում պատասխան տալ:

— Գլխիդ մեռնիմ, աղա՛յ, հազիւ արտասանում է մոլոր-
ուած գիւղացին, այս ինչ տեղիցն եմ, այն ինչ գիւղն եմ գը-
նում:

— Բա՛ս որ լսէնց ա, էս սհաթս յետ դառ, գնա ձեր գե-
ղը, ձեր տանոււէրին ասա՛, եսսովուլ Ղահրամանը հրամայեց,
որ չորս լիտր լաւ բրինձ զրկես մեր տունը, հալ հալքա՛թ ասա թող
էգուց հասցնի, գինը կը տամ, հասկացա՛ր:

Հիմի թէ քաջ է մեր ճանապարհորդը, թող յանդգնի
բացատել, բա շ ու ս ա ա ՝ չասել և կամ խոստանայ վերադարձին
նրա հրամանը տեղ հասցնել, ըստ որում իւրեանց գիւղը շատ
հեռու է մնացել, իսկ գնալիք տեղն արդէն մօտ է: Բայց նա խելքը
հացի հետ չի կերել, իւր կաշուքը ձեռք չի քաշել, այդ փորձն
եթէ իւր հետ առաջինն է պատահում, իւր ընկեր հարեւանների
շատերի գլխին է եկել և ինքը լսել, կամ տեսել է: — Աչ-
քիս վերայ, ասելով, ձեռքը օրաին՝ գլուխ է իջնցնում և իւր
բաղըն անիծելով վերադառնում:

Ասե՛, հա՛, վայն եկել է քեզ տարել, թէ որ չես յետ դարձել,
գոռողաբար մտրակն օդի մէջ ցնցում է՝ մեր եսսովուլն և ձիուն
կրկնում, բոլորովին վստահ եղած՝ որ նրա երեխայքը վաղը, կամ
միւս օրը բրնձով փրաւ կուտեն, իսկ խոստացած վճարքը նոյն րո-
պէին մոռացման տուեց:

Մի փոքր յառաջ գնաց մեր եսսովուլն և յանկարծ մի ու-
րախ ժպիտ փայլեց նրա երեսին:

— Եղալի թիւքա՛յ, ծորելով դուրս թողեց այս խօսքն իւր բե-
րանից, վսեմ դիրք առաւ ձիու վերայ ու շտապացրեց իւր երիվարը:

Դիմացիցը մի փոքրիկ կարաւան է գալիս, օտար գաւառի մարդիկ են. մեր եասալուըն ուղիղ դէպի նրանց աշտանակեց իւր ձին:

— Բարե՛ ձեզ, փոքր ինչ քաղցր դէմք առած՝ ասաց նա դէպի կարաւանը դառնալով, Աստուած բարի ճանապարհ տայ, ո՞ր տեղից էք, ո՞ւր էք գնում:

Փամբակիցն ենք, գնում ենք Կողբ աղ բերելու:

— Շատ լա՛ւ, շատ լա՛ւ, բարի ընի, բայց դուք իմանո՞ւմ էք, որ օտար գաւառի մարդն իրաւունք չունի առանց բիլէթի իր մըհալիցը դուրս գալ, դուք, ի հարկ է, կը գիտենաք էս սաստիկ հըրամանն ու բիլէթ էլ կունենաք:

— **Ձէ՛**, աղայ, ի՞նչ բիլէթ, Փամբակն ու Կարբու մհալը հարեւաններ են, մենք պտայենական հա՛ եկել, հա՛ գնացել ենք. ըսկի Աղլեաշի օրովն էլ մեզանից բիլէթ չէին հարցնում, հիմի հօ՛ փառք Աստծու, չիմն¹ էլ մի էլլիկ ենք:

— Հանաք էք անում:

— **Ձէ՛**, զորթ ենք ասում:

— Ո՞նց թէ անբիլէթ էք, բաս էլ մեզ ո՞ւր են տօնուղ² տալիս պահում, որ ամէն փախստական կարողանայ արձակ համարձակ կապը կտրած մհալէ մհալ ընկնել: Դէ՛հ, յօնքերը կնճռում է մեր եասալուըն, յետ դարձրէ՛ք ձեր ձիանքը, գնանք էս մօտիկ դեղը, բոլորիդ անունն էլ պէտք է գրուի, կուներդ կապտոտւին ու զըրկուիք ձեր մօլըրովին, դուք փախստականներ էք, աղի գնացողը ձեր պէս չի ընիլ:

— Աղայ ջա՛ն, քեզ մատա՛ղ, մենք Հայ քրիստոնեայ ենք, մենք փախստական չենք, երեք օր ա ճամփայ ենք գալիս, ոչ ովի մի շառ³ չենք արել, էս ա Կողբին մօտացել ենք, թող մեր ճամփէն գնանք, մի մին բեռն աղ տանենք, մեր քեասիբութիւնին անենք⁴:

— Շատ մի խօսաք, գոռում է մեր Աահրամանն ու ձիանոնց դուրսը յետ դարձնում իւր հրաշագործ մարակովը:

— Աղայ ջա՛ն, չգիտէինք, էս մինը բաշխի՛, միւս անգամ առանց բիլէթի չենք գալ:

— **Տօ՛**, ի՞նչ անհասկացողներն էք, երկ օր ա բերանս հացի կտոր չի մօեղ, ոտքս օրպանգուից ցած չի եկել, թէ որ ես ձեզ բաց թողամ, էլ ո՞ւր եմ ըստեղընք ման գալիս:

1 Բոլորս: 2 Ռոճիկ: 3 Վնաս: 4 Մեր կարիքը հոգանք:

— Աղայ ջան, չտեսներու դիր, մենք քո ոտի ջափէն¹ կը քաշենք:

— Դուք ի՞նչքան պտի տաք ինձ, որ ես իմ թագաւորին խային² մտիկ տամ, ձեզ բաց թողամ. հգուց էլ օր էլ բանն իմացուի, գլուխս զնդանի³ մէջ մանի:

— Աղայ ջան, շատէն քչէն, մի մին բան կը հաւաքենք, քո սիրտը կը շահենք, աչքի տակով անց կացրո՛ւ, գնա քո գործին, Աստուած բանդ յաջողի:

— Ախար դիտէ՛ք ի՞նչ դժուար բան ա պատասխան տալը:

— Ոչե՛նչ, մեր խաթեր պտի եօլայ տանես:

— Է՛հ, ի՞նչ անեմ, խեղճ եմ գալիս, դուք էլ քիւլֆաթի⁴ տէր եք, եկել էք ըստեղ հասել, յետ դարձնել չի ընիլ, գնացէ՛ք ձեր ճամփէն. Փամբակեցւոց փողերը զրպանը դնելով՝ ճանապարհ դրեց: Բայց մտիկ տուէ՛ք, տղէ՛ք, նախապգուշացրեց նա, բան է, եթէ ուրիշ եասավուրներ ձեր առաջը կտրելու լինեն, աւսեցէ՛ք, որ Ղարօ բէգը մեզ իզլին⁵ տուեց, թէ որ հարցնեն թէ բան տուիք, ասեցէ՛ք՝ մի թեթեւ ծառայութիւն արինք. էն ժամանակն էլ ձեզ նեղութիւն չեն տալ:

— Աստուած կեանք, աղայ:

— Յիմարներ, աղօթք արէ՛ք չպատահին, թէ չէ մինչև զըրպաններդ բերանը կրկին չբանաք, ճանգերիցը չէք պրծնիլ, փրնթփնթաց ինքնաբաւական Ղահրամանն ու ձիուն կրկնեց:

Արժան է տեսնել եասավուրին մովըովի, կամ դիցուք, մի հասարակ աստիճանաւորի հետ գնացած ժամանակը. այն առիւծն այժմ հեղ գառն է դարձել. ամենայն խոնարհութեամբ նստած է նա իւր ձիու վերայ և բաւականին տեղ յետ ընկած է գալիս. ու չինչ բան նա չի տեսնում, ոչինչ գոռոզ միտք նրա մէջը չի անց կենում. նա կատարեալ ծառայ է և մի հոգսով միայն զըսողւած է. ականջները սրած՝ ամէն լոպէ սպասում է իւր տիրոջ հրամանին:

— Աստավո՛ւլ, յանկարծ դուրս է թռչում այս խօսքն աստիճանաւորի բերանից:

— Բալի⁶ աղայ, պատասխանելն և մօտ գալը մէկ է լինում,

1 Չարչարանքը: 2 Նենգ աչքով: 3 Վտանգի: 4 Գերդաստանի:
5 Արձակուրդ: 6 Հրամայեցէք:

բայց միշտ ձիու սանձը պինդ քաշելով, որ մի գուցե իւր տիրոջից յառաջ անցնի :

— Այ՛ր ես, չե՞ս տեսնում, որ դիմացիցը մարդիկ են գալիս, քո պաշտօնդ մոռացել ես, միտքդ ո՛ր տեղ է :

Հերիք է, եսսավուրդ հասկացաւ ու ձիու կողքին այնպէս կրնկեց, որ խեղճ կենդանին երկուտակուեցաւ :

— Շո՛ւտ, շո՛ւտ ճանապարհիցը դուրս եկէ՛ք, աչքեր չունի՛ք, չէ՛ք տեսնում, որ աղէն գալիս է, աջ ու ձախ մորակահար անելով՝ շփոթը ձգում է ճանապարհորդների մէջը, շո՛ւտ դտակ հանեցէ՛ք, գլուխ տուէ՛ք :

Ուռած փքուած քշում է աղէն իւր ձին ճանապարհի մէջ տեղումն սառնց մի սառն ողջունի անգամ արժանացնելու իրեն մինչև գետին գլուխ իջեցնող դիւղացիներին :

Ահա ճշդութեամբ կատարեց եսսավուրդ իւր պաշտօնն և կըրկին իւր նախկին խոնարհ դիրքն և տեղը բռնեց :

Անմոռանալի է ինձ համար յիշողութեանս մէջ տպաւորուած, մանկութեանս օրերում կատարուած մի դէպք : Այս մի իրողութիւնը պատմելով՝ կարող կը լինեմ եսսավուրդների ճիշդ պատկերը նկարագրել հետաքրքիր բանասերին :

Աշունքն էր, Աշտարակու այգիների քաղը վերջանալու վերայ էր, գիւղումը երևում են միայն կենդ ու կունդ ծերունիք, երբեմն երբեմն փողոցներումը ձիուն դա՛հ տալով դուրս են գալիս քաղցու կրողներ, որոնք լեքշերի¹, կամ արջառների անկարել տկերի մէջ լլրած պճպճան եռացող քաղցուն՝ բարձած ձիանց շարակին, տուն են բերում կարասների մէջ ամանելու : Շուտ շուտ լեքշի բերանին ցըցած փայտը հանել խրելով՝ քաղցուակիրները ակի միջից օդը դուրս են թողնում, որ աիկը չպատառուի : Ես՝ ութ կամ ինն տարեկան մի մանուկ՝ ձմեռուան կախանի համար ժողոված պահոնի խաղողը մի փոքրիկ կթոցի մէջ ածած՝ ուսիս դրած՝ բերում էի տուն փռուելու, որ մի երկու օրից այգեկութը վերջանալուց յետոյ կախնք՝ այդ միայն իմ ժողովածն էր, ապա թէ ոչ երկու ձիաբեռն այդպիսի պահոնի խաղող վաղուց տանը փռուած էր :

Առաջին անգամը ոչինչ գլխի չընկայ, երբ որ տեսայ իմ առջևովս մի քանի մարդիկ այս և այն կողմն էին փախչում : Բայց յետ-

1 Արջառի առանց կարել տիկ, որով միայն քաղցու են կրում :

տոյ սարսափս բռնեց, երբ — ամա՛ն, աղա՛յ, գլխիդ մատաղ՝ կակծալի խօսքերն ականջս ընկան :

Մէկէլ ի՞նչ տեսնեմ, մի ետսավուլ անողորմաբար ծեծում է մորակով մի գիւղացու, որ պինդ բռնած ունի իւր ձիու սանձիցը և չի տալիս ետսավուլին :

— Ամա՛ն, քո տունը քանդուի՛, իմ տունը քանդուեց, մըղկտալով ծուայ գիւղացին, աչքս դուրս եկաւ :

Մի բաց դուռը կար այդ փողոցումը, ես ինձ այնքան չկորցրի, որ դողալով ներս ձգեցի լակն և դուռը վըէս ծածկեցի, փակը քաշեցի ու դռան ճեղքովը դուրս նայեցայ :

Արիւնը վազելով ցած իջաւ գիւղացու երեսովն և նա գլխի վայր գետնին պարկեց, նոյնպէս ձիու սանձը պինդ բռնած :

— Թէկուզ քօռանաս էլ հոգս չի, թէ դու սատկած՝ թէ մի շուն՝ ղուլլուղն¹ մարդի համար մին ա, երկու աքացի էլ գլխին իջեցնելով՝ բաց թողեց ետսավուլն ընկած մարդուն և յարձակուեց խոտորափողոցից քաղցուն բարձած դուրս եկող ձիու սանձը պինդ բռնեց :

— Շուտ վէր քցի՛ բեռդ էս պատի տակին, հրամայեց նա ծործորակը քերող ձիատիրոջը, ձին հարկաւոր ա, լեկո՞՞ ա եկել, պտի նստի Խանչալան գնայ :

— Իս ճամփի մէջ տեղը ո՞նց կըլի եփ եկող քաղցուն վէր քցել, քաշուելով պատասխանեց խեղճը, համ էլ կռօի հերթն իմը չի, ես մէկէլ օրն եկայ կռատեղից :

— Ատում եմ ձէնդ կարի՛, մի երկու անգրեւի հայհոյանք թափելով գոչեց ետսավուլը, դու էլ չգառար էդ աներես շան տղէն, որ քօռացաւ ու ձիու նօխտէն³ ձեռից չթողեց, հերիք ա հետներդ խաղ անեմ, ա՛յ, հիմի ինքն իրան վէր կընկնի բեռդ :

Այս ասելն ու դաշոյնը հանել տկի մէջ ցցելը մին եղաւ :

Քաղցուի հակն խփոյն դատարկուեց, միւսն էլ հաւասարաւ կշառթիւնը կորցրեց, վայր գլորուեց ձիու միջքից ու պատառուեց :

Ողորմելի գիւղացին մոռնալով, որ մի կարաս գլխին հողի հետ խառնուեց, ընկաւ ետսավուլի ոտքերն ու աղաչում էր, որ խրնայի իրան, ձին յետ տայ :

— Տունս կը քանդուի՛, էլած չէրածն երեք բեռն էր, մինը դու

1 Ծառայութեան միջին: 2 Բժիշկ: 3 Երեսանակը:

Թափեցիր, երկունս էլ տաքարի¹ մէջն ա, կը մնայ կը քացախի, երեխեքանցս տարէն ապրուստը ջլիս կը կտրուի, Թող գնամ էն երկու բեռը բերեմ կարասներն ածեմ, իմ ձեռովը ձիս Թամբեմ, լեկոն տանեմ տեղ հասցնեմ ու յետ գամ, լեզուն հանած պաշտում էր խեղճ մարդը:

— Բո հօրն օղորմի՛, հէքիմը գիւղումը մնայ, Թէ դու քաղցու պաի բերես, շատ մի քանիսի դարդն էր, Թէ քո լակոսներդ քաղցած կը կոտորուին:

— Ախար իմ հերթը չի՛, էս ի՞նչ անաստուածութիւն ա, վերջապէս յուսահատ ձին ձեռքից Թողեց ողորմելին և վեղը ծռած՝ մնաց ետսավուլի քամակիցը նայելով, որ ձին քաշելով այս խօսքերը պատասխանեց ու գնաց:

— Իդ իմ բանը չի՛, գնա՛ ձեր տանուէրին ասա՛ Թող խորստուի ու միւս անգամ հերթի ձին գեղեցը դուս չԹողայ:

Ետսավուլի հեռանալուց յետոյ արիւնում շաղախուած պնդեւրեսը վեր կացաւ և փնթփնթալով գնաց. մորակի ծայրը դիպել էր յօնքին և պատառել, որ եթէ փոքր էլ ցած առնէր՝ անպատճառ սա էլ զրկուած կը լինէր իւր աչքից՝ ինչպէս միւսն իւր մի կարասս գինուց և ձիուց:

— Գլուխ քարը, Թէ ունքս պատռուեց, հլա ձիս ձեռիցս չԹողի, Թէ չէ սաղ տարին ապրուստից՝ պտի զրկուէինք, ասաց նա ու գնաց. իսկ էս կամաց դուռը բացի ու շունչս մեր տանն առայ:

ԺԹ.

ԳԱՐՆԱՆ ՀԱՐԿԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Գարնան նախահաշիւը կազմելուց երկու օր յետոյ Արարատեան դաւառի ամէն գիւղերումն էլ մի և նոյն տեսարաններն են ներկայանում, ինչ որ մեր պատմութեան Թերը պահանջում է Աշտարակում տեսածներս տակ:

⁴ Հնձանի մէջ չինած գինու հորը:

Լուսաբացին ամէն մարդ վեր է կենում իւր օրուան բանաց-
նելիք մշակների հոգսը քաշելու, բայց փողոց դուրս գալուն պէս
կամ շտապաւ տուն է ընկնում, իւր երկրագործական գործիքը
վերցում և այդին կամ դաշտը փախչում, կամ թէ նեղ սո-
խաններովը մի կերպ գլուխն առնում հեռանում է: Գիւղումը տի-
րում է խորին լուսթիւն, երթեւեկը կտրուում է և մի քանի մար-
դիկ միայն այս ու այն տեղ երևում են, հետերը վերցրած կամ
մի հաստընչացք բարձր ետսավուլ՝ սպիտակ Ձերքեսի չուխան հագին,
մորակը ձեռքին և կամ մի ղազաղ նոյնպէս մորակով:

Ահա ետսավուլը վսեմ քայլերով փողոցէ փողոց է ընկել ու
իւր հեռ գնացող գզըի ցոյց տուած դռանն աքացիով խփում և
անվախ բակն է մտնում:

— Ե՛յ, ո՞վ կայ այս տանը, ճի՛շ է բարձրացնում նա:

Մի քանի անգամ հայհոյանքներ թափելուց յետոյ՝ ներսի սե-
նեկների մէկի դռնից ՚ի վերջոյ դողդողալով երևում է քիթ ու բե-
րանը պինդ փակած մի պառուս, կամ միջահասակ կին, փէշիցն էլ
մի փոքրիկ երեխայ փաթաթուած:

— Ո՞ւր է էս տան տղամարդը, թուրքերէն կամ հայերէն
բարկանում է այն ահարկու պարոնը:

— Տանը չի, անբելի պատասխան է ստանում, գնացել ա էջ-
միածին կամ երևան, պարտք անի, բերի խարջը տայ:

— Ընչանք օրս ո՞րտեղ էր, ընչե՞ր պտի նոր միտք անէր իր
խարջի համար, գոչում է ետսավուլ աղէն և յետ հրելով խեղճ
կնոջը, ներս մտնում տուն և ձեռք ընկած անօթը յափշտակում,
որ զխաւորապէս լինում է կերակրի կաթսայ:

Միջի հեղուկը տարածուեցաւ տան մէջն և ետսավուլի հոգսն
էլ չեղաւ. նա տուեց պղինձը գզըին և թոնթորալով դուրս եկաւ:

— Թէ որ ամէն մնի զուռնովը¹ պար գալու ընկնէ՝ վեց
ամիս խարջը չի հաւաքուիլ, արդարանում է նա իւր առաջնորդող
հարկաժողովների և գզըի առաջին. ա՛յ, էս պղինձը կը ծախենք,
խարջը կը վերցնենք, թող աներես տանաէրը մնայ ծործորակը քո-
րելով:

— Մարգար աղայ, ինձ բաշխիր, խնայի՛ էդ ողորմելի որբե-
ւէրուն², իր եթիմներին³ անջախ⁴ ա կառավարում, չգիտեմ

1 Նուագարան. 2 Այրի: 3 Որբերին: 4 Հաղիւ:

որ անաստուածը դրա վրայ խարջ ա դրել, ի՞նչ ունի՝ որ ինչ տայ, խնդրում էր մի ծերունի մի դուկի դռան մօտ հասավու-
լին, երբ որ վերջինս բռնցքով յետ էր խփում մի կնոջ և
կաթնոտ պղինձը դգրի ձեռքը տուած՝ դուրս էր գալիս, իսկ կի-
նը ցած ձայնով արտասուքն աչքերին յառաջ էր վազում ու
տղաչելով շտապում փաթաթուիլ հասավուլի ծնկները:

— Քո խաթեր համար ¹ յետ եմ տալիս, աղայ Խէչա՛ն, պտու-
կառանգը յարգեց հասավուլը Խէչանեց Խէչանի խնդիրն և դգրին
յառաջ արած՝ գնաց ուրիշ տուն մտնելու:

Այլի կնոջ տղիողորմ լացն և վերջումը հազարաւոր օրհնու-
թիւնները, որ անխնայ տալիս էր նա իւր պղինձը թափողին, Խէչա-
նի սիրտը վերաւորեց ն:

— Որքան մարդ չի ուզում գեղամիջի խառնուիլ, ասաց նա
ինքն իրան, չի ընում, էսպէս բաները մարդի սիրտը կտոր կտոր
են անում:

Այս խօսքերով նա գնաց դէպի տանուտէրի դուռը, հանեց
իւր գրպանից երկու մանէթ և ձգեց դէպի տանուտէրը:

— Առէ՛ք, աչքներդ կոխեցէ՛ք խեղճ Եղսանի խարջը:

— Տօ՛, ձեր տունը չքանդուի, էս ի՞նչ աղաղանք ա, որ քցել
էք էս գեղը, բաս դուք ձեր խղճմտանքիցը վախենում չէ՞ք. թէ որ
վերջին դռն աղքատիցն էլ խարջ էք տունում, բաս էլ ընչե՛ր էք
ամէն մարդի վրայ էսքան մենծ փող հաշուում, կէս տարուայ մէջ
գեղը հօ էգքան ծախս չարեց. թէ որ ձեր անկուշտ փորը չի մըտ-
նում էսքան փողը, ո՛ւր ա գնում: Լաւ չէք անում, տանուտէ՛ր,
ասում ա՝ «գեղ կաննի, գերան կը կոտրի», եզույ էլօր դանակն ու-
կողին կը հասցնէք, դատաւորը կիմանայ ու էն ժամանակը ձեզ
հոգւով մարմնով պըծնում չկայ:

— Է՛հ, Ժպտաց տանուտէրն ան ուարերութեամբ փողը վեր-
ցնելով՝ դու միայն կտս յնրուսողէմ, էլ չես գիտում, թէ օսողուէսը
մեր մարագումը ճուտ ² ա հանել, վաղի առածի պէս, մեր թաղու ³
հզու թիւնիցն ⁴ ա». թէ որ դատաւորի մատը խաւը չընէր, մենք
քանի՛ գլխանի էինք, որ էս բաներն անէինք:

Խեղճ Խէչանը վարմացաւ, որ տանուտէրը ոչինչ դժուարու-
թիւն չցոյց տուեց փողը վերցնելումը. նա կողմնակի լսեր էր, որ

¹ Ի Պատիւ քո: ² Զագ: ³ Բարակ շուն: ⁴ Հեզութիւնից:

մովլոֆները կաշառք են ուտում, բայց այս աստիճանի լինելը չէր իմանում:

— Մի՞թէ թագաւորական խարջինցն էլ մասնաւորութեամբ են, հարցրեց Խէչանը տանուէրին, խարջը գողանալ կը ընի՞:

— Ո՞վ ա ասում թէ գողանում են. ա՛յ նոտի ասեմ քեզ, դատաւորը մեզ ա պահում, մենք նրան. ինչքան էլ որ մովլոֆը խամ¹ մարդ ըլի, իր գալուցն երկու օր յետը իմանում ա իր չուղո՛ւնը², թէ մհալի ամէն մի գեղը դա թարի³ քանի՞ տուն ա, Նափարի⁴ քանի՞: Ի հարկ է, մեր պարտքն ա, երբ որ նոր դատաւոր վայ, բոլոր տանուէրներս մեր իշխաններով պաի գնանք գալը շնհաւորենք, ճանանչուենք. էն էլ գիտես, որ դարտակ փէտին, ասած ա, շուն չի հաչալ, մեր ըռխին⁵ ո՛վ մոխի կը տայ, թէ որ տկլոր գնանք ընտեղ ցցուինք. ամէն գեղից Աստծու տուածիցը բռն ենք կապում ու գնում. — բարով հաղար բարի ես եկել, տղայ, քո աքչը մեր մհալի վրայ քաղցր ըլի, ոտք խէրով ըլի, զայիմ զողիմի⁶ ըլիս. էս թաւուր⁷ մի քանի խօսքեր խարջում ենք. նա էլ իր կողմից գլխիսը ամբասնում ա ու մի երկար քարոզ սկսում:

— Սաքի թէ ի՞նչ:

— Լսի՛ր: Ի հարկէ ինձանից յառաջ շատ մովլոֆներ էք փոխել, առաջինը ես չեմ, վերջինն էլ չեմ ըլնելու, մենք ջուրն ենք՝ դուք կարմունջը, մենք գնացկան ենք, դուք մնացկան, համա իմացած կայէք, որ ես ուրիշների պէս չեմ. ինձանից առաջ ես կածերը ո՛նց են են վարուել, ի՞նչ են արել՝ ես միտք էլ չունիմ քննել իմանալ, ամէն մարդ իր խելքի տէրն ա. ես էս օրուանից իմ բնութիւնս ձեզ հասկացնեմ, ես կաշառք ասած բանն իմ դրուսովը տուն չեմ թողալ. ես շատ բարկացող մարդ եմ, կաշառքի աւնում տուողին փէտի տակին կը մաշեցնեմ, հէրս էլ որ մեղաւոր ըլնի՝ հուրն յաւիտենական կը կորցնեմ, որդիս էլ ըլի՝ Սիբիրումը կը փթացնեմ. բայց արդար մարդի դատաստանը գանակի պէս կը կարեմ. հինգ օր չի քաշել կը տեսնէք, էնպէս պտի անեմ, 10 տարեկան երեխէն ոսկին գլխին գրած՝ գեղէ գեղ իմ մհալի մէջը կարողանայ մանգալ գողերի ու աւազակների իզ ու թողը⁹ պաի

1 Անժանօթ: 2 Լրտեսներից: 3 Մատեանի հաշուով, ցուցակով: 4 Դնչի՝ անհատի հաշուով: 5 Բերան: 6 Երկարատե: 7 Այսպիսի: 8 Որպէս թէ: 9 Հեռքը:

կարեմ: վաճն եկել ա էն մարդին տարել, որ մտքումը դնի փողի ու կաշաքի ձեռով իր գործը յառաջ տանել: Էս խօսքերը ձեզ ընդունը եմ ասում, որ դուք ձեր գեղերի տանուտէրներն ու իշխաններն էք, էս օր գեղի տեղակ ըստեղ կաննած էք, գնացէք իմ բնութիւնս ձեր ժողովրդին հասկացրէք:

— Դէ, էլ ի՞նչ ես ուզում, զրանից էլ լաւ խօսքեր:

— Համբերի՛, շատ մի՛ վազել¹, Խէչա՛ն:

— Դէ՛ գնացէք, ասում ա, տանուտէրներ, շատ շնորհակալ եմ, որ եկել էք ինձ տեսութիւն:

— Բաս էն տարած փէշքեաշներն² ի՞նչ արիք:

— Են իրան կարգին վաղուց մառանումը դարդակուեց, ընդունը համար խօսք էլ չի ընում, դեռ դու անկաջ դի՛ր:

— Ել ի՞նչ մնաց:

— Ե՛յ, ի՛նչ: Նրկու երեք ոտք դեռ փոխած չենք ընում, մին էլ եսսավուլը քամակներիցս հասնում ա, թէ աղէն հրամայեց, որ տանուտէրներն առանց իրան տեսնելու չգնան: Եդ ի հարկ է առանց էն էլ գիտէինք ու սպասում էինք: Աէս սհաթից մեզ մի մին ներս ա կանչում ու սկսում նոր թամբահները³, նոր հարց ու փորձերը: Սաղ ըլի միկիտան Սաքօն, պատասխանն առաջուց մեր բերանը դրել ա:

— Գեղդ քանի՛ տուն ա, հարուստ ե՞ն թէ աղքատ, հարուստներն ո՞վ են, տարեկան ի՞նչքան արդիւնք էք վերցնում, ինչքան հարկ էք տալիս, թագաւորական խարջից սաւահի ի՛նչքան աւելի թաւջի էք անում, նրանից ո՛ւմ ու ո՛ւմ համար էք բաժին հանում, գեղացիք հասկացող մարդիկ ե՞ն, թէ կոպիտ ու անտաշներ, ի՞նչքան դիր գիտեցողներ կան, ձեր մօտիկ գեղերի հետ ի՛նչ փթած մոռացուած վէճեր կամ բաժանելու հանդեր ունիք, ես ի՞նչ գիտեմ, քանի՛ էս տեսակ հարցմունքների մին մնի ետեւից շարում ա:

— Յետոյ դուք ի՞նչ էք պատասխան տալիս:

— Հիմի թէ յօջաղ⁴ ես, Խէչա՛ն, ջոկ ջոկ ամէն բանը մի՛ պատմիլ. դեռ դու բերանդ բաց չես արել, ինքն ա էլ յետ քեզանից շուտ ամէն բանի հաշիւը տալիս. մենք էլ ի՛նչ անենք, տեղն ու տեղը ամէն բան կարգին հասկացնում ենք:

1 Մի շտապիլ: 2 Ընծայ: 3 Պատուէր: 4 Բաջ:

— Դէ՛ հիմի գնա՛, ասում ա, քո խելքի կտրածի՛ պէս գեղը կառավարի՛, կէս սհաթ յառաջ՝ որ ես էն խօսքերը՝ ձեզ ասեցի, կարգ էր՝ պտի խօսէի, բոլորի մօտ չի կարելի սրտինդ պարզ ասել բայց իմացի՛, որ մոլորմը ել ձեր պէս մարդ ա՝ ուտիլ ա ուզում, միտիլ տաքանալ ունի՝ հազուստ ա պէտք, մեզանից՝ բարձր ել մարդիկ կան՝ նրանց ել մոտիկ տալ ա պէտք. իմացած կայ, որ գեղի պարտքն ա իր դատաւորի տան տարեկան ապրուստը ղրկել, նրա քիսի խարջիլը՝¹ չպակասցնել, որ նա ել կարողանայ իր մենծերի սիրտը շահիլ. մենծ բան չի, ահա հաթի սիրտը լէն կը լնի, որ տեղ իրան հասնելու երկու մանէթը կը տայ, երկու երեքն ել աւելի կալող ա տալ, առանց էն ել ամէն գեղ թագաւորական դաւթարի՝² հաշուով քիչ ա բռնած, որ մէկէլ ծախսերը միջեցը դուս գայ. էդ բանն էդպէս եկել ա, էդպէս ել պտի գնայ, դուք չկարծէք, որ ձեր դատաւորը չը գիտի, թէ ամէն գեղ քանի՛ տուն թաքցրած ունի խաղնիցը՝³:

— Հապար անգամ կանգնի ու ասա՛, գլխիդ մատաղ, ղորթ ես ասում, գեղ ա, չի ընիլ, որ մի քանի տներ աւելի չունենայ, համա՛ դրանցից շատը աղքատ՝ օրէն հացին մուրացկան են, էդ ընդուր համար են պահում, որ էն աղքատների խարջն ել ունեւորների շը լնիցը քցեն: Տես, թէ ո՞նց ա ծիծաղում. տօ՛ — գնա՛, լաւ մա՛րդ, ասում ա, գնա՛ գործիդ կայ, գեղի վերջի աղքատն ել կարող ա տարեկան մի երկու մանէթ ճարել. էդ օրէնք ա, պտի ասիլ, համա էս ել կայ, որ դուք ել պտի ձեզ համար էլ մեզ համար ել միտք աւնէք. ես անխղճմտանք մարդ չեմ, ես չեմ ասիլ, որ խարջից աւելացածը բոլորն ինձ բերէք ու դուք համը մի՛ տեսնէք, էնպէս աւրէք, որ համ դուք կուշտ ըլէք՝ համ մենք:

— Դէ՛, ասա ինքն ա սորվացնում գողութիւնն էլի՛:

— Բաս ել ո՞ւր ես ինձ կրակը դնում էրում, Խէչա՛ն, բաս ել ո՞նց չի նեղացնէք աղքատին, ել ո՞նց ետսավուլ չը բերեմ:

— Թէ՛ Աստուած կը սիրես, էն անսիրտ ետսավուլների անուամբ մի՛ տալ, իլլաքի թէ՛⁴ էս գազան Մարգարը, աչքիս պէճը չախմախի տուեց, երբ որ էն խեղճ կնգայ աղանջաքը լսեցի, համա ետսավուլի համար՝ ոնց որ խաղ ու պար:

— Դեռ էլի ոտդ ցխոտ անես, Մարգարի երեսը քսես, էլի

1 Ծախսելիք: 2 Մատենացուցակի: 3 Դանձարանից: 4 Մանաւանդ:

միջների լաւը դա ա, էլի ինչքան ըլի՝ Հայ-քրիստոնեայ ա, բա թէ որ էն անօրէն թուրքերին տեսնես, եա ղաղախների արածները լուսես, ի՞նչ կանես :

Տանուտէրի ու Խէչանի խօսակցութիւնն ընդհատուեց քուչի միւս ծայրից գողալով երեսն արիւնկուիկ եղած մի բոբիկ տղայի դէպի նրանց վազելովը :

— Վա՛յ երեսէքս, վա՛յ գրւխս, վա՛յ մէջքս, ձեզ մատաղ, էս ի՞նչ Աստծու պատիժ ա, աղաղակում էր տղան, օգնեցէ՛ք, ղաղախը մտաւ տունս, հարբած էր, էլ չեմ հասկանում ի՞նչ էր ուղում, ղամհու¹ տակը քցեց երեսէքանցս, դազդորիկն ածեց, ինձ էլ էս օրը քցեց :

Նրա գլխիցն արիւնը թափուում էր, նա հանեց իւր վրայի մէտակ արխաւընն և մէջքը ցոյց տուեց, լեղակի նման կապտացած էր :

— Ա՛յ տնաքանդ, ետաւովուը հերիք չէր, ղաղախ էլ էիք բերում, ապաց Խէչանը տանուտէրին :

— Ղաղախին ես չեմ բերիլ տուել, պատասխանեց տանուտէրը, նա եկել, հինգ ձի էր ուղում, դուստայներ² պտի տանի Աբարանից մովրովի կուշտը :

— Ես տնաքանդի տղէն ձի էլ հօ չունի, սրա տունն ընչի՞ էիք ղրկել :

— Չիանքը վաղուց եմ ճամփու քցել, ինքը ղաղախը լսկել էր³. գզըին պատուիրեցի որ մի քիչ շնթակացնի⁴ ու ճամփու քցի, երևում ա քնել չի ու վեր ա կացել տներն ընկել :

— Հիմի էս նաչար⁵ տղի համար ի՞նչ պտի տնես :

— Ոչինչ, ձեռներիցս ի՞նչ կը գայ, մովրովի համար ղաղախի ձիու անպէտք դռնաղը⁶ մեր գեղիցը շտա թանգ ա :

— Չեր գլխին մեռնի՛մ, ոչինչ չեմ ուղում, միայն թէ եկէք տանիցս դուս հանեցէք էն անաստուած անհաւատին, յուսահատած խնդրեց տղայն :

— Էլ ի՞նչ ես նստել, դէ, վեր կայ դնա՛, տանուտէր, ո՛վ գիտայ՝ խեղճի տունը հիմի ի՞նչ օրն ա քցել :

Ես ոչինչ չեմ կարող հասկայնել, ա՛յ, ետաւովու Մարգարը

1 Մորակ։ 2 Բանտարկեալներ։ 3 Խմել, հարբել էր։ 4 Քնացնի։ 5 Խեղճ։ 6 Սմբակը։

գալիս ա, սրան տանենք, սա խօսք կը հասկացնի, ցոյց տուեց տա-
նուտէրը մօտեցող ետաւալունքն :

— Շատ լաւ կը ընի, Խէչան աղա՛յ, ընդունեց Մարգարը Խէ-
չանի խնդիրը, ես էս սհաթս քո խաթեր ղաղախին գեղեցը դուս
կը հանեմ, բայց ընտելեց էլ գնանք ձեր տանը մի երկու թաս
դինի խմենք, ասում են քեզ լաւ գինի ունիս :

— Հերիքնաղ ջան, էն ի՞նչ այլախերպ մարդ ա ետաւալուէլը, հէնց
որ հացը տէփրով տարայ առաջները դրի ու աչքս նրա աչքին ընկաւ,
ոնց որ դրոզն ու մահը տեսնէի, ես էդ մարդիցը վախում եմ, դը-
րա՛ ձեռովը մեր տան գլխին մի փորձանք կը գայ, ասաց Հեղնարը
հօր հրամանաւը շերախանէն¹ հաց տանելուց յետոյ :

— Ի՛հ, դրանց սեխն էլ նտլաթ² սխարտակին էլ, ետրաք դրան-
ցում լաւերը կա՞ն, ամէնքն էլ մահը տանելու բաներ են, պա-
տասխանեց Հերիքնաղը :

Այդ օրից Հեղնարը քանի ետաւալու Մարգարի անունը լաւ
էր, սիրտը դողում էր :

Ի.

Գ Ր Ա Գ Ի Ր Հ Ե Ր Ո Ս Ը

Տարեց տարի Խէչանի հարստութիւնն աւելանում էր . 50
թուակհանների Արեւելեան պատերազմի տաք ժամանակն էր . Աշտա-
րակցոնց տպրանքը գետնին չէր մնում . ինչքան քացախած գինի
ու ջուր խառնած արաղ կուզես՝ տար Գիւմրիի՝ բանակի մէջը, կէս
օր չի քաշել՝ տկերդ կը դարտակես կը վերադառնաս : Խէչանը թէ-
պէտ չարվադարութիւն³ չէր անում, բայց իւր դռանն էլ այն դը-
նովն էր ծախում, որ կարճ միջոցում մեծ օգուտ տուցաւ . նա
ի՞նչ կարիք ունէր օր ծերութեան չօլէ չօլ ընկնիլ, Աշտարակի

1 Գինեւորն, մառան : 2 Անէծք : 3 Զխապանութիւն :

ջահէններն իրանք գալիս աղաչում էին նրան, տանում նրա ապրանքը, շուտ փող շինում ու միւս շաբաթ բերում, թէ նրան վճարում, թէ իրանք էլ օգուտ քաղում:

Մեր տղէք, ծաղը անելով՝ Աբարանու բքերի մէջ ձիւնը ճըղելով՝ կամ ամառուան տօթին գլխարկով երեսների քրտինքը սըրբելով՝ Խէչանի գինի արաղը ձիանց վերայ բարձած՝ կատակներ էին անում Աշտարակի երիտասարդները, հիմի Խէչանենց Խէչանի ոտները քուրսու տակին ցրտատար էլան, կամ ուռի ծառերի շուաքումը քնած ժամանակը գլխին արևը խփեց:

— Բաս ձեռները տեսես՝ ի՛նչպէս են կուցումե՛լ՝ կուչ եկել թունդրի ափին նստած՝ խորովածի շամփուրը քաշելու:

Եւ մեր ուրախ պատանիքն իւրեանց բարձր ծիծաղով և քաղցրաձայն երգելով վերև էին բարձրանում:

Երևանու նահանգն այս տարի մեծ նեղութեան մէջ էր, Շիրակու դաւառը զօրքը լցուած էր, արիւնահեղ պատերազմը ոռւս և թուրք տէրութեանց մէջ օրական հազարաւոր զոհեր էր անում, թնդանօղների ճայթիւնները մի քանի ըոպէի մէջ հարիւրներով միմուճար մօր աչքի սև ու սպիտակներ էին խաւարացնում. բանակների մէջ պատերազմն էր իւր հունձն անում՝ դաւառներումը տաժանիլի ու դժուարակիր կող ու բէգառն էին հասարակութեանն առանց սրի ու մահացուցիչ գործիքների սպանում:

Ոչ այնքան օրինաւոր և ուղիղ ճանապարհաւ եղած պահանջներն էին այսքան նեղութեանց պատճառը, որքան ստորին և երկրորդակարգ պաշտօնատարների անկանոն գործողութիւնները: Գողն ի՛նչ կուզէ՝ մեւթ գիշեր, այդ խաւարսէրների օրերը դուրս էին եկել. ամէն մի նոր պահանջի ժամանակը նոր միջոց էր բացուում իւրեանց շահուէր նպատակներին հասնելու: Օրինակի համար, բուն բանակիցը տնօրէնութիւններ է լինում առատ վարձատրութեամբ պատերազմական անօթներ և պաշարներ տեղափոխելու մի կէտից միւս կէտը: Անկարծիք, գիւղացի ժողովրդի համար այս եկամտի աղբիւր էր, մի հարստութեան դուռն էր: Ամենայն արագութեամբ շրջաբերական հրամանը տարածուում է գաւառակապեաներին՝ ի կատար ածելու. ուշացնելու ժամանակ չէ, հանգամանքը համբերել չի տալիս:

— Ի՛նչ եկաւ, էլ՛նչ նոր աղբիւր, թնդում է ուրախութիւնից պատուելի պաշտօնատարների սիրտը: Հինգ ըոպէի մէջ նոր գործակատարութեան ծրագիրը պատրաստ է, հրամանաթղթերը գըր-

ուում են բոլոր գիւղական տանուտէրներին և մի երկու զազախ, մի եասավուլ և մի գիւանատան գրագիր թուում են դէպի օգուտի դուռը: «Ուր դէշն իցէ անդր ժողովեցին արծուիք», պտրտում է ժողովրդի բերանում այս գրաբառ առածը, իսկ իւրանից՝ այդ առածի մի և մի տգէտ ժողովրդից աւելի իւղալի գէշ, կամ լաշ ո՛րտեղ կը լինի:

Դեռ տեղ չհասած՝ մեր ախոյեաններն էլ իւրեանց գործողութեանց ծրագիրն են կազմում: գրագիրը մի երկու անգամ կարդում է իւր տարած հրամաններից մէկն և գլուխը պտրտում:

— Հէր օրհնածն էլ տեղ թողել է՞, որ մարդ իւր գլուխը միտք բերի. վերջապէս ասում է նա իւր քամակից եկող եասավուլին, էս առաջին գիւղը որ պիտի մանինք, ընդ ամէնը յիսուն տուն է՝ վաթսուն սայլէ ուղել, տնաքանդի գիւղումը բոլորը քսան սայլ հազելին, 30 լուծք եղը չի լինիլ, իրանք էլ քաղցած ճաշին են քրնում, հազիւ մովրովի ուղածը վճարեն, էլ մենք ի՞նչ տեղից կարողենք օգտուիլ:

— Դու քէֆիդ կա՛ց¹, աղայ Միրզայ², դու քանի կարող ես՝ թթու դէմք բռնիր ու ինձ վրայ բարկացիր, դեռ թէ կուզես՝ հասարակութիւնը հաւաքուած տեղը՝ մի երկու ապտակ էլ երեսիս կայցրու, մնաս չունի, ձու չեմ որ փխլուիմ, ժպտալով և հեղութեամբ պատասխանում է եասավուլը:

— Դրանով ի՞նչ յառաջ կը քցես:

— Էն՝ որ մեր ձեռքին ա՛ էս օր հրամանը գլուխ բերե՞լ թէ մի շարաթի մէջ կատարել:

— Ա՛, գլխի ընկայ:

— Ի հարկէ, մեր հին արհեստն ա, տեսնո՞ւմ ես էս զազախները, սրանց էլ հօ գիտես՝ թէ ի՞նչ վախտ եմ պէտք ածելու:

— Ար տեսներք էլի:

— Վա՛յ գլխիս, էլի եկան, յեա նայեց տանուաէրը դէպի գիւղի ափը և ձեռքով գլխին խփեց:

— Սաքի ուրախ չես, ժպտաց գգիւրը:

— Է՛հ, խաղխումն³ էլ հալ չմնաց:

1 Ուրախ կաց: 2 Գրագիր: 3 Ժողովրդի մէջ:

Մեր հրամանաբերները ձիանքը լքած՝ կրակի նման գիւղի մէջ մտան : Ոչ միայն գիւղական ահեղ շների հաչոցն ու յարձակմունքը չեն կարողանում փոքր ինչ սանձել նրանց կատաղի արշաւանքը, քուշներում խաղացող բոկոտն ու մերկ երեխայքն էլ նոցա աչքին ճանձ՝ ու միեղ են թռուում : Առանց աջ ու ձախ նայելու՝ թթուած ու խոժոռ դէմքով դէպի տանուտէրի դուռն են քշում նրանք իւրեանց ձիանքը :

Փախէ՛ք, փախէ՛ք, երեխէ՛ք, փախէ՛ք, ձիանոց ոտների տակին կը ճխրուիք, դռուսէն հեռուից երեխատէրերն ու իւրեանք ծակերը մանում թագչուս :

Այսպէս կարծես, թէ այս գիւղումը մի հասակաւոր մարդ չըկայ, բացի գզըից ու տանուտէրից, որ շլինքները ծռած՝ դրանց են սպասում :

Գտակը հանած՝ վազեցին տանուտէրն ու գզիրը դէպի սուղին քշող ձիաւոր զրազիրն ու մինը ձիու սանձը բռնեց՝ միւսն տապանդակը :

Մի ուր դեռ ասպանդակի մէջ՝ խօսեց մեր աղէն :

— Եւտ արա՛, տանուտէր, կանգնելու ժամանակ չի, 60 սայլ պէտք է պատրաստես՝ ամէն մինը երեք լծով ու ճանապարհ դնես այսօր իսկ Ալէքսանդրով Կատտերազմի դաշտը, այն տեղից գնդակներ պիտի բարձեն, ուղարկեն Ղարսայ տակը :

— Գլխիդ մեռնի՛մ, մեր գեղումը հիմի երկու սէլ չես դռնիլ, էլած չէլածը 15 կոտրատուած սէլեր են, էն էլ շատը Գիւմրի փող-րաթի¹ ալիւր են տարել, երեքն էլ գնացել են քօմակչու² օղլու-շաղը³ Երեւանիցը բերելու :

— Դատարկ դատարկ ի՞նչ ես գլխիցդ դուրս տալիս, ձեզ որ մնայ՝ թագաւորական սալդատը⁴ կռիւ չպտի տնի, որ ձեզ նեղու-թիւն չգայ :

— Աղայ ջա՛ն, քո գլուխը վկայ, գեղումը մի սէլ չկայ :

— Քեզ սէլ կը շինեմ՝ կը լծեմ, յիմա՛ր, ինձ հետ հանա՞ք ես անում. կանչի՛ էս սհաթս ձեր գեղի կոտորուած խալխին, տեսնեմ քանի՞ գլխանի էք, որ թագաւորական հրամանը դեռինն էք ուզում քցել :

— Աղայ ջա՛ն, գեղումն էլ օրինաւոր մարդիկ չկան, ջահէլ-

1 Աճուրդ : 2 Օգնականի : 3 Գերդաստան : 4 Զինուոր :

ներն ամենքն էլ սէլերի հետ կոռստեղն են, հաշիւոր անկեալներն էլ որը իրանց հանդերուժն են, որոնք էլ ըսկի ոչինչ բանի պէտքա-
կան չեն, աներուժը հաւեր են քշում: Դեղի հալը՝ որ իմանաս՝
լացդ կը գայ. վարուցանքներս մնացել ա, դեռ մի բուռը ցորեն
չենք հողի մէջ շաղ տուել, ցանածներս էլ չորացել կծղել են հըն-
ձողի խաթեր, տաշտներումս հացի փշրունք չկայ, հէնց տուն կայ,
որ էս օր դուռն երեսին հետ արած՝ ոչ ով չունի, որ իրան մի սառը
ջուր տայ:

— Ի՞նչ ես գլուխ տանում, քեզանից ո՞վ ա հաշիւ պահանջ-
ջում, քեզ ասում են սայլեր պատրաստի՛ր, կուզես՝ գետնի տակիցը
հանիր տո՛ւր, էդ քո բանն է: Տօ՛, Ի՞նչ ես դունչդ ցցել, երեսիս
մտիկ տալիս, շան տղայ, եասավո՛ււլ, մտեցաւ գրադիր ալէն եա-
սավուլին ու մի ապտակ խփեց, քո պաշտօնդ չե՛ս ճանաչում, շո՛ւտ
էս բոպէիս տունը մի մարդ էստեղ ստեղծե՛ս:

— Գլխիդ մեռնե՛մ, մենք քո զուլն² ենք, դու պտի հրամա-
յիս, որ մենք կատարենք, խոնարհաբար պատասխանեց եասա-
վուլը:

— Հրամայում եմ, շո՛ւտ, զապախներին էլ հետդ վեր ա՛ւ:

— Ի՞նչ ես կաննել, յիմար անասո՛ւն, հասաւ եասավուլի
մորակը գզրի ուսազլին, առաջ ընկիր, տես քանի՞ մարդ եմ հա-
ւաքներիցը դուս քաշում, զապախներ, քամակիցս եկէ՛ք:

Ինչպէս մի քանի չներ, որ աղուէսի քամակիցն ընկած հալա-
ծում են ու մոլորուած կենդանին օրհասը մօտ կարծելով՝ իւր ոտ-
քերին է ապաւինում ու փախչում, այդպէս եասավուլի առաջին վա-
զելով՝ տունէ տուն է մոնում դղեր Դիքօն:

— Հիմի Ի՞նչ ես ասում տանուտէ՛ր, տալու ես սայլերը, թէ
ոչ, հարցնում է իւր մարդկանց հեռանալուց յետոյ գրադիրը, թիկ-
ներով տանուտէրի սենեկումը բարձի վերայ՝ մի փոքր քաղցր դէմք
բռնած:

— Աղայ ջա՛ն, սուտ չեմ ասում, գեղումը ոչ մի սէլ չկայ:

— Ուրեմն Ի՞նչ պէտք է անենք:

— Քեզ լաւ յայտնի ա, ժպտալով պատասխանեց տանուտէրը,
համա Աստուած վկայ, անաքանդի ժողովրդի մէջ էլ հալ չկայ, ըն-
չանք բողաղները պարտքի տակ թաղուած են:

մղենք — Ոչինչ, որտեղ հարկեր մանեթ պարտք կայ՝ տասն էլ կարելի է աւելացնել:

— Ով ա բան ասում, համա էլ վերցնելու տեղ չմնաց: Աստուած սաղ պահի Աշտարակցի Խէչանեց Խէչանին, թէ որ նա չընէր, էս տարի սաղ մհալը հողի հետ կը հաւասարուէր, Աստուած նրա օջաղը չէն պահի, գեղ չկայ, որին նա ձեռը մէկնած չընի. ընէնց խղճմանքով ա վարուում, որ ամէնքն էլ շնորհակալ են, ուրիշը որ ընէր՝ մինն մին շահ կառնէր, համա նա շահի համար բան էլ չի ասում, ինչքան մեր սիրտն ուզում ա՝ վրէն ենք դնում, նա էլ ոչ մի խօսք չի ասում:

— Ել ի՞նչ էք ուզում, Աստուած ձերն էլ տուել ա, Աշտարակը հեռու չի:

— Ել երեսասեղ չի մնացել:

— Շատ խօսիլ չի հարկաւոր, դու էլ գիտես, որ մեր երեւոյլը քեզ էլ օգուտ է, հիմի Ժողովուրդը կը հաւաքուին, ես քեզ վրայ կը բարկանամ, որ մինչև իրիկուն սայլերը պատրաստ լինեն, դու էլ մի քիչ դէմ ընկիր ու յետոյ՝ երբ որ կը տեսնես, որ շատ եմ նեղանում, խալխին դռանը հաւաքի, խորհուրդ արէք, որ ես ձեզ երեք օր Ժամանակ տամ, յետոյ կը գնաք մովտովն մօտ, էնտեղ էլ մի տեսակ կը վերջացնէք:

— Աղայ ջա՛ն, լաւ ես հրամանք անում, համա ուհաթի միջքի ինկը¹ կտրուել ա:

— Ի՞նչ պտի անես ամբողջ աշխարհքի համար է, միայն քեզ համար հօ՛ չի:

— Հա՛, ի հարկէ, ասում ա «էլինան զարա դիւն լայրամ դիր»²:

— Փառք Աստծու, որ դու ես ասում:

— Համա, աղայ ջա՛ն, ի՞նչ ես կարծում, քեզ որ, ինչպէս ըլի, շնորհակալ անենք, մովտովն ի՛նչ քանով եօլայ կը տանի³:

— Դեռ իմն ասա, անտեսեմ ինչքան պտի տաք, մովտովնն էլ ես կասեմ:

— Հինգ մանեթով անց կացրո՛ւ:

— Ի՞նչ:

1 Ողնաչար: 2 Համայնքի հետ միասին՝ սե օրն էլ զատիկ է: 3 կը-բաւականանայ:

— Գլխիդ մեռնի՛մ, էլ բերան մի բաց անիլ, Աստուած, երկի՛նք, գետի՛նք, ծով, ցամաք՝ խախտումը ջան չմնաց, էլ վաղէնը չի. էս կռիւը պրծնի անց կենայ՝ էն վախտը ջանս քեզ մատաղ կըտամ :

— Տօ՛, էս հնձի Ժամանակը որ մանգաղներս բթացնեք, ձեռներս խաչեք, տանը նստեք, հզուց երաշտ եղած վախտն ի՞նչ պոսի աշխատեք :

— Շատ լաւ ես ասում, աղայ, համա մեր գեղի համար չի ասած, հարուստ գեղեր շատ կան, ամէն տեղից էլ իրան ու գետը ¹ կստանաք, Աստուած բարաքաթ ² տայ, դու ինձ լսիր, հինգ մանէթով եօլայ տար ³ :

— Դէ լա՛ւ, քո խաթեր տասր մանէթով վերջացրո՛ւ, մի երկու մանէթ էլ ես աստուծին ու զազախներին աչքը կոխի, մովրովին էլ ես կը գրեմ, որ խնայի, քիչ բանով ինքն էլ ձեր վըրցն էս կռու վերցնի :

Թող սրանք իրանց խուրհուրդն անեն, մենք հեռեինք եստավուլ Մարգարին իր զազախներով :

— Ո՛ւր են էս քանդուածի տէրերը, ճշում է ես աստուծը բախումը կանգնած գլխի վերայ, կաշիդ կը քերթեմ, թէ որ էս սհաթս դուս չես բերել :

— Ես ի՞նչ անեմ, որ ասում են տանը չի, ո՛վ գիտայ՝ որ արան ա գնացել, բարձրաձայն պատասխանում է գլխին ու աչքով ունքով դէպի տան դուռը ցոյց տալիս :

— Հետս արի՛, զազախ, ասում է ես աստուծին և տան դուռը բաց անում :

— Ես ձեզ ամէնքիդ էլ կսպանեմ, թէ որ չասէք, թէ ո՛ւր է տանտէրը, յառաջ է վազում զազախը, գէպի վերի անկիւնը, ուր ջահէլ կանայք ու աղջիկներն երեսները գէպի պատը դարձրած՝ դուռնները կախել են. Փոքրիկ երեխայքը, որոնք շշկուած մահի էին ապրիս այս տեսարանին՝ լացի ձայնը սուներ ձգեցին ու :

— Ա՛յ Նանի ջան վախում եմ, վա՛յ Նանի ջան, սա մեզ կուտի :

Դադախը մի կնոջ ուսից բռնեց, յառաջ քաշեց :

1 Ըստ իւր չափու. 2 Լիութիւն. 3 Կերջացրո՛ւ.

Երեխայքը՝ որ փոքր ինչ լսել էին, կրկին իրանց նուազաբաններն սկսեցին :

Եւեղճ ամօթխած կէնը գլուխը կրծքին է սեղմել ու անխօս զազախի քամակիցը գալիս :

— Ախար մարդդ ո՛ւր ա, սրանց ձեռիցը հօ պրծնիլ չենք, արդարանում է գլխիդ, Մարգար աղէն էլ շատ խնդրեց զազախին, որ տուն չմանի՝ չէլաւ, սրանց հօ իմանում ես, լեզու չգիտեն, բան հասկացնիլ չի ընում :

Աինը ուսերը վեր է քաշում և նշանացի դէպի անդը կամ այգին ցոյց տալիս :

— Սուտ ես ասում, հէնց հիմի ես տեսայ, որ գեղումն էր, դեռ մի երեխի էլ մեր ձիանոնց ոտի տակից փախցրեց, խօսեցաւ ետսավուլը, ի զուր ո՛ւր ա թախ կենում, զազախին հրամայած ա, որ ամէն ծակ ու ծուկ մանի, թէ խելք ունի՝ թող դուս դայ, մորթելու հօ չե՞ն, սէլեր ենք ուզում, թէ որ չի ունենալ՝ չի տալ :

Դողդողալով, աչքերը արորեղով ներսի սենեկիցը, կամ քթոցի տակից դուրս է գալիս տան գլուխն և հեռուումը կանգնում :

Ետսավուլի աչքով անելովը զազախի մտրակը մի քանի անգամ խեղճի միջքին պար եկաւ և շլինքը ծռած իր հոգեհանների առաջն ընկած՝ գնաց նա դէպի տանուտէրի տունը :

— Աղայ Մարգար, քո որդու արեւի մատաղ, ասում է մի ուրիշը միւս տեղում, ինձ էս մի հոգեւոր անաստուածի ձեռիցն ազատի, ինձ տանուտէրի դուռը մի՛ տանիլ, էս էլ քո ոտի քրեհը :

Ետսավուլը մանէթը գրպանը դրեց և զազախին առաւ ուրիշ բակ մտաւ :

Մի ժամից յետոյ գիւղացիք տանուտէրի դուռը լցուած՝ ձայներն երկինքն էին հասցրել :

Ամէնքից աւելի լսում էր տանուտէրի գոռիւն գոչիւնը, որ դանապան անյիշելի օրհնաբանութիւններով գլուղ հիմնարկողի և մինչև էս օր շարունակողների հոգեոց խնկարկութիւնն էր անում :

— Թէկուզ ճղճղա՛, թէկուզ միջիցդ երկու կտոր եզի՛ր, որ չունինք՝ ի՞նչ պտի տանք, մենք գեղով, էլ լիկով կերթանք Երևան, նաշախիկի ոտները կընկնենք, որ մեզ մի փրկութիւն անի, էպքան զահր ու արբար՝ կընի՞, երեխէքն էլ ծախենք՝ տակիցը չենք

կարող դուրս գալ, յուսահատուած՝ յանդգնում էին տանուտէրի դէմը մի քանիսը :

— Ուր կուգէք՝ գնացէք, էս կռուի վախտը ձեր ղնչին մոռլ չի ըլնիլ, համոզեց վերջապէս տանուտէրը, օղորմի էս մարդի հօրը, 15 մանէթով կակղացրել եմ, տանք իրան, վեր կենայ կորչի գնայ ուրիշ գեղեր, ընչանք մենք մի երկու իշխանով գնանք մովրովի ոռներն ընկնենք, մի բանով խաթրն առնենք, չորս հինգ սէլով անց կացնել տանք, գնանք Զօբանքեարի թուրքերիցը քրէհենք զրկենք, ընչանք տեսնենք մեր գլուխն ի՞նչ ա դալիս :

Մեր գրագիր հերոսն իւր խոստման համաձայն մովրովին մի միջնորդութեան գիր գրեց, 10 մանէթը ծոցը զրեց ու ճանապարհ ընկաւ, ամենեւին չմոռեցիւ, թէ տանուտէրի քսակի մէջն էլ հինգ մանէթ մօտաւ կամ իւր եասավուլը միայն երկուսով բաւականացա՞ւ, թէ իրանից ծածուկ մի քանիսն էլ տները ման գալուս էր իւր ծոցը զրել : Ամէնքից զուրկ միամիտ զազախներն եղան, որ մի երկու գաւաթ գինով և մի երկու ապասի ծխախոտի փողով մինչև երկինք գոհ եղան :

Ամէն տեղ էլ գրագիր այլէն բարեսրտութեամբ կարեկից գըտնուեցաւ ժողովրդի ղժուարութիւններին և ամէն տեղից էլ միմեանց քամակից տանուտէրները մի երկու իշխաններով մովրովի քաղցր ներողամտութեանն արժանացան :

Խօսք չկայ, որ պաշտօնապէս հրամայուած սայլերի քանակութիւնն ամբողջապէս գնաց իւր վերայ դրած պարտականութիւնը կատարելու, իսկ մէջտեղը մովրովին իւր հաւատարիմ պաշտօնակալներով այսպիսի յաջող հանգամանքներից չմոռացաւ օգուտ քաղելը, նա ոչ միայն, ինչպէս տեսանք, աւերորդ սայլեր էր բարդում և վերջը իջնում պաշաճաւոր թուին, նա և ոչ մի կուպէկ սայլերի համար դուրս տուած վարձի փողիցը իւրեանց տէրերին չցոյց տուեց :

— Ի՛հ, սրանով ի՞նչ ծանրութիւն է գալիս գիւղացւոց վերայ, ասում էր մի անգամ մովրովը միկիտան Սաքօյին, ամէն մի գիւղի վերայ տասը սայլ աւելի հաշուելով՝ գիւղին մի զգալի փաստ չի հասնիլ, իւրաքանչիւր տան վերայ մի աննշան գումար կը հասնի, իսկ այդ մանր արծաթները միասին հաւաքուած՝ կարող են մի քանի մարդի պէտք գալ :

— Եւ մանաւանդ՝ որ դու դրանով իշխանութիւնի հրամանն

էլ գետնին չես թողում, գլխիդ ղուրբա՛ն, վերայ բերեց Սաքօն, նը-
րանց ուզածը քո մհալիցը 150 սէլ էր՝ թամամ՝¹ գնաց, նրանց
ի՞նչ, թէ դու ո՞ր գեղեցն ի՞նչքան ստացար, կամ իրանց տուած
քրեհի փողերը դու տէրերին բաժանեցիր՝ թէ ոչ էդ տանու բան
ա, քո տան գործը քեզ ամէնքից լաւ ա յայտնի :

— Գիտեմ, Սաքօ՛, թէ դու ընչի՞նք ես մեր արածը հաւանում,
էն տանուտէրները, որ մեզ մօտ են դալիս, աւաջ քեզ մօտ են իջ-
նում, դու էլ մէջ տեղը շահում ես :

— Դէ՛, սաղ աշխարհքն լուէնց ա, աղայ ջա՛ն, մարդօ մար-
դով ա, մի ձեռը ծափ չի տալ, ամէնքս էլ մի կտոր հացի համար
ենք աշխատում, ես էլ քո սայլիցը² մի կտոր հաց եմ ուտում՝ քեզ
օրհնում :

— Ինձ զարմացնում է, Սաքօ՛, ռահաթը, նա միշտ լաց է լինում,
միշտ դանդատում է, որ աղքատ է, ու էլի մի փոքր սեխմած ժամա-
նակը փողը գողերով է թափում. էս ո՞ր տեղեց է :

— Սաղ ըլի Աշտարակցի Խէչանեց Խէչանի քիսէն, տնհա-
նում ծով ա, ուղողին էլ չէ՛ չկայ :

— Լաւ թիքայ է, ա՛յ դա, Սաքօ՛, ո՞նց անենք, որ էդ մար-
դին մեր ձանգը ձգենք :

— Դատ հեշտ ա, աղայ ջա՛ն, դեռ մի քիչ համբերի, իմ
աչքի վրայ, պատասխանեց Սաքօն. և նրա վերայ մի փոփոխութիւն
եղաւ ու պնջները կրծեց :

— Ոչի՛նչ, դեռ ուշ չի, փնթփնթաց նա իւր մէջ :

— Ի՞նչ մոլորուեցիր, նկատեց մովրովը Սաքօյի շփոթմունքը,
երևում է շատ դժուար բան է Խէչանին մեր որդայթի մէջ ձգելը,
դրա վրայ ես մտածում :

— Համբերութիւնը կեանք ա, գլխիդ մատա՛ղ, երբ որ օրը
կը գայ բարին հետը՝ ես քեզ կասեմ :

— Բաս էս ցորենների գործը լաւ չափ ու ձև արա՛, յետոյ
արի ինձ ասի՛ :

— Յիմար Սաքօ՛, տեսար ի՞նչ եմ ձեռից թողել, խելքս ըն-
չանք էս օր ո՞ր տեղ էր, հացը ո՞ր տեղ ա էլել, ես ի՞նչ տեղեր եմ
քաշ դալիս, ես ընչի՞նք պտի նոր զարթնեմ, հլա օղորմի մովրովե

հօրը, որ խօսք բաց արեց, թէ չէ հնթաւուր հացիցը պօրի զըրկուէի ու իմ մատը տանէի իմ աչքը հանէի: Համա ոչինչ, դեռ ուշ չէ, դեռ ընչանք յիշանիքը չքաղեն, Խէչանն իր աղջկանը պատկիլ չէ, ընչանք էն օրը շատ բան կարելի ա կատարել: մի հէնց հաց ճանգս քցեմ, որ ոչ հասնի ոչ պակօր: Դեռ ես էս ցորենների գործը ձեռից չթողամ, էս էլ պակաս թիքայ¹ չէ, Եղորոնի շան պէս բերաններիս մնի կտորը վէր չքցենք ու շուաքի քամակիցն ընկնենք: Վնաս չունի, աղայ Խէչա՛ն, դու էս մի երկու ամիսն էլ ղինջ նստի, աշունքը աղջկանդ Սմբատին տալու պատրաստութիւնը քաշէ, մենք կը տեսնենք, թէ ո՛վ կաշխատի ո՛վ կուտի: Ոնց որ գիտեմ, որ երկու ձեռքիս վրայ տասը մատ կայ, ընէնց էլ հաստատ հաւատացած եմ, որ Խէչանի աղջկին էս իմ տասը մատներիս մէջ աղու նիկի պէս հուփ տուած ա: Թէ տարէն գլխին մի չաղլիկ տղայ էլ կը բերի, ընդուց յետը ես գիտեմ, թէ մեր դէշ նշանածի գլուխը ո՞նց եմ աղը դնում ու մի ուրիշ սիրուն, լիտիկ, աղափ աղջկի առնում: Զան Սաքօ՛, էլի՛ ապրեցիր, հարուստ կնկայ տէր էլ դառար:

Այս խօսքերը ծամելով մովրովի մօտից դուրս եկած՝ գնաց նա դէպի իւր գինետունը:

ԻՇ.

Յ Ո Ր Ե Ն

Արեւիշեալ անցքի միւս առաւօտը միկիտան Սաքօն մեծ գործերի մէջ էր. նա իւր գինետունը յանձնեց իւր սպասաւորին մի քանի պատուէրներով և ինքը նստեց ձիու վերայ:

Նա հաղել էր դեղին Չերքեսի չուխայ ու փէշերը չուխի գըրպաններովը հանել: Նա մհալն² էր գնում մի պարսիկ եասավուլ քամակը քցած:

— Մենք մեր բանը լաւ ենք տանում, ինչքան կուզեն՝ նախանձու տրաքին, մոտծում էր նա ճանապարհին. շատ անգամ էի մհալը դուս եկել, բայց հիմիկուան պէս ոչ մինը խէրով³ չէ էլել. շատ լաւ ա, ես իմ Աստուածը, ես կը գնամ Ժողովուրդը կը պատ-

1 Պատառ: 2 Գաւառ: 3 Օգուտով:

րաստեմ, ինքը մովրոմն էգուց կը գայ գործը կսկսի: Ուրիշ մհալներ թէ որ մեր պէս հեշտ գլուխ բերեն ու մէջն էլ մեր չափ շահուն, թող պարծենան. վերջը յայտնի կը ընի, վերջն ա գովելի. ասում ա՛ խուփը գլորուել ա, կձուճը դտել. զորթ որ ես ու մեր հիմիկուան մովրոմն իրար շատ լաւ ենք բռնում, էնպէս անում ենք, որ թուրքի ասածի պէս՝ նա շիշ եանան՝ նա քեաբաբ. (ոչ շամփուրն այրուի, ոչ խորովածը) ոչ իրան վնաս լի, ոչ ես գրկուիմ, ոչ էլ վերևից եկած հրամաններն երեսի վրայ մնան:

— Ա՛յ Սաքօ, էս ո՞ւր ենք էլի ոտնաւորուել, հարցրեց ճանապարհին եասավուլ Մահմատը:

— Քո ընչի՞դ ա պէտք, ուր որ կերթամ՝ հետս արի, վընաս չես տեսիլ:

— Ես գիտեմ, որ քո աչքն իմ վրայ քաղցր է, շողոքորթեց Պարսիկն իւր ազգային բուն բնաւորութեամբ:

— Դա՛տ լաւ էլաւ, մտածում էր Սաքօն ինքն իրան, մովրովի հետ լաւ միտք արինք, առաջ Աշտարակից սկսենք, Աշտարակը մըհալի աչքն ա, թէ որ նրանք զաբուլ կացան¹, ուրիշ գեղերը ձէն ու ծայտուն չեն կարող հանիլ:

Այս երեկոյ Աշտարակումը տանուների տանը Սաքօյի հետ շատ երկար նստած էին մի քանի պորտաբոյծ, ուրիշների հացին սովոր գիւղական իշխաններ: Բաւական միջոց նրանք փսփսում էին Սաքօյի հետ, երևում էր, որ ամէնքն էլ նրա գալուցը շատ գոհ էին: Նրանք միմեանցից չէին թագցնում իւրեանց սրտի զգացմունքը, պարզ կարելի էր նկատել, որ Սաքօյի հետ սրանք նոյն յարարերութեան մէջ չէին, ինչ որ ուրիշ գիւղերի իշխանները, սրանց վարմունքը շատ մտերմական էր:

— Ի՞նչպէս է մեր սկսուածքը, հարցրեց մովրովը միւս օրը Սաքօյին առանձին, երբ ինքը մի քանի ձիաւորներով իջաւ տանուների տանն և գտաւ Աշտարակու բոլոր իշխաններին իրան սպասելու:

— Ոնց որ քո սիրտը կուզի, գլխիդ մատա՛ղ:

— Քանի՞ խաղար² են համաձայնում տուլ:

— Երեսուն խաղար, ինչքան դու ինքդ հրամանք արիր: Աշ-

1 Համաձայնեցան: 2 Երևանի խաղարը 30 փութ է, կամ 100 լիտրը՝ ամէն մի լիտրը 12 ֆունտ հաշուելով:

տարակիցը սրանից աւելի էլ հարկաւոր չի, աղայ Զա'ն, սրանք վար ու ցանքի աէր չեն, սրանցը գինին ու արաղն ա, որ քո բաժինը լիաբուռը հանում են. սրանց վրայ էդ 30 խալվարն էլ նրա համար քցեցինք, որ մհալն իմանայ, թէ Աշտարակը տուելա, իրանք էլ ոտի չըկաննեն:

— Քո ասելովդ ուրեմն սրանցից մենք ոչինչ ականալութիւն չպէտք է ունենանք:

— Անպատճառ. Աշտարակիք էն մարդիկը չեն, որ իրանց պարտականութիւնը չճանանչեն, ոնց որ դու հրամայել էիր, ես 100 խալվարիցը սկսեցի, 30-ի վրայ կաննեցի:

— Յետոյ ի՞նչքան է մեր հասոյթը:

— Դու գիտես, գլխիդ մեռնիմ, որ Աշտարակիք աղայ մարդիկ են, իրանց հասնելիք ցորենի գնիցը մի կապէկ չէին ուզում վերցնել, համա ես ասեցի՝ չէ', աղէն ձեզ լաւ ա ճանանչում, էդքան էլ ձեզ չի զրկիլ, տասը խալվարի գնովն իմ խաթեր եօլայ կը տանի. մնացածն էլ ձեր քրեհի՝ մէջը գործ դրէք:

— Ուրեմն 450 մանէթից 150-ը մեղ ա հասնում:

— Հրամելիք, 50-ն էլ միջի մարդկանցը՝ մնացածն էլ քրեհի վրայ կը դնեն:

Մի ժամից յետոյ Աշտարակու ամբողջ հասարակութիւնը տանուտէրի դռանը հաւաքուած՝ սպասում էր մովրովի դուրս գալուն: Մովրովի պատուիրանքին համաձայն ոչ ոչ չի պակասել:

Մի վայրկենի մէջ բոլոր գլխարկները վեր կացան և լռութիւնը տիրեց:

Մովրովը տանուտէրի պատշգամբից հեռեւալ ազդու ատենաբանութիւնն սկսաւ:

Սիրելի Աշտարակեցիք:

«Որքա՛ն ուրախ եմ, որ ես այսօր իմ գաւառի մէջ ունիմ մի այսպիսի ժողովուրդ, ինչպէս որ դուք էք, որ իմ ասածներս կարող էք մի առ մի հասկանալ. հասկացող որդին հօր աջու աչքն է. մովրովը որ կայ՝ իւր գաւառի հայրն է, ուրեմն դուք էլ իմ երկու աչքերիս լոյսն էք:

Այսօր ես ամէն տեղ, ամէն մովրովների մօտ պարծենում եմ և տեղն ընկած ժամանակն էլ ամէնքի վերէն եմ նստում, որովհետեւ

ձեր մոլորոյն եմ: Առաջին անգամն երբ էս գաւառն ինձ տուին, ես շատ օխրութեամբ յանձն առայ, բայց զարմացայ՝ երբ տեսայ, որ բոլոր գաւառների մոլորոյները նախանձեցին իմ փառքի վերայ. վերջն իմացայ, որ արդարեւ նախանձելու տեղիք են ունեցել. ես իմ գաւառիս մէջ Աշտարակ եմ ունեցել, որ հարկը պահանջած միջոցն իմ երեսը պէտք է պարգեցնի:

Մինչև այսօր ես առիթ չեմ ունեցել մի այսպիսի գործի համար ձեզ դիմել և ահա այսօր եկել է ժամանակը, որ դուք իմ մեծաւորների, իմ նաչաւիկների մօտ ինձ սևերես չթողաք: Դուք գիտէք, որ հիմի ինչպիսի օրեր են, մեր երկիրն արիւնը տանում է. Օսմանցին ուզում է, որ մեզ իւր ձեռքի տակն առնի, մեզ բոլորիս թուրքացնի, մեր հոգին դժոխքի բաժին անի. բայց մեր քաջ զինուորները Ղարսի մօտ կուրծքները դէմ են տուել, Օսմանցու քիթ ու պոռնոն են փշրում. նրանք պատրաստ են իրանց արիւնը թափել ու անհաւատներին մեր աշխարհքը ոտք չդնել տալ:

Դուք տեսնում էք, որ ձեր ապահովութեան համար շատ մեծ մեծ իշխաններ ու զօրապետներ իւրեանց տուն ու տեղը, իւրեանց երեխանցն Աստուծոյ յուսով թողել, եկել ձեզ համար թուր են քաշում: Հիմի իմացէք, սիրելիք, որ ձեզ համար իւրեանց գլուխը չինայողներն այսօր քաղցած են. նրանց համար պատրաստած հացը բաւական չեղաւ. նրանք իրանց տեղը շատ անթիւ ու անհամար հաց ունին, բայց ճանապարհի հեռաւորութեան պատճառաւ դժուար է բերելը: Եւ մանաւանդ ի՞նչ կարիք կար բերելու. մենք միթէ պարտական չենք մեր կեանքը նրանց համար մատաղ տալու, միթէ մի կտոր հաց պէտք է նրանցից խնայենք: Ի հարկէ կասէք ո՛չ, այնպէս չէ՞:

— Ի հարկէ, գլխիդ մատաղ, չպտի խնայենք, ձայն տուեց միաբերան հասարակութիւնը:

— Երբ որ խորհուրդ եղաւ, շարունակեց ատենախօսը, թէ ո՞ր գաւառներիցը հաց խնդրեն, ո՞րը թողան, ո՞րն է շատ ոտքի տակի, ամէնքը միաձայն վճռեցին, որ Ծորագեալու և Սարդարաբադու գաւառները շատ նեղութեանց մէջ են, պատերազմը շատ մօտ է, շատ էլ կողոպտում են, պէտք է այդ գաւառներից ոչինչ չպահանջել: Ես տեղեցս կանգնեցի և ասացի. — ո՛չ, ես իմ ժողովուրդին շատ լաւ եմ ճանաչում, նրանք իւրեանց փրկիչ զինուորների համար ուրախութեամբ երեխաների բերանից հացը կառնեն և կը տան. ես իմ գաւառի պատասխանատուն եմ, ես գիտեմ, որ նրանք ինձ խիստ

կը մեղադրեն, եթէ իմանան, որ այս բարի գործին ես իրանց մասնակից չեմ արել : Ասացէք ինձ, լաւ եմ արե՞լ, թէ վատ :

— Շատ լաւ, շատ լաւ ես արել, գլխիդ մատաղ :

— Այս խօսքերն ասելուս դուք էլք իմ աչքիս առաջին, իմ յոյսս Աշտարակ գիւղն էր, որ ինքն առաջինն օրինակ կը դառնայ էս բարի գործքին և ինչպէս տեսնում էք, առաջին անգամը ձեզ մօտ եմ եկել, դեռ իմ գաւառի մէջ այս բանը ոչ ոք չի իմանում :

Ես շատ լաւ գիտեմ, որ դուք վարուցանքս չունիք, հողագործութիւն չէք անում, ձերը գինին ու արաղն է, ձեր տարեկան հացն էլ փողով էք առնում, բայց վստահ եմ, որ դուք ոչինչ չէք տսիլ ու կը տաք :

Շատ չեմ խնդրում ձեզանից, թէ որ համեմատաբար առնելու լինինք՝ Աշտարակ գիւղի մեծութեան համաձայն՝ մի քանի հարիւր խալվարներ պէտք է պահանջէինք, բայց ոչ, չունեցած տեղիցը շատ վերցնելը մեզք է, ձեզանից այնքան ուզում եմ, որ ամէն տան վերայ տասը լիտր հազիւ հասնի, ընդ ամէնն 30 խալվար է Աշտարակի վճարելիքը. կարծեմ շատ շնչին բան է, այնպէս չէ՞ :

— Հրամայէք, գլխիդ մատաղ :

— Արեւի է, շատերը կը կարծեն, թէ այս ցորենը ձրի են պահանջում ձեզանից. — այդպէս չէ : Այն ձեր համար գլուխները յետ դրած իշխանները ձեզ շատ են սիրում, նրանք չեն ցանկանալ, որ ամէն բանով դուք փնասուիք, նրանց մէջ մի մարդասէր փողրաթի¹ կայ, որ ձեռքը ջէրն է տանում ու իր քսակիցն ամէն մի խալվարի համար 15 մանէթ ձեզ պարգև տալիս, որ դոնէ քրեհի փողը դուրս դայ. որովհետեւ նրանք լաւ գիտեն, որ հիմի ցորենի խալվարն աժի 65 մանէթ և հատեղից մինչև Ախալցխայ էլ, ուր որ պէտք է ձեր անասուններին բարձէք ու տանիք, քրեհն էլ կաժի 20 — 25 մանէթ :

Ահա, սիրելիք, էսպէս բարի մարդիկ կան ձեր հոգսը քաշողներ. դուք էլ ձեր կողմից նրանց պատիւը պահեցէք ու առանց ուշացնելու, որտեղից գիտէք՝ ճարեցէք 30 խալվար ցորեն, բարձեցէք ձեր ձիանցը, կամ սայլեր վարձեցէք, ուղարկեցէք Ախալցխայ, էն տեղ ամբարումը² պահ տուէք, ապահովագիրը բերէք ինձ հասցըրէք :

1 Կապալառու : 2 Շտեմարան :

Մովսիսը գնալուց մի երկու ժամ յետոյ, երկու ղազախ և մի եասավուլ փողոցներն ու աներն ընկած՝ անխնայ ծեծելով՝ ամէնքին քշում էին դէպի Կարմրաւոր եկեղեցւոյ պատի տակը, ուր տանուտէրն իւր համախոհներով սպասում էր թաղի անելու և ամէն տան վրայ ըստ կարողութեան ցորեն բարդելու:

Արկին աղքատների պղնձները մէջ տեղ եկան, թէպէտ միւս կողմից պէտք է խոտովանել, որ Աշտարակում իսկական աղքատներ չտեսակաւ կային, մանաւանդ այդ տարին: Ո՛վ մի հատ բեռի ձի ունէր, նրանով իւր տունը կառավարում էր, իսկ հարուստները գինի արաղ ծախելով՝ լաւ կարողութիւն էին շինել:

Այդ էր պատճառը, որ Խէչանեց Խէչանն այս տարի աւելի օտար գիւղացիներին էր պէտք գալիս, քան թէ Աշտարակեցոց:

Միկիտան Սաքօն՝ երեկուան իւր խորհրդակիցների և տանուտէրի հետ մնացած 300 մանէթը հաւասար բաժին անելուց յետոյ՝ իրան հասնելէն ստացաւ և մովսիսին Աշտարակ թողած՝ իւր եասավուլի հետ գնաց առաջիկայ պարսկական «Աստի» կոչեցեալ գիւղն՝ իւր քարողութեան պաշտօնը կատարելու:

Մովսիսն Աշտարակում իւր գործը վերջացրեց և իւր գնացքն ուղղեց նոյնպէս դէպի Պատի գիւղն, ուր էր միկիտան Սաքօն:

— Տղէք, ըտէնց չէր, որ մովսիսը քարողեց, տաց մեր ծախօթ Յաքուլը մի երկաթին. ես երեկ Գիւմրի էի՝ խնացայ: Ռահաթին փողրաթչու խաթեր են նեղացնում: Առ իւր չակած՝ նա փողրաթին էժան վեր ա կալել, հիմի հացը թանգացել ա, չի կարողանում հասցնիլ, պտի առն ու տեղը ծախի ու տայ: Գողերով փող ա վեր ածել, որ տեղ հարկն էր ու խեղճ խալխի շնքին էս բեռը զրել: Թէ չէ տէրութիւնն իր ռահաթին ըտէնց նեղութիւն կը տա՞ր. ցորնի խալվարը 65 մանէթ ըլի, 25 էլ քրեհը, մհալին կը խեղդի՞ թէ 15 մանէթով քո ձիուն բարձի, 6 — 7 օրէն ճամփայ տար, կամ թէ չէ էն փողրաթչու աչքերն ուռնի՞ էին մեզ համար, որ իր քիսիցը խալվարին 15 մանէթ ողորմութիւն անէր:

— Գլինները քաշին, Յաքո՛ւլ, սուս կայ, քո հօրն օղորմի, ամէն բանում քանդուել ենք, էս էլ նրանցից մինն ըլի, Աստուած իրանց պատիժը տայ, պատասխանեցին լսողներն ու հեռացան:

ԻՐ.

ՅՈՐԵՆԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ, ԿԱՄ ՄԱՇԱԴԻ¹ ՌԱՄԱԶԱՆԸ

Արագած լեռան արևելահարաւային թմբի վերայ է գտնուում Պատի գիւղը՝ Աշտարակից մի ժամաչափ հեռավորութեամբ :

Այս գիւղն իւր անուան համեմատ և նշանակութիւն ունի : 17 տուն մերկ ու քաղցած Սէվդէլու կոչեցեալ պարսիկներ են սուրբ բնակիչները :

Պատի գիւղն իւր սակաւ հողովը շատ ցած գտնուելով ջրից, հազիւ տարեկան հաց է բաշխում իւր ծոյլ և անգործ բնակիչներին : Մէկ, կամ ամենաշատն երկու նիհար եզն է բաղդի այս խորթ որդւոց հարստութիւնը, իսկ կերածները՝ դարեկաւ կամ կորկախառն ճաթ : Մի միսթարութիւն ունին Պատի գիւղի բնակիչները. նոքա շատ առատութեամբ միրգ են վայելում :

Արագածի լեռնադաշտի ստորոտի վերայ են երևելի այգեշատ Աշտարակ, Յօշական, Փարբի և այլն գիւղերը : Շնորհիւ այդ այգիների Պատի գիւղացիք շատ յաջողաձեռնութեամբ լցնում են ամէն գիշեր իւրեանց սներն ամենատեսակ անուշահամ պտուղներով առանց մի կոպէկ վճարելու : Նրանց հոգը չէ, եթէ երբեմն կը բռնուին ու կը բանտարկուին. գիտեն՝ որ էլի կազատուին և իւրեանց գործը կը շարունակեն :

Ուրիշ աշխատանքի կերպ, ուրիշ տեսակ կենաց եղանակ անծանօթ է մեր այս քաղցրալեղու հարեաններին :

Ես այնչափ չեմ էլ մեղադրում նոցա, ի՞նչ անեն խեղճերը, ինչով կառավարուին, կթան չունին՝ որ կաթ ու մածնով լիանան, աւերորդ հաց չունին՝ որ ծախեն և իւրեանց անհրաժեշտ պիտոյքների վերայ գործ դնեն. մշակական աշխատանքի սովոր չեն, որ նրանով իւրեանց ապրուստը հոգան. դարերով արմատակալած սովորութիւնն իրանց թոյլ չի տալիս այդ անելու. նրանք ի նախնեաց աւանդաբար բնութեան են հարստահարութեամբ իւրեանց դրացի Հայերի ճակատի դառն քրտինքը վայելելու, իսկ հիմա՝ երբ պարսկական բռնակալութեան շրջանն անցել է, էլ չեն կարողանում հաշտուիլ արդար վաստակով հաց աշխատելու կերպի հետ :

¹ Մաշադ ուխտ գնացած Պարսիկ :

Նոցա ամենասիրելի պարապմունքը գողութիւնն և բազէները ձեռք-
ներին թռչնորսութեամբ ձորերումն ու լեռներումը քարշ գալն է:

Շատ տեղերում բոլոր ոտնաւոր անասունների տեղը բռնում են քանի մինիհար հաւեր, որոնք նոյնպէս իւրեանց տէրերին կերակուր չեն լինում: Երբ գողութիւնը չի յաջողում, խեղճ Սէվդիլուն սրտանց մի ախ է քաշում ու միւս առաւօտը մի հաւի ոտներ կապում, կախում իւր քթոցիցը ու շալակած գալիս իւր ծանօթ այգետէր Աշտարակեցու կամ Փարբեցու տունն և մատուցանում նրան իւր ընծան. այն ժամանակ նա հաստատ գիտէ, որ իւր ա-
հագին քթոցը գլխէ գլուխ կը լցուի խնձորով, խաղողով, դեղձով և այլն:

Մեր գովաբանած Պատի գիւղումը շատ անգամ հաւեր էլ չես գտնիլ, աւելորդ հացահատիկներ չեն մնում, որ հաւերին տան. ցորենի տակները քան թէ հաւի կուտ անեն, իւրեանց երեխաներին լաւ կուտ կը դառնայ:

Մի քանի օրուայ մէջ Պատի գիւղացիք իւրեանց տարեկան աշխատանաց բերքը ցորենը կասում լցնում են իւրեանց զոներին, կամ գիւղի ավերերում փորած հորերի մէջ, երեսը հողով ծածկում և իւրեանց սիրելի արհեստի հետ ընկնում:

Առ հասարակ շատ գիւղերում այսպէս է. ցորենի ամբար նո-
քա չունին, ցորենը պահում են գետնում բաց օդի մէջ: Նոքա փո-
րում են փափուկ գետինն երկու գաղաչափ խորութեամբ, հորի տակին և կողքերին դարման են փռում, ցորենը մէջը լցնում և հո-
ղով ծածկում: Այդ գետնի մէջ տարիներով մնում է ցորենը, ոչ փթում և ոչ ծլում է*:

Մի բան միայն խիստ զարմանալի է. օրինակ չի եղել, որ այդ բաց երկնքի տակ անխնամ թողած ցորենը գողանան:

Մի վատ յատկութիւն միայն ունին այս Սէվդիլուները. իրա-

* Գետնի տակին դարմանով պատած հորի մէջ ցորենը ապրում է մինչև երեսուն տարի և իւր յատկութիւնը կամ արժանաւորութիւնը չի կորցնում:

Մի այդպիսի փաստ սրանից տասը տարի յառաջ պատահեցաւ Մաղկոց ձորի գիւղերից մէկի մէջ. լաւ չեմ յիշում Մաքրավանք, թէ Ղդմա-
չէն գիւղումն էր:

Այդ տեղի բնակիչները գաղթականներ են: 40 տարի յառաջ, նոր գաղթած տարիներից մէկում, մի մարդ մեռնելուս կտակում է իւր որդ-

րու դէմ դաւաճանութիւն, հարեան հարեանին մատնել, սովորական է նոցա մէջ: Լինում են և այնպիսիները, որոնք իւրեանց գիւղի գաղանիքն ամենաչնչին ակնկալութեամբ յայտնում են:

Ամէն գիւղում միկիտան Սաքօն ունէր իւր լրտեսները, ուրեմն Պատի գիւղումն էլ անպաճառ կունենար:

Սաքօն դեռ նոր էր իջել քեօխլի դռանը, որ Պատի գիւղացի մաշադի Ռամազանը ոտներն ու կռաջիկերը մինչև ծնկները բաց՝ եկաւ Սաքօյի առաջին կանգնեց և մինչև գետինը խոր գլուխ իջեցրեց:

— Բարո՛վ, մաշադի:

— Բարո՛վ, աղայ Սաքօ՛, մեր գլխի՛, մեր աչքի՛ վրայ:

— Ի՞նչպէս է առողջութիւնդ, երեխայքդ, ընտանիքդ:

— Է՛հ, աղայ Սաքօ՛, շատ թանգութիւն է, կորեկի ճաթ էլ չենք գտնում, որ երեխայից բերանը քցենք:

— Ուրեմն գիւղումը ծախու ցորեն չի գտնուի՞լ:

— Հանաք ես անո՛ւմ, աղայ Սաքօ՛, հատիկ էլ չես գտնիլ:

— Հապա ի՞նչպէս անենք, մովրովի մօտ ես քեզ գովելով չափն անց եմ կայրել, հէնց հիմի ինքն էլ կը գայ. զօրքի համար ցորեն է հարկաւոր, ամէն գիւղի վերայ իւրեանց կալողութեան համեմատ ձգած է. ձեր գիւղիցն էլ չորս խալվար են ուղում, ո՞ր տեղից պէտք է ճարէք:

Ռամազանը մտածութեան մէջ ընկաւ:

— Թէ որ տեղը գիտե՛ս տատ, հիմի է քո պէտք գալու օրը, մովրովի աչքի լոյսը կը դառնաս:

— Չորս խալվար չէ՛ բայց երկու կը ճարուի. կէս խալվար Մահմատ-Վալու հորումը, 25 լիտր Քեալըալայ Նաղու, կէս խալվար Լալ-Ղուրբանի, մնացածն էլ՝ հինգ տասը լարով կը հաւաքուի:

ւոյ, որ մի հոր ցորեն կայ թաղած: Մահը վերայ է հասնում և մեռնողի լեզուին կապ է դնում հորի տեղը յայտնելու:

Ժառանգներն երկու երեք տարի ՚ի զուր որոնում են գետնի մէջ, ցորենը չեն գտնում:

Տասը տարի սրանից յառաջ այդ ընտանիքը նոր տան հիմք փորելուս գտնում են մի հոր վիքը ցորեն ըտլորովին անարատ և մաքուր և շատ դարմանում են:

Գերունիներից մինը յիշում է երեսուն տարի յառաջ մեռնող մարդու խօսքերը. այդպիսով ապացուցւում է, որ 30 տարի յառաջ կորած հորն է այս:

— Եղեն՞ր ինչքան կան :

— 12 հատ կան, բայց երեք չորսը միայն գիւղումն են, մնացողը Երեւանից քրեհ են տարել Գիւմրի :

— Այդ ցորենատէրւորից ո՞րն իր կամքովը կը ծախի :

— Ոչ մինը. իրանց երեխայից աղքատսան է, թէ որ այն էլ ծախեն, բերանները քամուն պէտք է բռնեն. բայց թէ որ մովրով աղէն կամենում է, նրանց ո՞վ է մտիկ տալիս :

— Ի՞նչ տեղ է պահած :

— Գիւղի ափերումը՝ հորերի մէջ. եթէ կուգես՝ քանի ոչ ոք չկայ, գնանք ես քեզ ցոյց տամ :

— Չէ՛, երբ որ իւրեանց յոժար կամքովը չեն տալ, ես մովրովին առաջուց կը սովորցնեմ, որ հրամայի հորերը ցոյց տալ. եթէ չանեն, մովրովի աչքը քեզ վերայ կը լինի, դու իբր թէ առաջուց քեզնուքեզը հեռանում ես՝ մովրովին էլ քո քամակիցը ժողովրդի հետ կը գայ, որ տեղ դու կը կանգնես, գլուխդ կը քերես, եասավունքերը կը փորեն :

Սաքօն Ռամազանին մի մանէթ ընծայեց :

— Քեօխալայ¹, ասաց Սաքօն տանուտէրին, քո ժողովրդին կանչի, իրատի, որ առանց հակառակութեան չորս խալվար ցորեն պատրաստեն զօրքի համար. պէտք է ձեր եզներովը տանիք Ախալցխայ յանձնէք : Ես եկել եմ, որ առաջուց իմաց տամ ձեզ, հիմի մովրովը կը գայ ու երկար չի մնալ այստեղ :

— Գլխիդ մատաղ, Սաքօ աղայ, չորս լիտր ցորեն չկայ մեր գիւղումը, ոչ թէ չորս խալվար :

— Խելք ունիա՞ մի՛ չքիլ, թէ չէ բերդումը կը փթիք. մի՛ վախէք, ձրի չեն ուղում, խալվարին 15 մանէթ ողորմութիւն է դուրս եկել, որ հասարակութիւնը շատ չնեղանայ :

Մի փոքր գիւմարեւուց յետոյ տանուտէրը խոտոացաւ Սաքօյի համար քսան հաւ ուղարկել, միայն թէ մովրովի բարկութիւնից իւրեան աղտոտի, ինքն էլ իւր ժողովրդի հետ միասին սպասեց մովրովի գալտեանը :

Մովրովի քարոզն այստեղ այնքան երկար չեղաւ. մի խիստ հրաման էր, որ արձակեց նա ու ոտքերը գետին զարկեց, մանաւանդ երբ Սաքօյից իմացաւ, որ սրանց ոչինչ բանով չի կարելի կոտորել :

— Պարկացրէ՛ք առաջաւոր իշխաններին, հրամայեց մովրոյն և մի փառաւոր ոսգիի¹ ծեծեց մի քանիսին :

— Ես գիւղը կրակ կը տամ, հաւերի կուան էլ կը կորեմ, ցոյց տուէ՛ք ինձ ձեր հորերը, գոչում էր մովրովը :

— Աղայ ջա՛ն, ոտքերիդ մատա՛ղ, մենք հորեր չունինք, բոլոր հորերն էս տարի դատարկ են, եթէ չես հաւատում՝ համեցէ՛ք աչքովդ տե՛ս :

Մովրոյն աչքը դէպի Ռամազանը դարձրած՝ գնում էր տանու տերի առաջնորդութեամբ :

Մի քանի հորեր արդարեւ դատարկ էին :

— Աստալի՛ւլ, հրամայեց վերջապէս մովրովը, փորեցէ՛ք էս մարդի կանգնած տեղը : Նա իւր ձեռքովը յետ խփեց Ռամազանին և մի ապտակ էլ տուեց :

— Եւ ես առաջիս ցցուել կանգնել, շո՛ւն դու, բարկացաւ մովրոյն Ռամազանի վերայ, որը գլուխը քերելով՝ մի կողմը քաշուեց :

Եսասովուներն առաջուց պատրաստած բահերով սկսեցին փափուկ գետինը փորել :

Եղան նման բառաչելով՝ ոսգիի ծեծուածներից մինը՝ Լալ— Ղուրբանը յառաջ վազեց և ընկաւ փորած տեղի վերայ :

— Առաջ ինձ բահով սպանեցէ՛ք, յետոյ երեսնէքանցս բերանի ապրուստը կտրեցէ՛ք, գոռում էր Լալ Ղուրբանը :

Քարշ տուէ՛ք, յետ ձգեցէ՛ք, բարկացած հրամայում էր մովրոյն և եսասովուլ ու զազախ խեղճին երեսի վերայ թրւում, հեռացնում էին հորի բերանից : Բայց ողորմելի մարդը կրկին գուրս էր ընկնում նոցա ձեռքիցը և պարկում հորի վերայ :

Այս միջոցին հեռուումը կանգնած մանր երեխաների միջից երկուսն անվարտիկ, ոտաբորիկ, մէջքների վերայ մի մին գրչահին ձգած՝ 10, 12 տարեկան հասակում՝ յառաջ վազեցին ճշարով և բազմութեան մէջը պատուելով՝ տարածուեցին հորի վերայ՝ իւրեանց հօր հետ միասին :

— Ստակացրէ՛ք այդ շան լակոտներին, ծղրտաց մովրոյն ու չկարողանալով համբերել ինքը մօտեցաւ և փոքրիկ մանուկներին մի մի աքացի տուեց, իւր ձեռքովը քաշեց, յետ ձգեց :

1 Ռօզգի այն պատիժն է, որ մարդուն երեսի վերայ տարածում են գետնին, յետոյքը բաց անում և բարակ մահակներով ծեծում :

— Ոօգգի՛, հրամայեց նա և խեղճ Ղուրբանին այնքան ծեծեցին, որ շարժուելու կարողութիւնից զրկուեցաւ։

— Բաւական է, հրամայեց զթասիրա մովրովը։ Անշնչացած մարդին եսասովութենքը մի կողմը ձգեցին, հորը բաց արին և անարգել ջուաւները լցրին։

— Հերիք է, զթաց մովրովն և դարմանի մէջ մնացած հորի տակին եղած 10 լորաչափ ցորենը թողին Լալ-Ղուրբանի երեսայից տարեկան մուռնդ։

Մովրովը վեհանձնաբար հանեց գրպանից եօթը մանէթ փող, կէս խալվարի համար և տուեց տանուտէրին Ղուրբանի ցորենի գինը։

Իրանից յետոյ բոլոր ցորենով լեքը հորերի վերայ մաշադի Ռամազանի գլուխը քոր եկաւ և ցորենը հորերի միջից ջուաւների մէջ փոխադրուեցաւ։

Ի հարկէ այժմ էլ դիմադրութիւններ չեղան, Լալ-Ղուրբանի դասը հերիք էր միւսներին խելքի բերելու։ Յորնատէրերը բաւականացան հեռուումը գլխիկոր կանգնելով. մի երկու ծերունի մոլեռանդներն էլ յիշելով իւրեանց կորցրած երջանիկ օրերը, չկարողացան աչքով տեսնել, քաշուեցին իւրեանց տներն, երեսների վերայ վայր ընկան և գլխներին ծեծեցին։

— Աղա՛յ, գլխովդ պտոյտ գնա՛մ, գոնէ աղաթի՛ր մեր գիւղը տեղ հասցնելու ծանրութիւնից, խնդրեց տանուտէրը։

— Ես երեսպաշտութիւն չեմ սիրում, ինձ համար բոլոր գաւառը հաւասար է, պէտք է տանիք և ապահովագիր բերէք. եթէ բեռնակիր անասուններ չունիք, ինքներդ շարձվով տարէ՛ք. սաղատը ձեր համար արիւն է թափում, դուք էլ նրա համար մի փոքր չարչարանք կրեցէ՛ք, վճռեց մովրովն և ոտքը դրեց ձիու սապանդակին։

— Շնորհակալ եմ, ասաց նա ցած ձայնով սապանդակը բրունող թուրքին, քո արած ծառայութիւնը չեմ մոռանալ, քեզ աչքիս տակին կունենամ, Սաքօն քո հաւատարմութիւնդ ինձ պատմեց։

— Աստուած կեանք տա՛յ, աղայ ջա՛ն, ամէն ժամանակ պատուրաստ եմ քո զուլլուդին գանուելու¹, պատասխանեց մաշադի Ռամազանն և մինչև դեռիներ խոր գլուխ տուեց։

— Այլրի՛ Սաքօն, մոռածում էր ճանապարհին մովրովը. թէ որ նրա խելացի տնօրէնութիւնները չը լինէին, ես չէի հաւատալ, թէ

այս թանգութեան տարին հնարաւոր լինէր Պատի գիւղի պէս աղքատ տեղից ցորեն ստանալ :

— Իմ բանը մովրովիցն յաջողակ է գնում, Պատի գիւղիցն էլ իմ բաժինը դուրս եկաւ, 20 հաւն էլ լաւ բան էր. բայց մովրովը ոչինչ չկարողացաւ դուրս տանել, մտածում էր Սաքօն մովրովից յառաջ Պատի գիւղից ձի նստած՝ դէպի Կարբի գիւղը գնալու ժամանակը, ուր պէտք է նախապատրաստէր մովրովի դալուստն և ցորենի վճարքը :

Ոչ մի գիւղում Սաքօն ամօթով չմնաց, ում բան հասաւ, կամ ոչ՝ նա իւրն ստացաւ. առանց ոտքի քրեհի ոչ մի տեղից դուրս չգնաց :

Սաքօյի գործ դրած խելացի հնարքի շնորհիւ այս տարի շատ ընտանիք երեխայից ձեռքերը բռնած՝ ողորմութիւն սկսան հաւաքել :

Հետեանքն այն եղաւ, որ մեր հարեան Պարսիկները գրգռուեցան և իւրեանց վրէժը յայտնապէս մովրովից ու Սաքօյից չկարողանալով հանել՝ ձեռք առան ասպատակութիւն. գիշերները յարձակուում էին հայ գիւղերի վերայ, ցորենները ճանապարհներին ու դաշտերումը Հայերին ոչխարի նման մորթում էին :

ԻԳ.

Պ Ս Տ Ի Կ Ա Ո Ի Ճ Ս Տ Ի Կ Ա

Մենք չենք մոռացել այն խօսակցութիւնը, որ գիւղում ծով յառաջ եկաւ մովրովի և Սաքօյի մէջ : Ընթերցողը լաւ յիշում է, թէ ի՞նչպէս կապուեցաւ Խէչանեց Խէչանի անունը գաւառից պահանջած սայլերի հետ և ի՞նչ առաջարկեց մովրովը Սաքօյին :

— Լաւ թիքայ¹ է Խէչանը :

Ահա այն երկու բառերը, որ Սաքօյին շփոթեցին : Մինչև էս օր ի՞նչպէս նրա մտքումն այդ բանը չէր ծագել : Ահա՛ ի՞նչ էր նրա պնդանքը կոծելը, ի՞նչ էր նրա շփոթմունքը :

— Ոչինչ, դեռ երկու ամիս էլ ժամանակ կա՛յ, դեռ ուշ չի, յուսադրեց Սաքօն ինքն իրեն :

1 Պատառ :

Եւ արդարեւ, ներկայ ցորենների գործը յետաձգել չէր կարելի, միջից դուրս գալու արդիւնքն ակնյայտնի էր: Սաքոյի բաղդիցը բուն մովրովը¹ պատերազմի դաշտն էր՝ գնացել, իսկ նրա տեղը նշանակած էր իւր օգնականը: Այս մարդն այնպէս գործերին լաւ ծանօթ չէր, հարատանալու էլ մեծ ցանկութիւն ունէր, ուստի և Սաքօն իրեն համար լաւ մեքենայ էր: Նախկին մովրովի ժամանակը Սաքոյի աստղը փոքր մնաց պիտի խաւարէր. նա ոչ կաշառակեր էր և ոչ ժողովրդի բնութեանն անծանօթ: Սաքոյի բաղդիցն և ժողովրդի տարաբաղդութիւնիցն էր, որ նա գնաց: Ճշմարիտն ասած՝ աւելի շուտով զրկեցին նրան, քան թէ ինքը գնաց: Նաչալնիկն երբ որ յայտնեց այդ ժողովրդասէր և անշահամոլ մովրովին ցորեն հաւաքելու գործը, նա բացէ ի բաց ցոյց տուեց, որ գաւառի այս նեղութեան ժամանակը մեծ ոճրագործութիւն կը լինի՝ նոր հարկ բարդել ժողովրդի վերայ, և թէ ինքը հրաժարուում է այդպիսի մի սահանջը կատարելուց: Նաչալնիկն ի հարկէ ոչինչ չասեց, միայն աչքերն ոլորեց և այդքանը բաւական էր մեր արդարասէր մովրովին հասկանալու համար, թէ այսուհետեւ անհնար էր իրան գաւառ կառավարելը. լաւ համարեց գլուխ առնել ու քաշուել պատերազմը:

Այդպէս այժմ միջոցը Սաքոյինն էր և դէպքը ձեռքից թողալն յիմարութիւն կը լինէր:

Սաքօն մանեկաւ ամբողջ գաւառը: Նրա սրի երկու կողմն էլ կտրում էր, ցորենները նրան լաւ վեր քաշեցին, ոչ միայն Սարգարաբազու գաւառումը՝ ամբողջ Երևանայ նահանգումը նրան չճանաչողներն էլ անունը տալիս էին՝ որը զարմացմամբ, որը շնորհակալութիւնով և որը հայհոյանքով ու անէծքով:

Սաքօն իւր այս ճանապարհորդութեան մէջ միշտ արծարծում էր իւր մտքումը Խէչաննեց Խէչանի փեսայութեան խնդիրն և միշտ ինքն իրան մեղադրում էր:

— Այ, ինչպէս ուշ գլխի ընկայ, յիմա՞ր Սաքօ, Խէչաննեց Խէչանին ես նոր էի ճանաչում, նրա կարողութիւնի չափը ես նոր գիտէի. ընչի՞ պատի էս տեղը հասցնէի, որ հիմի զժուարութիւն քաշեմ ու մոլորուիմ: Ծվիկենց Աղաջանի սղէն էգուց էլօր դատած մալի տէր պտի դառնայ, իսկ ես տանից տեղից զրկուած՝ սրա նրա աչք ու ունքին մտիկ տալով, անքանդութիւնով, գող ու աւազակների ընկեր դառնալով,

խալիի մեղքը պտի վեր կաշնեմ, թէ ի՞նչ ա՛ մի կտոր հաց պտի աշխատեմ, էն էլ կէսն արիւն : Տօ՛, հազիր պատրաստ հացը մեր դռանը՝ եփած կերակուրն առածիս՝ էլ ընչի՞ եմ քայցի տուել դէն քցել : Էս խելք չի՝ տիրոնջը պատիժ ա՞ :

Երկու բան միայն երբեմն կասկածի տակ էին ձգում Սաքոյին : Աշտարակումն եղած ժամանակը նա լսել էր, որ Խէչանի աղջկանը, շատերն ուզել էին ու նա չէր տուել, ամէնքի յոյսն էլ կարելու համար Խէչանը մօտիկ օրերս հանդիսով նշան էր դրել Սմբատի հետ : Մէկ էլ իմացել էր, իբրեւ թէ Շունհետածողէնց Արշակն իւր առողջ ժամանակն ամէն տեղ պարծենալու է եղել, թէ մի ամբողջ տարի Խէչանի աղջկին իրան էր սիրում : Շատ անգամ այս բանի վերայ ժամերով մտածում էր Սաքօն. նա որքան և շահասէր, բայց ասիական նախանձաւորութիւնը ցեցի պէս սիրտն ուտում էր :

— Ի՛հ, ձեռք թափ տուեց մի օր, չոր ցեխը մարդի փէշին չի կաշել, ցնորուած Արշակի խօսքերն ո՞վ կշեռքի մէջ կը դնի : Ներելն ա էնպէս աղջկանը, որ սաղ մհալն չափ հարստութիւն պտի բերի իր հետ, մէկ էլ որ ես հօ Խէչանի աղջկանը չե՛մ առնում, նրա մալ ու դովլաթը պտի ընի իմ կնիկը. աղջկը թէկուզ քօռ ու քաշալ էլ ընի, թէկուզ ինձ չսիրի էլ, նրա կեանքը ընչանք երեսայ բերին ա. ընդուց յետոյ բարի՛ ճանապարհ, թէ իր կամքովը չգնայ՝ զրկեն իմ շնքին :

Ըշունքացել էր, աշտարակեցիք իւրեանց այգիների գործերից պրծել էին, ամէնքն ըստ կարողութեան հարստացել էին, հարստանիքների օրերը մօտեցել էին, ազափ տղայոց արիւնը եռալ էր սկսել, որդեսէր մայրերի տուած յոյսերը նրանց կողքերումը նստել էին. գիտէին մեր պատանեակները, թէ որքան և հայրերը ցանկութիւն չունենան իրենց պսակելու, էս ձմեռ անց կացնելու չեն, քանի որ նաներն իրանք ուզում են իրենց ազնիւ բալէք անց թագ ու պսակին արժանանալու, ուրեմն ինչպէս լինի, այս քանի օրս խնամխօսների օրերը դուրս կը գան :

Այս ամէնը լաւ գիտէր միկիտան Սաքօն և նա ուզեցաւ ժամանակիցն օգուտ քաղել :

— Ի՞նչ անեմ, ո՞նց սկսեմ, զիմացէ զիմաց իրան Խէչանին գնամ, երեսէ երես աղջկն ուզեմ՝ չի ընիլ, վայ թէ խրտնացնենք,

ուները շինելու տեղ՝ աչքն էլ հանենք. ասար ի՞նչ կասի, թէ ո՞ր երեսով դու գալիս ես իմ նշանած աղջկանն ուզում. ուրիշի ձեռքով էլ, ասած ա՛՛ փուշ բռնի:

Շատ ծանր ու թեթեւ արեց Սաքօն, շատ գիշերներ գլուխը կռացրած նստեց իւր գինետան ներսի սենեկումն և մոքի հետ ընկաւ՝ ոչ մի վճռական ելք չկարողացաւ տալ. որ կողմը դարձնում էր, գործն իւր հակառակ էր երևում:

Մեզ լաւ յայտնի է, որ գիւղացին մեծ հաւատ է ընծայում նախապաշարմունքին, մեր Սաքօն թէպէտ բացառութիւն էր կազմում, բայց այս անգամ նա էլ թերահաւատացաւ:

— Էս լաւ նշան չի, յուսահատուեցաւ նա, մի ունիւր չեմ գտնում, որ բռնուիմ. որ կողմը քաշում ես՝ կտրուում ա. ես Սաքօն ըլիմ ու էսքան վախտ մոլորուիմ, դեռ ի՞նչ լաւ, որ իմ գործի համար ա. ի՞նչ կը լինէր իմ հալը¹, թէ որ մովտով մի խորհուրդ հարցնէր, ու ես էսպէս երկար ժամանակ կմկմայի², չկարողանայի պատասխանել: Ձէ՛, սիրտս մի բան ա զգում, հէնց խմանաս քիթս քարին պտի առնի, սառած պտի մնամ:

Անտանելի էր Սաքօյի դուրթիւնը. մի անգամ այնպէս քարշեց երկու ձեռքով իւր գլխի մազերը, որ փոքր մնաց ցնորուում էր:

Հաստատ քայլերով մի քանի անգամ սենեկի մէջ ման եկաւ նա ու յանկարծ կանգ առաւ, ցուցամատը ճակատին խփեց ու ասաց.

— Էլ ո՞ր օրի համար եմ պահել, ամէնքիցը հօ փող չպոխ՞ առնենք, էս մինն էլ առանց փողի ըլնի, էս մին փողն էլ իմ քիսիցը դուս դայ: Հէնց հիմի Խէչանի անումովը մեղալ գրեւ կը տամ ու էգուց կերթամ Աշտարակ. ո՞վ դեղին պօլմպրեալ, քո պսպղաւուն մատաղ, քո զօրութիւնը շանց տալու օրերն եկել ե՛ն, պստի՛կ ես ու ճստի՛կ ես:

(Շարունակուելու է:)

ՊԵՐՃ ՊՌՕՇԵԱՆՅ

ՀՊԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԽՂՃԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՓԱ- ՂԱՓԱՐԸ ՆԱԽՆԻ ՀԱՅՈՑ ՄԷՔ.

(Փ Ո Ր Զ Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Հ Ե Տ Ա Զ Օ Տ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն)

(վերջ) :

Գ.

Մի հասարակութիւն այն ժամանակ միայն կարող է մնասել ուրիշին իւր լարած բարոյական որոգայթներով, երբ ինքն ևս հարուստ է բարոյական գէնքերով. իսկ բարոյականութեամբ աղքատ և վսեմ գաղափարներից թափուր հասարակութիւնը ամենայն ժամանակ և ամենայն պարագաների մէջ տկար պիտի գտնուի, թէպէտ և նորա շտեմարանները լեքը լինին գէնքերով ու թնդանօթներով և նորա նիւթական ճոխութեանը չլինի սահման երկրագնդիս երեսին : Այդպիսի տկար հասարակութեան փառքը ժամանակաւոր է և վաղանցիկ, նորա միտումները դիւրափոփոխ են և նորա գործողութիւնների հետևանքը անքօղարկելի : Այս մի ճշմարտութիւն է, որի հաստատութեան անթիւ ապացոյցները արձանագրուած են տիեզերական պատմութեան էջերում. այդ ապացոյցների շարքումն է և Սասանեան Պարսից քաղաքականութեան օրինակը : Սասանեանները Արևելքի քաղաքականութեանն առաջնորդ կանգնելով՝ չունէին այնքան մաքրի ազատութիւն, որ ինչպէս վերևը նկատեցինք, կարո-

ղանային մոգական սկզբունքների նեղ շրջանից հեռու գնալ. իսկ այդ սկզբունքները թելադրում էին այնպիսի քաղաքականութիւն, որը ազգերի և կրօնների բռնաբարութիւնն էր պահանջում. մի թագաւորութիւն, մի թագաւոր և մի հաւատ, այս էր մոգական քաղաքականութեան նշանաբանը: Իրաւ է եղան թագաւորներ, որոնք անպատրաստ լինելով իրենց կողմանը չհետեւեցան այդ նշանաբանին, սակայն եղան և եռանդուն կրօնամոլ թագաւորներ, որոնց համար հպատակների խղճի ազատութիւնը նշանակութիւն չունէր. նոքա լաւ էին համարում քայքայել իրենց հպատակ երկիրը, անշքացնել նորա հասարակական հաստատութիւնքը և ըստ պարսկական բնաւորութեան բոլորովին ոտնակոխ անել նորա նախնական սրբութիւնքը, քան թէ երկայնմտութեամբ իշխել շէն ու ծաղկեալ աշխարհների և ազգերի վերայ: Սասանեան պետութիւնը, որ իւր գոյութեան առաջին տարիներից սկսած ոտիս էր կանգնել Հայոց ազգի դէմին, մենք տեսնք թէ ինչ տեսակ մաքառումն վարեց այդ ազգի հետ, մենք տեսնք թէ այդ մաքառումը որչափ զօրացուց Հայերին բարոյապէս և որչափ թուլացուց նոցա քաղաքական զօրութիւնը: Այժմ մենք հասել ենք այն կէտին, երբ Սասանեան պետութիւնը հետամուտ է լինում կրօնափոխ անելու համայն Հայոց աշխարհը. տեսնե՞նք թէ ի՞նչ հնարներով է ձգտում իրագործելու այդ յանդուգն դիտաւորութիւնը:

Ինչպէս ամենայն տեղ, Հայոց մէջ էլ, յայտնի է, որ հասարակութեանն ուղղութիւն տուողը և առաջնորդողը վերին դասերն են՝ այսինքն իշխաններն և եկեղեցականները. Սասանեան քաղաքագէտները իրենց դիտաւորութիւնը գլուխ հանելու համար ժողովըրդին թողած՝ նորա առաջնորդներից սկսեցին. և որովհետեւ քրիստոնէական կրօնն այնքան արմատացած էր նոցա մէջ, որ մէկէն ՚ի մէկ որսալ նոցա անկարելի էր, ուստի նախ և յառաջ պէտք էր նիւթապէս փնտսել և բարոյական անկման ու ապականութեան մէջ ձգել ժողովրդի առաջնորդներին: Այս նպատակով՝ մէկ կողմից նոքա աշխատում էին զանազան դատարկ պատճառներով Հայոց թագաւորներին ձանձրացնելու և նոցա ու նախարարների ինքնասիրութիւնը գրգռելու, որպէս զի երկիրը հեռոյհեռէ թափուր փնայ ընտիր և բարետոհմիկ իշխաններից: Այսպէս՝ մենք զիտենք, որ Արշակ Գ. թագաւորը չկարողացաւ փնայ իւր նախնեաց բնիկ սեփականութեան՝ Այրարատ դաւաժի մէջ թագաւորելու, որովհետեւ չէր կարող տեսնել «ղայա՛նո՛ւմն հաւաքոյ, գնախառնես, զոր կրելոյ էին

պաշտօնեայք աստուածային ուխտին յանօրինացն և զլեւեռութիւնն (անպարտութիւնն) իւրոյ աղօթին և զլեւեռութեանն յամբարհաւած իշխանացն Պարսից տէրութեանն : Մենք գիտենք, որ Արշակ Գ-ի նրման զգուած և վշտացած էին շատ նախարարներ, որոնք անտէր թողին իրենց հարստութիւններն ու մեծամեծ արտօնութիւնները և իրենց թագաւորի յետեւից գնացին Յունաց իշխանութեան տակ մանելու : Թէ թագաւորն և թէ նախարարները լաւ համարեցին «երթալ դէմ առաջ սահման Բաժնի յերկիրն հասարակեալ և կեալ ի հնազանդութեան Յունաց թագաւորին քան Բաժնի անարգանք ի թէ ինչոք» : Մենք գիտենք նմանապէս, որ Խոսրով Գ-ը, Արշակ Գ-ի յաջորդը, Նապուհ թագաւորի դէմ գլուխ բարձրացուց այն պատճառով որ Նապուհը յանդիմանութիւն ուղարկեց Խոսրովին առանց նորա հրամանին Հայոց կաթողիկոս կարգելու համար, և երբ Խոսրովը «խրոխտով վնասկան պատասխանեաց և անարգեաց զպատգամաբերան անարդանօք» Նապուհն իւր որդուն ծանր զօրքով Հայաստան ուղարկեց, և որովհետեւ Յոյները չուզեցին օգնել քրիստոնեայ թագաւորին Պարսից դէմ, այդ պատճառով Խոսրովն ստիպուած էր առանց պատերազմի ընկնել Սասանեանների ձեռքը և Անյուշ բերդի ծանր կապանքների տակ քաւել իւր այն սխալանքը, որ առանց արքայից արքայի հաւանութեան կարգադրութիւն էր արել իւր իսկ տէրութեան մէջ : Բացի այս ամէնը, միւս կողմից՝ եթէ Սասանեաններին յաջողում էր տեսնել, որ ազդեցութեան տէր նախարարները թողնում են իրանց հայրական ժառանգութիւնը և գնում են օտար աշխարհ, օգուտ էին քաղում այդպիսի դէպքերից և նոցա արտօնութիւններն ու կալուածները տալիս էին իրենց ընտրած աւելի աննշան տոհմերին, այսպիսով նոքա կարողանում էին Հայերի միջից մի այնպիսի նախարարական դաս կազմել, որն իւր պատիւներով, արտօնութիւններով և հարստութեամբ պարտական էր իրենց երախտագործութեանը :

Եւ իմանալով և այն, որ Հայոց բարոյական զօրութեան աղբիւրն և պահպանն է Հայոց գերդաստունը, Սասանեան քաղաքադէմները ձգտում էին բռնանալու նաեւ Հայոց նախարարների ներքին ընտանեկան կեանքի վերայ : Խնամութիւն և ազգականութիւն ձգելով Պարսից և Հայոց իշխանական տների մէջ, նոքա վտառ էին, որ կարող են ապականել Հայոց ներքին կեանքի ազգային յատկութիւնները : Եւ երբ Հայոց ներքին ընտանեկան կեանքի ազդեցութիւնն էլ այնպէս թուլանայ և ընկնի, ինչպէս քաղաքական

զօրութիւնը, նոքա հաւատացած էին, որ այն ժամանակ ինքն ըստ ինքեան կ'ընկնի և Հայոց կրօնը, որի տեղը բնականապէս կը բռնէ Պարսից զենիմագդէզը: Այս երևում է Փարսեցու հետեւալ խօսքերից որ ասում է, թէ Յազկերտ Ա-ը Վաւաճապուհի մահից յետոյ չուզեց Արշակունի թագաւոր դնել Հայոց վերայ, որովհետեւ նա այսպէս էր մտածում. «Մէկ որ Հայոց երկիրը մեծ և օգտակար երկիր է, ասում էր նա, և Յունաց երկիրն էլ դրացի ու սահմանակից. իսկ Յունաց իշխանութեան տակ շատերը կան Արշակունի ցեղից. կարելի է որ միաբանին, պայման կապեն Յունաց թագաւորին հետ և նորա հպատակութիւնն ընդունելով ապստամբին, ու ինչպէս որ շատ անգամ մեզ ներքն են ձգել, ևս առաւել մեզ անհանգիստ անեն պատերազմով. մէկ էլ որ Արշակունիք մեր հաւատին չեն և ասում են մեր հաւատը և մի և նոյն հաւատն ունին ինչ որ Յոյները. իսկ եթէ մեր ցեղից մէկը լինի Հայոց թագաւոր, մեր տէրութիւնն այսպիսի կասկածներից ազատ կը լինի, նոքա էլ միշտ ահուդողի մէջ կը լինին. . . Բացի այն, մեր ցեղից որ թագաւոր նստի այնտեղ, Հայոց նախարարները գոյց հարեանքն ընդունելու յարմարութեամբ եւ որտեղի, որտեղութիւնների եւ այլ պարտաւորութիւնների միջնորդութեամբ նորա հետ նիստ ու հայ ունենան, նաեւ, կարելի է հօսիք առգաղտնութիւն եւ խռովութիւն էլ ընկնի նոյն մէջ եւ այսպիսով հեշտ լինի նախարարներին օր դէն հաշիւներն ուղղորդողները որով ամենիմէ զապշ ինչն 'ի Յունաց:» Յազկերտն այսպէս մտածելով, Արշակունի թագաւորի փոխարէն իւր որդուն Շապուհ Սասանեանին նշանակեց թագաւոր Հայոց:

Ժամանակն էր, որ օգնեց արքայից արքային մի այդպիսի ապօրինի կարգադրութիւն անելու, այսինքն կրակապաշտ Սասանեանին նշանակելու թագաւոր այն երկրի վերայ, որ լեզուով, կրօնով և կենսքի հայեցումներով միանգամայն օտար էր: Որովհետեւ Հայոց սպարապետն Համազասպ Մամիկոնեանը մեռած էր, նորա աները Սահակ Պարթև հայրապետն էլ մեծ սգի մէջ էր և նախարարներին միաբանօղ չեղաւ, որ Շապուհի մուտքն արգելեն: Միայն թէ կատարուածն արդեօք Յազկերտ Ա-ի միւս խորհուրդները. Խորենացին տալիս է սորա պատասխանն հետեւեալ կարճ խօսքերով. Շապուհն, ասում է նա, չկարողացաւ առնել նախարարների հաւանութիւնը, որովհետեւ բոլորն էլ ասում էին նորան մինչև անգամ չգատուեցին նորան իբրև թագաւոր: Եւ յիրաւի նախարարների ատելութիւնն այնքան մեծ էր, որ Շապուհի դառնալուց յետոյ,

Հալածեցին Պարսից զօրագլխին և իրենք ապստամբելով լեռներն ու ամուրներն ապաւինեցան և մինչև որ Պարսիկներն Արշակունի թագաւոր չղրին Հայոց վերայ, նոքա չխաղաղացան :

Սասանեան քաղաքագէտների խորհուրդը թէպէտև երբեմն այսպիսի անյաջողութեամբ էր պսակուում, սակայն նոքա երազական չէին : Որովհետև տիրապետող ազգի առաջաւորների կենցաղավարութեան օրինակը կարող էր աւելի շուտ տարածուել հպատակ ազգի առաջաւորների մէջ. Հայ նախարարները Պարսից երևւելի տոհմերի հետ ազգականութիւն և խնամութիւն անելը կարող էին իրենց համար իբրև պարծանք և առաւելութիւն համարել. Պարսից լեզուն իբրև տիրապետող իշխանների լեզու իրենց տեսրում գործածելը կարող էր իբրև յառաջադիմութեան կամ հաւատարմութեան ապացոյց համարուել, մանաւանդ բարեկամական կապերով կապուելուց յետոյ մինչև անգամ իբրև անհրաժեշտ կարիք. մենք գիտենք, որ դիւանական գործերում Հայոց լեզուի փոխարէն Պարսկերէնն էր գործածուում, իսկ եկեղեցական արարողութիւնների մէջ Ասորերէնը, ուրեմն միայն գերդաստունն էր, ուր ընդունուած էր մայրենի լեզուի գործածութիւնը : Խօսք չկայ, որ եթէ մի ազգի առաջաւորների տները փոխէին իրենց ներքին կեանքի կանոններն և լեզուն, և եթէ պարսիկ մայրեր սնուցանէին Հայ նախարարի զաւակներն, եթէ պարսիկ տանտիկիներն կառավարէին նորա տունը, այն ժամանակ Հայոց ազգի առանձնութիւնքը հեշտութեամբ պիտի ապականուէին ու անհետանային տիրապետող տարրերի մէջ :

Այսպիսի մի երևոյթ մենք տեսնում ենք Յունաց բաժնի Հայաստանում. այնտեղ Յոյներն արդէն ձեռնամուխ էին եղել մուրեցնելու Հայերին իրենց ազգային կեանքի հարազատ ուղղութիւնից : Ինչպէս գիտենք, Արշակ Գ-ի մահից յետոյ նոքա աւելորդ համարեցին Արշակունի թագաւոր դնել իրենց բաժնի Հայոց վերայ այլ մի Յոյն զաւառապետ (կոմէս) կարգեցին Հայաստանի արեւմտեան բաժինը կառավարելու. այսպիսով ջնջեցին Հայոց միջից քաղաքական ինքնուշխմութեան նշանները, ըստորում ոչ Հայոց նախարարութեան հետքը թողին և ոչ այրուծիւ : Միևնոյն ժամանակ Յոյներին հպատակ Հայերի համար աւելի վտանգաւորն այն էր, որ նոքա միևնոյն քրիստոնէական կրօնն ունէին, ինչ որ տիրապետող Յոյները : Այս հանգամանքը շատ նպաստում էր Յոյներին ձգտելու, որ Հայոց ազգային առանձնութիւնքը միանգամայն ջնջուին և ձու-

լուին 'ի մի մարմին Յունական աղբի: Եւ այս դժուար էր իրագործել, որովհետեւ, ինչպէս յայտնի է Բիւզանդեան կայսերութիւնն իբրեւ մի առաջնորդող մեծ աերութիւն իշխում էր իւր քաղաքակրթութեամբ միւս մանր աղբերի վերայ, որոնք նորա սահմանների մէջ և արտաքոյ նոցա էին: Արովհետեւ Յունաց լեզուն և լուսաւութիւնը շատ հին մշակուած և համաշխարհական էր, այդ պատճառով Յոյներն էլ, որ Բիւզանդեան կայսերութեան տիրապետող աղբն էին, աշխարհիս քաղաքակրթութեան գլուխն էին կանգնած այն ժամանակ: Ուստի միւս հպատակ աղբերը մանաւանդ այնպիսիները, որոնք քաղաքակրթութեամբ աղքատ էին, հեշտութեամբ և առանց զիտակցութեան անձնատուր էին լինում: նոցա քաղաքակրթութեանը: Իսկ այն աղբերը, որոնք Յունաց միջնորդութեամբ էին ծանօթանում քրիստոնէական հաւատին, տիրապետող լուսաւորեալ աղբին կրօնակից դառնալով՝ հեռզհեռէ ընդունում էին նորա ազգային յատկութիւններն և աննշմարելի կերպով խառնուում կորչում էին Յունաց ազգութեան մէջ: Այս վիճակին էին նաեւ այն Հայերը, որոնք Հայոց թագաւորութեան բաժանումից յետոյ մինային Բիւզանդիոյ իշխանութեան տակ: Յունաց քաղաքականութիւնն աւելի յաջողութիւն էր գտնում Հայերի մէջ մանաւանդ այն պատճառով, որ Հայոց լեզուն չունէր ներգործութիւն հասարակական դէպքերում, այլ Յունաց լեզուն էր Հայոց եկեղեցու լեզուն, Յունաց լեզուով էին վճռուում Հայոց դիւանական գործերը, Յունաց գրութիւններն ու վարդապետներն էլ հաւասարապէս ընդունելի և պաշտելի էին Հայոց մէջ: մնում էր միայն Հայոց գերդաստունը քանդել և ըստ յունականին կազմակերպել: դորա համար էլ քանի որ կրօնի խորութիւն չկար, դժուարութիւն էլ չըկար. ինչքան որ դժուար էր Պարսիկների և Հայերի մէջ խնամութիւն և ազգականութիւն ձգել, այնքան հեշտ էր ընդհակառակը Յոյների և Հայերի մէջ. սոցա տարբերում էր միայն լեզուն և սովորութիւնները, որոնք ազգականութեան և այլ կապերի միջնորդութեամբ ջնջուում էին հեռզհեռէ յօգուտ Յոյների:

Այսպէս ուրեմն թէ Յոյների և թէ Պարսիկների լարած գաղտնի որոգայթները Հայոց բարոյական անկումն էին պատրաստում, որ պատճառ պիտի լինէր ազգի լիակատար կորստեանը: Սակայն Հայերն ունենալով մի հաստատութիւն, որ նորա բարոյական կենդանութեան աղբիւրն էր, չէին կարող ընկնել այդ որոգայթի մէջ: Որովհետեւ Հայաստանեայց եկեղեցու առաջնորդների համար, որոնց

ձեռքն էր Հայոց քարոյական երասանակը, անվարադուրելի և պարզ էին թշնամու խորհուրդները. նոքա այնքան նուրբ էին ըմբռնել օտարի քաղաքականութեան ուղղութիւնը, որ գիտէին օր յառաջ չեղոքացնել ապագայ վասնդը: Եւ մենք գիտենք, որ այն ժամանակ, երբ Հայերն ամէն կողմանէ պաշարուած էին, կարծես, անդիմադրելի վտանգներով, Ս. Մեսրոպ վարդապետը պարզեց ազգին հայկական նշանագրերը, Ս. Սահակ Պարթև հայրապետը թարգմանեց Ս. Գրիգոր Հայոց լեզուով, իւր աջակիցների օգնութեամբ կարգեց անթիւ դպրոցներ և ծաղկեցուց Հայոց հողի վերայ մայրենի լեզու և գրականութիւն. այսպիսով մեր լեզուն ճոխացաւ ինքնուրոյնաբար՝ պարզեցնելով ազգին ընտիր պատմաբաններ, անյաղթ փիլիսոփաներ և պերճախօս հռետորներ, որոնք հայ ժողովրդի մէջ ծնուած մտած գոյով՝ երբ լուսաւորուան գիտութեան լուսով, հանդիսացան պարծանք հայրենեաց և դանձ անգնահատելի ապագաներիս համար:

Այսպիսով Յոյների ազգամիտ միտումների առաջ ևս մի այնպիսի պատնէշ բարձրացաւ, ինչպէս էր Հայոց կրօնը Պարսիկների առաջ, ուստի նոցա նախանձն և ատելութիւնն այնպէս զրգռուաւ, որ արգելեցին նորահնար նշանագրերով ուսում տալու Յունաց բաժնում գտնուող Հայերին: Սահակ Պարթևը, որ Ս. Մեսրոպի և Վարդան Մամիկոնեանի հետ Յունաց բաժնի Հայերի մէջ էր գնացել նոր ուսումն այնտեղ ևս տարածելու, այսպէս է գրում իւր բողոքի մէջ Թէոդոս կայսերը. «Ոչ հանդիպեցայ, ասում է, ընդունելութեան յիմում վիճակիս ՚ի հրամանէ վերականգնացս, հաճոյ թուեացի տէրութեանդ ձերում. ոչ անիշխան առնել զմեզ ՚ի մերում վիճակիս և հրամայել ընդունել զմեզ և զձերապաշտօնիս մեր»: Թէպէտև շատ զարմանալի է, որ Հայոց եկեղեցու գլխաւորն իւր ժողովրդի մէջ ընդունելութիւն գտնելու համար, Յունաց թագաւորից է թոյլտուութիւն խնդրում, այնուամենայնիւ այդ իսկ իրողութիւնը պատկերացնում է մեզ այն ժամանակուայ քաղաքականութեան ոգին Յոյների և Պարսիկների մէջ: Թէոդոսը շնորհելով Պարթևի խնդրած հրամանը՝ այսպէս է գրում իւր նամակով. «Վերահասու եղաք գրելոցս ատ ՚ի քէն և Բարսիլոս յոյժ. զի ամենայն սրտիւ միտեցար զհետ հեթանոս թագաւորի և մեզ ոչ թղթով բաւականացար ծանօթանալ: Եւ առաւել յայսմ մեղադիր եմք, զի արհամարհեալ զձերապաշտօնս, որ ի մերում բարեպիս, յԱսորոց ոմանց խնդրելիք զխառնեց գիտս, վասն որոյ հաճեալ էաք ընդ մերոց ծառայիցդ արհամարհել զայդպիսի ուսմամբդ. բայց զի յետոյ պատմեաց մեզ Մեսրոպ, թէ կա-

տարումն արուեստիդ 'ի շնորհաց Վերնոյն եղև, գրեցաք, զի ամենայն փութով ուսցին և զքեզ պատուով ընկալցին որպէս զարդարև վարդապետս իւրեանց» :

Հայոց նշանագրերի գիւտը մի քաղաքական նշանակութիւն ևս ունեցաւ, որ նշանաւոր է Հայոց պատմական կեանքի մէջ իւր հետեանքներով : Այդ երևելի իրողութեամբ առաջին անգամ շօշափելի եղաւ Յոյներին և Պարսիկներին Հայոց եկեղեցական դասի նշանակութիւնը . նոքա այդ օրից սկսեցին իբրև իրենց քաղաքական ոտխա համարել նոյն իսկ եկեղեցու հովիւներին . այս նշանաւոր էր մանաւանդ Պարսից համար, որովհետև նոցա իշխանութեան ներքոյ գտնուող Հայերն ունէին դեռ քաղաքական կեանք և զինուորութիւն և այնպիսի մի բարոյական վերանորոգութիւնը, որ տուին ազգին Հայոց եկեղեցականները, կարող էր ծնունդ տալ և մի քաղաքական վերանորոգութեան, որ, իհարկէ, ցանկալի չէր Պարսիկներին . նոցա այս կասկածը արդարացի է երևում մանաւանդ այն պատճառով, որ Սահակ Պարթևի անձնաւորութիւնն էլ թէ իւր ծագումով և թէ իւր ազդեցութեամբ վտանգաւոր էր Պարսիկների համար : Բնական է ուրեմն, որ Պարսիկներ թերևս նոյն իսկ Բիւզանդիոյ թելադրութեամբ ձգտէին սոսմանափակելու և Հայոց եկեղեցականների ազատութիւնը և բռնանալու նոյն իսկ եկեղեցական գործերի վերայ ևս : Ինչպէս առհասարակ այս անգամ էլ Պարսիկները գտան մի քաղաքական առիթ, որի միջնորդութեամբ կարող էին հասնել իրենց նպատակին : Այս առիթն էր այն հանգամանքը, որ Ս. Մեսրոպ և Վարդան Մամիկոնեան Հայոց հայրապետի կողմից Բիւզանդիա գնացին և կայսեր հաճութիւնն առան Յունաց բաժնում ազգային կեանքը վերանորոգելու . այս տեղիք տուեց Սասանեաններին կասկածելու, որ Հայերն մի առանձին քաղաքական զաղտնի միաբանութեամբ կապուած են Յոյների հետ : Այս պատճառով նոքա իրենց հաւատարիմ նախարարների ձեռքով հետամուտ էին կործանելու Արշակունեաց թագաւորութիւնը, որ դեռ իբրև նշոյլ Հայոց քաղաքական անկախութեան կարող էր միջամտութեան առիթ տալ Յոյներին : Եւ յիշուի Սահակ Պարթևի արեւմուտքէն վերադառնալուց յետոյ շատ ժամանակ չանցաւ, որ մի քանի նախարարներ, որոնք անշուշտ Սասանեան կուսակցութեան մարդիկ էին, եկան բողոքեցին Ս. Սահակի առաջ Արտաշէս Գ. թագաւորի անառակութեան վերայ և խնդրեցին, որ նա էլ միաբանի նոցա հետ Արքայից արքայի առաջ բողոքելու, բայց Սահակը մերժեց նոցա պահանջն

և խորհուրդ տուեց սպասելու մինչև որ Յոհանն օգնութեամբ կարելի լինի մի ուրիշ հնար գտնել «Բա՛ւ լիցի մասնիչ լինել ճշմարիտ հաւատոյն մերոյ, աւելացուց քաղաքագէտ Պարթեւը, և անհաւատից զեմ մոլորեալ ոչխարն մասնել յայսպանումն. քա՛ւ ձեզ, որդի՛ք, մի՛ խորհիք զխորհուրդ զայդ և զընիկ տեարսդ կորուսանել մի՛ ջանայք»։ Առանց կշռելու քաղաքագէտ հայրապետի խօսքերի նշանակութիւնը Հայոց նախարարները Յոյնէրի անունը լսելով մեծ երկիւղի և կասկածի մէջ ընկան ու գնացին բողոքեցին Պարսից Վռամ արքայի առաջ Արտաշէս Գ. Թագաւորի վերայ։ Թէպէտև Վռամին ցանկալի էր Սահակի բերանից ել չարախօսութիւն լսել, բայց որ այդ չյաջողեցաւ, նորան էլ մեղադրեցին քաղաքական անհաւատարմութեան մէջ։ Եւ երբ նախարարներն յայտնեցին թէ՛ Վռամ թագաւոր պէտք չէ, բաւական է միայն մի Պարսիկ վերակացու ունենալ՝ այն ժամանակ Վռամը զրկեց Արտաշէսին թագաւորութիւնից իւր անառակութեան (?) համար և Սահակ Պարթեւին էլ հայրապետութիւնից «փոխանակ զի ո՛չ միաբանեցաւ տալ վկայութիւն ընդ նախարարսն Հայոց»։

Այնուհետև Սասանեանները լիափափաք փէր էղան Հայոց երկրին, որն և Սասանեան պետութեան գաւառներից մէկը դառաւ, ինչպէս որ Հայաստանի արեւմտեան բաժինն արդէն Բիւզանդեան կայսերութեան գաւառ էր եղած։

Աւելորդ է պարզաբանել, որ բոլոր այս կարգադրութիւնները բռն զօրութեան արգասիք էին, այլ ոչ բարոյական գերազանցութեան. և այս անյայտ չէր Հայոց ազգի բարոյական ղեկը վարող անձինքներին, այդ պատճառով և առանց բարձրաձայն բողոքելով՝ լռուելայն պատրաստուեցին իրենց հօտի ապահովութեան միջոցները։

Ե.

Մինչև այստեղ Սասանեաններն, ինչպէս դիտենք, մի այնպիսի երկրի և ազգութեան հետ գործ ունէին, որը մի քաղաքական ինքնուրոյն մարմին էր, ունէր իւր թագաւորներն և իւր ազգային սովորութիւնների և աւանդութիւնների վերայ հիմնուած մի ինքնուրոյն կառավարութիւն։ Եթէ Հայոց թագաւորներն իրանք օտաւ

րի աղղեցութեան տակ էին կամ օտարից կախումն ունէին հարկաւորութեամբ, Հայոց ազգն այնուամենայնիւ միմեայն իւր հարազատ թագաւորի իշխանութեան տակն էր. երկրի գործակալներին, դատաւորներին և այլ հասարակաց պաշտօնատարներին Հայոց թագաւորն էր նշանակում և փոխում: Սկեղեցու զլաւորն էլ քրիստոնեայ թագաւորի և քրիստոնեայ ժողովրդի ընտրութեամբ էր կառավարում. ամէն հարստահարութիւնների գէմ ժողովրդին պատու պարելու կոչուած անձինք երկրի ամէն կարգերն ու տւանդութիւնները, նաև երկրի ամէն պահանջները գիտէին և հասկանում էին:

Այլ էր Հայոց վիճակը Արշակունեաց թագաւորութեան կործանուելուց և Սահակ Պարթևի քահանայութեան բարձուելուց յետոյ: Այստեղ Հայոց երկրի ներքին կառավարութեան ղեկն անցաւ Պարսիկ մարզպանի ձեռքը, որն իւր թագաւորի ամենահըռ ծառան և արքանեակը պիտի լինէր. նա չէր կարող Մասանեանների շահերից զատ ուրիշ բանի վերայ մտածելու. նա օտար ազգութեան և օտար կրօնի ծնունդ գոյով, նաև օտար երկրից եկած, չէր էլ կարող հասկանալ Հայոց երկրի պիտոյքը կամ նախնական կարգերի նշանակութիւնը. նա մի խորդ հայր էր, որ պիտի տիրութիւն անէր տարբեր կրօնի և աշխարհատեսութեան ծնունդ մի ազգին, խօսք չկայ որ նա էլ իւր հաւատարիմ արքանեակները պիտի ունենար, ուստի միւս հասարակական պաշտօններն էլ կամ Պարսիկներին էր տալիս կամ անտոհմ աննշան Հայերին. «Ոնչ որ վատ մարդ կայ, որ երկու օրինաւոր խօսք անդամ խօսել չգիտէ մի ատենի մէջ, նորան էք պաշտօն ու պատիւ տալիս», բողոքում էր մի անգամ Վահան Մամիկոնեանը Պարսից անարդարութիւնն յանդիմանելիս: Այսպիսով՝ նոքա աւելի և աւելի զրգուում էին պատուաւոր Հայ նախարարներին, որոնք չէին կարող սառն աչքով նայել իրենց գլխին մեծ նշանակուած խորդ իշխանների վերայ. նոքա տեսնում էին թէ ինչպէս Մասանեաններն հակառակ ամենայն արդարութեան սկսեցին «յառաջ կոչել զկրտսերս յաւազաց, զանարգս ՚ի պատուականաց, զտէտս ՚ի գիտնոց և զանարիս ՚ի քաջ արանց»: Նոքա տեսնում էին, թէ ինչպէս անարժաններին յառաջ քաշելով Մասանեանները կարողանում էին նոցա սիրտը շահել և ուրիշների մէջ նախանձ զարթեցնել, ոսկում ու արծաթով խաբում էին տխրամիտ աղքատներին. պատիւ ու իշխանութիւն տալով իրենց ծառայ էին շինում ազնուականներին. գիւղերով, ագարակներով և այլ առանձն պարգևներով խաբխբում էին միամիտ իշխաններին, բարձրացնում էին ան-

հաւատարիմ մեծամեծներին և ազէտ գործակալներին, և եթէ պատահում էր այս ամէնն անելով՝ զրկել տոհմական մեծ իշխաններին, երախտաւոր նախարարներին և պատուական հովիւներին, նոքա տեսնում էին, թէ ինչպէս ձեռքից չէին թողնում Սասանեանները նոցա էլ «մեծաւ անարգանօք» նեղացնելու և ոմանց «բանիւք սպառնալօք», ոմանց «տանջանօք և կոպանօք», ոմանց էլ «չարաչար մահուամբ» դատելու:

Այս գործողութիւնների մէջ նոքա համարձակ էին այժմ, որովհետեւ լիակատար տէր էին Հայաստանի: Մինչդեռ յառաջ պատկառում էին Բիւզանդեան կայսերութիւնից և իրենց հարուածներն հասցնում էին Հայերին ծածկաբար և կողմնակի ճանապարհներով, Արշակունեաց թագաւորութեան կործանուելուց յետոյ նոցա գլխաւոր յաջողութիւնն այն եղաւ, որ կարող էին բացարձակ մաքառել Բիւզանդեան կայսերութեան դէմ: Այս երևում է նորանից, որ Յոյները ոչ մի զիմադրութիւն կամ բողոք չ'յայտնեցին Հայոց թագաւորութեան կործանման վերայ. նոքա չունեցան այդ գործի մէջ այն ազդեցութիւնը, ինչ որ ունէին Արշակ Բ-ից յառաջ և յետոյ, ինչպէս տեսանք վերևը. Յոյներն այժմ աւելի նախադասում էին հեթանոս թագաւորի դաշնակցութիւնը, քան թէ քրիստոնեայ ազգի համար պաշտպանութեան սուր բարձրացնելը: Պարսիկների համար Յունաց քաղաքականութեան այս կերպ փոխուիլը շատ մեծ յաջողութիւն էր, թէպէտեւ առաջին անգամն իրենք էլ չէին կարող նրշմարել այս և դեռ կասկած էին տանում, որ չլինի թէ Յունաց կրօնակցութիւնը պատճառ լինի Հայերի բաժանմանը Պարսից տէրութիւնից. — «Երգմնեցուցանեմ զքեզ ՚ի քոյին հաւատ, տսում է միանգամ Վաւրը Սահակ Պարթևին, միամիտ կալ ՚ի ծառայութեան մերում և ո՛չ խորհիլ իրա ապստամբութեան՝ պարբիլ է հոլոյ հաւատարմութիւնն Յունաց և լինել կորստեան պատճառ Հայոց աշխարհին ՚ի մէնջ»: Սակայն այս կասկածոտութիւնը տեւեց մինչև այն ժամանակ, երբ Յազկերտ Բ. իւր թագաւորութեան երկրորդ տարին ծանր զօրքով գնաց կոխեց Բիւզանդեան սահմանները, հասաւ մինչև Մծբին քաղաքը և տեսաւ որ Յոյներն առանց ընդդիմութեան զանազան պատարագներով հաշտութիւն խօսեցան և կատարեցին իւր բոլոր պահանջները: Ս. յնուհետեւ «ուստի ստիպաւ մի կասկածոտն էին, անտի աներկիւղ հաստատեցան» և իրենց սուրը դարձուցին Քուշանաց թագաւորութեան դէմ, ուր նստում էին նոյնպէս Արշակունի թագաւորներ, որպէս զի այնտեղից ևս ջնջէն Արշակունեաց ցեղը,

որ իրենց համար մի ցեղ էր և անհանգստութիւն: Ամենայն մի յաղթութիւն, որ տանում էին նոքա, կամ թէ ամենայն մի հարուած, տեղիք էր տալիս իրենց հպատակ քրիստոնեաներին հալածելու. յաղթութեան ժամանակ նոքա կարծում էին թէ աստուածներին շնորհակալութիւն մատուցանել կարելի է քրիստոնէից «ղանդ» ջնջելով, յաղթուելու ժամանակ էլ կարծում էին, թէ աստուածները պատժում են նոքա քրիստոնեաների պատճառով: Ուստի նոքա այդ «ղանդներն» դարձնելու և նոցանով աստուածների սիրտը քաղցրացնելու համար էլ կողմնակի ճանապարհների չէին դիմում ինչպէս յառաջ, այլ բացարձակ պահանջել սկսեցին թէ «զոր օրէնս տէրս ձեր ունի, զնոյն և դուք կալարուէք»: Եւ ուր որ ընդդիմութիւն էին գտնում, այնտեղ չէին խնայում բռնութիւն ձեռք առնելու. ինչու, որովհետեւ իրենք էին երկրի լիակատար տէրն ու գատաւորը:

Այն անգամ, երբ Սասանեանները գիտէին, որ իրենք են Հայաստանի տէրը, հեռւում էին բռնութեամբ թաղաւորեցնելու այնտեղ մոգական կրօնը: Այսպէս՝ մենք գիտենք, որ Արտաշէր Սասանեանը դեռ Հայոց կապաշտութեան ժամանակ նոքա նախնի սրբութիւնքը կործանել տուեց և մոգութեան Որմզդական անշէջ հուրը լուցանել տուեց Բաղաւանի բազնի վերայ: Մենք գիտենք, որ Արշակ Բ-ին կալանաւորելուց յետոյ Շապուհը Մեհրուժան Արծրունի նախարարին իւր զօրքերովն ուղարկեց Հայաստան և նորան խոստացաւ Հայոց թագաւորութիւնն այն պայմանով, որ նա «ընախարարան նուաճելով՝ ի դէն մազդէզանց դարձուցէ»: Մենք գիտենք նմանապէս, որ այդ իսկ Մեհրուժանը, որ ինքն ուրացել էր քրիստոնէութիւն, Հայաստան գալով, «զամենայն կարգս քրիստոնէութեան ջանայր խափանել. զեպիսկոպոսս և քահանայս հարկաց պատճառաց կապեալ յերկիրն Պարսից տայր տանել և զորս միանգամ գիրա գրտանէր, այրէր և հրաման տայր մի ուսանել գրպրութիւն յունարէն, այլ պարսիկ»: Գիտենք նաև, որ Սասանեանները Մեհրուժանի առաջնորդութեամբ ոտնակոխ անելով Հայոց գաւառները՝ ո՛չ միայն չէին խնայում խաղաղ ու միամիտ գեղջուկին և նորա բնակութեանը, ոչ միայն կանանցն ու մանուկներին սայլի ցեղերի վերայ էին հանում և տղամարդոցն էլ փղերի ոտաց տակ կոխել տալիս, այլ մինչև անգամ հանգիստ չէին թողնում այն գեղեզմանները, որոնց մէջ հանգչում էին իրենց ատելի Արշակունիների ոսկորները, նաև անխնայ պղծում կամ աւերում էին Հայոց եկեղեցիներն ու վանքերը: Իսկ երբ Արշակունեաց գահը կործանուեալ, Սասանեաններն ուղենա-

լով Հայոց եկեղեցական գործերի վերայ ևս բռնանալու, իրենց հաւանած մարդիկներին էին դնում Հայոց կաթողիկոս. և որովհետեւ այն ժամանակները Նիկեոսի ժողովից յետոյ Նեստորականները չ'կարողանալով Բիւզանդեան կայսերութեան և Հայոց աշխարհի մէջ մուտք գործել, Պարսից տէրութեան մէջ էին ապաստան գտնում, ուստի Սասանեաններն հակառակ Հայոց եկեղեցու սկսեցին պաշտպանութիւն ցոյց տալ Ասորի Նեստորականներին և նոցա ձեռով խանգարել Հայոց եկեղեցու կարգերը: Այսպէս՝ երբ հրաժարեցուցին նոքա Սահակ Պարթևին, Կաթողիկոսական աթոռը տուին մի Սուրմակ անունով անարժան քահանայի, որովհետեւ նա ձայնակից էր Արտաշէս Գ-ին մատնող նախարարների չարախօսութեանը: Բայց որովհետեւ Հայոց նախարարներն յետոյ չարաչար զլջալով իրենց թեթևամտութեան վերայ՝ անարժան Սուրմակին հալածեցին և եկան աղաչեցին Վառամին մի արժանաւոր անձն նշանակելու, Վառամը նշանակեց Բրբիշոյ անունով մի Ասորի մարդու: Այս օտարազգի կաթողիկոսը մարդպանի նման իւր հաւատարիմ գաւառակիցներին էր յանձնում եկեղեցու գործերը. նաև իւր պաշտօնեաներն էլ մարդպանի նման օտար մարդիկ գործով՝ չէին ծանաչում Լուսաւորչի զրած կարգերն ու կանոնները. նոքա իրենց սովորութիւններով էին ապրում, բերել էին հետներն իրենց ասորիներին՝ «և ոչ կէին ըստ ամրիժ կրօնիցն, զոր եղեալ էր յամենայն եկեղեցիս. Հայոց Ս. Գրիգորի»: Վասն որոյ տաղտկացան, ասում է Փարպեցին, Հայոց տանուտէրներն և իշխանները և բոլոր ժողովուրդը Բրբիշոյի հետ եկած մարդոց վաքբից, անմխիթար սուգ էին անում այն սքանչելի քահանաները, որոնց ձեռնադրել էր Սուրբ Սահակ հայրապետը, չեղարացին դիմանալ և «խոտեալ մերժեցին զԲրբիշոյն, ծանուցանելով Վառամայ, թէ ոչ են կարգ սորա և վաքք ըստ կարգի մերոյ աշխարհի ուսման, որք Եւ ասորիք ըստ Եւրոպայի, որ եղեալ վերականգնել կալցի հաստատուն զկարգ սուրբ եկեղեցւոյ»: Բայց ի՞նչ նշանակութիւն ունէր Սասանեանների շահերի համար Բրբիշոյի անարժանութիւնը. չէ՞ որ նոցա համար աւելի լաւ էր եղծանել, տարկանել Հայոց կարգերի նախնականութիւնը, քան թէ աւանդապահ մարդ դնել: Ուստի Ասորի Բրբիշոյի տեղ կարգեցին Ասորի Շմուէլին, և երբ նախարարների մեծ մասը բողոքելով ընդդիմացաւ այդ կարգադրութեանը և պահանջեց, որ երախտաւոր Սահակ Պարթևը լինի նորից կաթողիկոս, Վառամը, որ Հայոց խղճի ազատութեան վերայ էլ էր ուղում իշխել, ոչ միայն չընդունեց այդ

խնդիրը, այլև բռնակալ իշխանութեամբ քանդեց Հայոց նախնական կարգը և մի կաթուղիկոսի փոխարէն երկուսին նշանակեց. Նմուէլին կարգեց «Ընդդիմափառ Մեծին Սահակայ և հակառակաթոռ» և նուրան յանձնեց «օգնել մարդպանին և հակողութիւն գործել հարկերի, բաշխերի, դատաստանների ու այլ աշխարհական կարգերի վերայ». իսկ Սահակ Պարթևին տուեց իշխանութիւն միմիայն կրօնական գործերի վերայ հսկելու և ձեռնադրելու միմիայն այնպիսի մարդոց, որոնց համար հրաման կուտայ Ասորի Նմուէլը: Խօսքը հզօրինն էր, ուստի նախարարները լռութեամբ ընդունեցին այդ վճիռը, բոտ ուրում ամենայն մի օրինաւոր բողոք տեղեք էր տալիս անօրէններին բռնութեամբ քանդելու. Հայոց հին նուիրական կարգերը:

Չ.

Առեւթեան ոգին արդէն շատ խորն էր թափանցել Հայերի մէջ և հետզհետէ ընդհանրանում էր ժողովրդի ստորին դասերում: Բայց նշանաւորն այս էր, որ Հայը, մոռանալով աշխարհիս վայելչութիւնքը, առաջնորդուելով Աւետարանի պատուիրաններով՝ մի զարմանալի երկայնամտութեամբ քաջում էր իրեն վիճակուած լուծը. ոչ թէ տկար և անձեռնհաս էր հրաժարուելու այդ վիճակից, այլ ճշմարտապէս հաւատում էր, որ իւր հաւատարմութեան վարձը երկնային թագաւորութեան մէջ պիտի գտնի անշուշտ: Այսպէս մեզ յայտնի է, որ երբ Յազկերտ Բ. իւր հպատակ քրիստոնեաներին, որոնց մէջ և Հայերին, հրովարտակ ուղարկեց, որ դունդ կազմեն և Ապար աշխարհ գնան պատերազմի, Հայոց զօրքը, թէև յառաջ սովորութիւն չունէին երկրից դուրս գալու և այդ ճանապարհով գնալու և թէպէտ կասկած էլ տարան Յազկերտի չարամտութեան վերայ, այնուամենայնիւ իբրև Սուրբ Կտակարանի պատուիրանագահ երան գնացին թագաւորի հրամանը կատարելու: Մենք գիտենք նաև, որ այդ քրիստոնեայ զօրքը Ապար աշխարհում Սասանեանների թշնամիների դէմ կռուելիս պէսպէս փորձութիւնների դէմ բաց ճակատ կանգնելու էր ստիպուած. փորձութիւններին, որոնք լի էին զանազան հրապոյրներով, որովհետև յաղթական դրոշմերի մէջ՝ յաջողութեան թւերի վերայ՝ նոքա վայելում էին մեծ

Թագաւորի ներկայութիւնը, որն, ինչպէս գիտենք «մերթ շանթեր գալարէր իբրեւ զօձ Թիւնաւոր, մերթ պարզէր գոչէր իբրեւ զառիւծ զայրացեալ», որը «պատրէր զոմանս ոսկւով արծաթով, զբազումս առատ պարգեօք, ագարակօք, և մեծամեծ գեղօք, և զոմանս պատուովք և իշխանութեամբք մեծամեծօք»։ այնտեղ Հայ զօրականներն իրենց ականջով լսում էին մեծ Թագաւորի հրապուրիչ խոստումները կամ որոտալից հրամանները և իրենց աչքով տեսնում էին շատ նիզակակիցների յառաջանալը, սակայն խորամանկութեան նպատակը հասկանալով՝ «ընդգէմք յորովագոյն գործէին»։ Եւ երբ մեծ Թագաւորի հրամաններն անուշադիր էին թողնում, ստիպուած էին լինում մեծամեծ պարզեւների տեղ չարաչար նեղութիւններ կրելու, ըստորում ոչ միայն նոցա վերադարձի ճանապարհն անելք կապեցին Պարսիկները, այլև «գունդս գունդս գումարէին յերկիրն ՚ի հեռաւոր, յամուրս անապատին, զամենեցուն զկարգեալ թոշակն նուազեցունէին, և քաղցիւ և ծարաւով տառապեցուցանէին և ձմերոցի տեղին՝ զգժնեայ վայրն հրամայէին նոցա»։ Եւ որ ամենից վատն էր «անարգս և վատթարս յաչս ամենեցուն զնոսա ցուցանէին», նաև չէին էլ յիշում «զերկրաւոր վաստակս ուրուք»։ Յայտնի է նրմանապէս, որ Յազկերտի Թագաւորութեան երկոտասաներորդ տարին՝ այն Ժամանակ, երբ Հայոց մարզպան էր Վասակ Սիւնի Հայ Նախարարը (449 թուին Ք. Յ.), Հայաստան եկաւ Դենշապուհ Պարսիկն աշխարհադիր անելու մտքով։ Նա ոչ Տիայն հարկապառ աշխարհապանների վերայ հարկէրն աւելցուց, այլև հէղեցապանների, Տիայնապանների և այլ ապահարկ հարդոց էլ հարկի պահ դրեց։ Եւ այդպէս հարկէրի փոխարէն որպանութիւններ աւելցանէլու պէջ, նա լեռնապիտանէմք խառնութիւն չգէջ նախարարներ Տեջ, Վահան Ահաբանի հազարապետն, որին երկիրը սերտօք էր, փոխել պառէց և նորա պեղն էլ Տի Պարսիկ հարդոռ փառքէց, դառաւորութեան պաշտօնն էլ Տի Տոգդէտի պառէց։ Այդ ամէնն անում էր Դենշապուհ այն գիտաւորութեամբ, որ եկեղեցականներին էլ ցիրուցան անէ փախցնէ երկրի միջնց, ինչպէս որ զօրքն արդէն ցիրուցան էին արել։ Նախարարների կռիւներով երկրի միաբանութիւնը քանդէ, գիւղականներին էլ ծանր հարկերով աղքատութեան մէջ ձգէ, որպէս զի սկիւմայ գիմեն մոգութեան։ Բայց այդ ամենի մէջն էլ Պարսիկները խաբուան և չկարողացան հասնել իրենց նպատակին։ որովհետեւ Հայերը գիտենալով Դենշապուհի փոփոխութիւնների գաղտնի նպատակը չընդգիմացան բնաւ, թէև Պարսիկներն, ինչպէս գիտենք, որ տեղից հարիւր դահեկան պէտք է առնէին, երկու տնգամ աւելի էին առնում։

ոչ միայն շէն բաներից , այլև աւերակներիցը հարկ էին առնում ,
և առնում էին ոչ թէ ինչպէս վայելէ է մի թագաւորութեան , այլ
աւազակի նման յափշտակում էին , ՚ի վերջոյ նոքա զարմացած էին ,
թէ ի՞նչպէս է որ այն երկիրը , որտեղեց այդքան հարկը դուրս է
գալիս , դեռ էլի կարող է շէն մնալ :

Հայերի հաւատարմութեան այս ամէն հաւաստիքն առնելուց
յետոյ , երբ Սասանեաններին , կարծես թէ , մի բան էր մնում , այն
է խնամել իւր այդ հաւատարիմ ժողովուրդը , մենք տեսնում ենք
ընդհակառակը , որ նոքա այդ հըրհ հնազանդութիւնը ուրիշ կերպ
են բացատրում . նոքա կարծում էին , որ եթէ Հայերը չհակառակե-
ցան թագաւորի ապօրինի հրամաններին , դորա պատճառն այն է ,
որ Հայոց առաջնորդները կատարելապէս անզօր էին բազմութեան
վերայ ազդելու : Նւ քանի որ Հայոց առաջնորդներն անզօր են , ապա
ուրեմն ժամանակ է , որ ժողովրդի առաջնորդութիւնն իրենց ձեռքն
անցնի : Այս մտածելով մի հրովարտակ գրեցին Հայաստան և հրա-
մայեցին թողնել քրիստոնէութիւնը և ընդունել այն կրօնը , ինչ որ
մեծ թագաւորն է պաշտում : Դուք լա՛ւ իմացէ՛ք , որ ամէն մարդ ,
ով որ աշխարհիս վերայ է և մեր ճշմարիտ հաւատը չի՛ պաշտում ,
նա խուլ է և կոյր և դեերից խաբուած : Դուք ձեր առաջնորդներին
մի՛ք հաւատար , նոքա ինչ որ խօսքով սովորեցնում են , գործով՝ չեն
կատարում . ասում են միս ուտելը մեզք չէ և իրենք չեն ուտում ,
ասում են կին առնելն արժան է , իրանք նորա երեսին անգամ նա-
յել՝ չեն ուզում , աղքատութիւնը գովում են , թշուառութիւնը
պատուում . մահը սիրում են և կեանքը պարսաւում , թէ որ օրիշներն
իրենց յիմարութիւնից տգիտութեամբ մոլորուած են և մեր կա-
տարեալ հաւատը չեն պաշտում , մեզքը նոցա վիզը , դուք ինչո՞ւ էք
նոցա մոլորութեանն հետևում . ի՛նչ հաւատ որ ձեր թագաւորն
ունի , դուք էլ այն հաւատը պաշտեցէ՛ք : Այս բացարձակ , արդի
խօսքով ասած , պաշտօնական առաջարկութեան հետևանքն այն ե-
ղաւ , որ պառակտումն ընկաւ միւսնոյն տէրութեան մէջ : Պարսիկ-
ներն իրենց առաջարկութեամբ կռուի դաշտ հրաւիրեցին մի ազգ
և ժովովուրդ , որը թէպէտև տարբեր լեզուի և կրօնի տէր էր , բայց
ամենայն կերպով հաւատարիմ հպատակ էր եղիլ Պարսից թագաւո-
րութեանը : Նոքա մի համատարած թշնամութեան ոգի զարթեցու-
ցին այսպիսով այն երկրի մէջ , որն իրենց տէրութեան գաւառնե-
րից մէկն էր , որն իւր անխարդախ հպատակութեան զգացմունքները
բնաւ փոխած չէր . և որն ըստ աշխարհի չէր զանաղանում իւր քա-

ղաքական շահերը Պարսիկների շահերից: Այժմ այդ պաշտօնական առաջարկութեամբ մոգութեան առաքեալները տեղեք տուին մի մարմնի երկու անդամներին իրար դէմ բացարձակ կռիւ բանալու, կռիւ, որն անհաւասար ոյժերի մէջ տեղեք գտնելով, անկասկած պիտի պատճառ լինէր տէրութեան քանդուելուն կամ վնասուելուն, որովհետեւ այստեղ ո՛չ թէ երկու դրացի տէրութիւններ էին իրար դէմ կռուելու, այլ միևնոյն տէրութեան անդամները. այստեղ ո՛չ թէ Պարսիկն ու Յոյնը, ինչպէս յառաջ էր, իրենց երկապրի ատելութեան սուրը Հայերի արիւնի մէջ՝ Հայաստանում լուսնալով՝ իրենց ցեղական իրաւունքները պիտի պատսպարէին, այլ ընդհանուակն՝ այստեղ միևնոյն տէրութեան երկու տարբեր կրօնի և աշխարհատեսութեան տակ սնուած մեծացած մասեր պիտի փոխադարձ արկունհեղութեամբ գտնէին իրենց դաւանած ճշմարտութեան յաղթանակը:

Հայերին չէր կարող չզրգուել և այն, որ այս անգամ օտարի պահանջները նիւթական աշխարհի հետ ոչ մի կապ չունէին. ընդհակառակն այս անգամ օտարը ո՛չ միայն բացարձակ հայհոյում է այն սրբութիւնները, որոնք Հային բարոյական կեանք և միութարօթիւն էին պատրաստում, ո՛չ միայն «խուլ, կոյր և դիւախաբ» է անուանում այդ սրբութիւնքը պաշտօնին, ոչ միայն «սուտ և անօգուտ» է համարում Հայի հաւատը, այլև յանդգնում է իբրև փրկիչ և ազատարար ներկայանալ. «Պարսիմք, ասում է, ընդ փրկութիւն և ընդ գիւտ ամենեցուն հոգւոյ հոգալ, եթէ ծուլացեալ զտանիմք յայսպիսի մեծ հոգողութենէ, ծանր պատուհաս կրելոյ եմք յաստուածոյն. «արդար և կշիւ» անուանելով զլսողաշնական հաւատը, սպառնալիքներ է ապիս, «թէ հեղդայք ինչ յիւրաքանչիւր հոգւոյ օգտէ, զրում է Յազկերտ, 'ի մէնջ պատուհասիք և յաստուածոյն»: Հայոց առաջնորդները մերթ բացատրելով Աւետարանի լուսաւոր ճշմարտութիւնքը, մերթ ևս ապացուցանելով, որ իրենք միշտ հաւատարիմ հպատակ են եղել Պարսից տէրութեանը և իրենց կրօնը խաճարելու չէ և՛ս առաւել հպատակութեամբ կապուելու Պարսից հետ, բացարձակապէս մերժեցին նոցա առաջարկութիւնը. նոքա աներկիւղ յայտնում են թաղաւորին, թէ «ինչպէս որ մարդիկ չեն կարող փոփոխել երկնային Նախախնամութեան գործերը, այնպէս էլ անկարելի է մեզ, որ 'ի բնէ այս հաւատով ծնուել անուել ենք, ականջ դնել այդպիսի հրամանին և հաւանութիւն տալ. այս հաւատից ո՛չ ոք չի կարող մեզ յետ կայնեցնել, ոչ հը-

րեշտակներն և ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուրբ և ո՛չ հուրը և ո՛չ մի վտուտանջանք. ինչ ունենք չունենք քու ձեռքդ է, մեր մարմիններն էլ ահա՛ քու առաջդ են, քու կամքովդ արա՛, ինչ որ ուզում ես, թէ որ այս հաւատով թողնելու լինիս, որ ապրինք՝ աշխարհիս վերայ ո՛չ մի այլ թագաւորի փոխելու չենք քեզ հետ, ինչպէս որ երկնքումն ուրիշ Աստծու փոխել չենք կարող Յիսուս Քրիստոսի հետ։ Իսկ եթէ այսուհետեւ դարձեալ մի բան հարցնելու լինիս, ահա պատրաստ կանգնած ենք և մարմիններս քու ձեռք ենք տալիս՝ տանջանքը քեզանից, քաշելը մեզանից, քու սուրդ մեր պարանոցները»։

Է.

Մտաւոր զարգացման այն բարձր հորիզոնը, որի վերայ գտնուում էին Հինգերորդ դարի Հայերը, Սասանեանների իմացականութեանն անմատչելի էր։ Այդ պատճառով՝ այնպիսի մի պատասխանը, որ Հայերի կողմից նոյնչափ պաշտօնական էր, ինչքան և Պարսիկների հրովարտակը, չէր կարող նոցա համար բնական կամ սպասելի պատասխան համարուել. նոքա բաւական յարգուած էին համարում իրենց դիտաւորութեան հասցնող ճանապարհը. նոքա կարող էին միայն մի անկեղծութեան ունենալ, այն է՝ կարծել, որ Հայերը կամ կընդունեն մոգութեան ուսումը կամ կը հրաժարուին նաեւ Պարսից հպատակութիւնից։ Սակայն Հայերի պատասխանն, ինչպէս յայտնի է, ոչ այս էր և ոչ այն. նոքա պատասխանում են իւրեանց թագաւորին, թէ բան կայ, որի համար մենք կարող ենք քեզ ականջ դնել, բան էլ կայ, որ ոչ դու պիտի տես և ոչ մենք պիտի լսենք և կատարենք։

Եթէ Պարսիկների զարգացման հորիզոնն այն կէտի վերայ չէր, որ կարողանային ըմբռնել Հայերի պատասխանի բնականութիւնն և անկեղծութիւնը, բնդհակառակը՝ քաղաքական կէտից նոքա ունէին այնքան սրտաւետութիւն, որ կարողանային անբնական համարել այդ պատասխանն և այդպիսով շարունակել իրենց դործը, նոցա այնպէս էր երևում, որ Հայերը չէին կարող այդպիսի համարձակութեամբ պատասխան տալ մեծ թագաւորին ձեթէ մի ուրիշ տե-

ղեց օդնու թեան յոյս չունենային»։ Յայանի է, որ նոքա միշտ կասկած էին տանում թէ Հայերն և Յոյները դաշնակցութեամբ կապուած են, ուստի Հայերի պատասխանի համարձակաստու թիւնը քաղաքական պատճառներով մեկնեցին և չորս համար շտապով կանչեցին Դուռը միմիայն Հայոց քաղաքական ներկայացուցիչներին՝ այսինքն Վասակ մարզպանին և նախարարներին՝ առանց յիշելու բնաւ Յովսէփ կաթուղիկոսի անունը, որն և դրել էր պատասխանն Արտաշատու ժողովի կողմից։ Մարզպանին և նախարարներին իրենց առեւտրային հրաւիրելով երկու կարևոր օգուտ կարող էին ունենալ, մէկ որ՝ կարող էին խմանալ թէ ո՛րքան հիմնաւոր է իրենց կասկածը, սորա համար բաւական էր, որ նախարարները չլսէին թագաւորի հրաւերին և չերթային Պարսկաստան, այդ նշան էր, որ նոքա՝ ապտամբ բուռն են Պարսից իշխանութեան դէմ, և մէկ էլ որ՝ նախարարներին ևս Հայաստանից հեռացնելով՝ ինչպէս հեռացուցել էին Հայոց զօրքը, նախ՝ նոցա էլ իրենց ձեռքը՝ ունենալ կարող էին և երկրորդ երկիրը միանգամայն անտէր և անպաշտպան թողնելով կարող էին ազատ լինել ամենայն սուստամբութեան կասկածներից։

Հայոց նախարարներն ընդհակառակը՝ մէկ կողմից հաւատարիմ հպատակութեան զգացմունքներով լի, միւս կողմից՝ իրենց ազգականների և բարեկամների սիրով շարժուած, որոնք Պարսկաստան գերութեան բուռն քաջում, և երրորդ կողմից էլ թերևս ահա քաջելով երկրի գլխին գալիք ազգապայ փորձանքներից, որովհետեւ խօսքը հօսքինն էր, շտապեցին ներկայացան թագաւորի Դուռը, մինչդեռ իրենց աչքով ականատես եղան ոչ միայն իրենց ազգակիցների ողորմելի վիճակին, այլև իրենց իսկ պատուի նուաստութեանն արտաքին սովորականի։ Թէպէտև Սասանեանները չկարողացան արգարացնել իրենց կասկածը Հայերի քաղաքական անհաւատարմութեան նկատմամբ, սակայն չափազանց կորուցած լինելով իրենց պետութեան բուն շահերի ճանաչողութիւնը՝ դառել էին իբրև մի կեղեքիչ դատաւոր, ինչպէս այն գայլը, որ գետի վերևը գտնուելով մեղադրուած էր ներքևը ջուր խմող գաւին թէ ջուրս պղտորեցիր։ Յազկերտ արքայն բոլոր աւագանու ներկայութեանը երգմամբ և սպունալիքներով հրամայում է նախարարներին՝ թողնել քրիստոնէութիւնը և երկրորդապետութիւն տալ արեգակին ու կրակին։ Նախարարները բացատրում են Յազկերտին թէ իրենց նախահարք էլ նոյն հաւատով և նոյն սովորութիւններով հպատակութիւն են արել ինչ որ իրենք, և թէ իրենք նոյնից աւելի ջերմեամեղութեամբ են ծառայում և

աւելի շատ հարկ են տալիս քան թէ իրենց նախնիքը. «Մինչև անգամ մեր եկեղեցին, ասում են, որ յատաջ հարկից ազատ էր, դու հարկի տակ դիր, մենք էլ քու սիրուդ չընդլիմացանք, ուրեմն, ասում են, մեր հաւատը կարող է պատճառ համարուիլ, որ մեզ անօգուտ ճանաչես»: Իսկ Յազկերան այս օրինաւոր խօսքերի դէմ պատասխանելու քան չգտնելով՝ ասում է «Վնաս եմ համարում ձեր հարկերն իմ գանձարանս ընդունելու, որովհետև դուք մեր հաւատից հեռու եք, աստուածներին անպատուում եք, կրակն սպանում եք, ջուրը՝ պղծում, մեռելներին հողը մէջ թաղելով՝ զեփնն ապակաւում և այլն: Հայոց նախարարներն առանց վերաւորելու Յազկերանի և շրջապատողների ինքնասիրութիւնը գրեթէ համառօտակի կը կնւում են մեծ նամակի մտքերը, մինչդեռ թագաւորի ուշադրութիւնն յատկապէս այն կէտի վերայ են ուղում դարձնել, թէ հաւատ քանդելը հրամանի և բռնութեան քան չէ. «Եկեղեցին, ասում են, ոչ մարդուս ձեռքի դործն է և ոչ թագաւորների պարգևը. ոչ խնայողների հնարածն է և ոչ զինուորների ազատածը. եկեղեցու հիւքը ոչ աշխարհիս մարդիկը կարող են քանդել և ոչ երկնային զօրութիւնները. և ինչ քան որ երկինք ու երկիր դոյալնել չեն կարող, ոչ մի մարդ թող չհամարձակի նորան յաղթելու, ուրեմն ինչ որ ուզում ես արա՛, պատրաստ ենք ամէն էլ ամէն տեսակ չարչարանք քաշելու»: Այս խօսքերի կարճ պատասխանը բռնակալի կրակոտ սպանալիքներն եղան և այն արդեւարանը, ուր նախարարները փակուան իրենց վիճակին մի ելք մտածելու դիզմամբ:

Այսպէս՝ Հայոց աշխարհի կենդանի յոյսերը՝ այն է նախարարական դասի ծագիկներն և այլու ձին՝ Պարսից ամրոցներում, անպատանելում և արդեւարաններում անեղք բռնաորկուած մնացին. ըստ երևոյթին երկրի բազմն ու ազադան այդ կապեալների ձեռքն էր, որոնց կեանքի և մահուան վերայ իշխում է մողակրօն արքայից արքայն. շատ մօտ էր ուրեմն ցանկալի նպատակը. մի ահեղ հրաման. . . և տհաւ Հայոց լեռներն և հովիտները կը լուսաւորուին զրազառական տարուշանների լուսով և Հայ գեղջուկն անգամ թողած իւր նախնեաց «սուտ և անօգուտ» հաւատը պիտի թաթախուի կրակարանի մոխիրներում. . . . Խարուսիկ երազ:

Ը.

Մինչև այսօր Պարսիկները գործ ունեին Հայոց ազգի վերին դասերի հետ : Սկիզբը նոցա հալածանքի առարկան էին Հայոց թագաւորները , ապա՝ Հայոց նախարարական դասը և ի վերջոյ Հայոց Հայրապետական աթոռն և եկեղեցական դասը : Մենք տեսանք , ինչպէս յաջողեցաւ նոցա ջնջել Հայոց թագաւորութիւնը , ուրացութեան ստիպել Հայոց նախարարներին , քահանայապետական աթոռի իշխանութիւնն երկպառակելով՝ ծանր հարկերի առկ դնել և Հայոց եկեղեցականներին : Մենք տեսանք , որ Պարսիկների բոլոր շարժառիթն այդ անխրաւութիւնները գործելու այն էր , որ Հայերը նոյն կրօնն են պաշտում ինչ որ Յոյները , որ Հայերը Պարսից տէրութեան հալածակ գոյով չեն պաշտում այն կրօնն ինչ որ Սասանեան թագաւորները :

Այժմ նոքա հարկադրուած են Հայոց երկրի բուն ժողովուրդի հետ գործ ունենալու : Տեսնե՛նք թէ ի՞նչ ուղղութիւն ունի այդ ժողովուրդը և ի՞նչ պէտք էր սպասել նորանից :

Իբար ու կէս ժամանակ՝ Հայոց քաղաքական փոթորիկները հանում էին բարոյական ալեկոծութիւններ . Հայաստանեայց եկեղեցին էր այն պահով առաջասար , որ հանում էր ժողովուրդին դէպի խաղաղութեան նաւահանգիստը . Հայոց հայրապետները մի մի զարմանալի հմուտութեամբ էին վարում Հայաստանեայց բարոյական ղեկը , որքա՛ն սարսափելի էին մարդու անասնական կամ մարմնաւոր ձգտումներն ի մնաս եկեղեցու , այնքա՛ն ազդու և զօրեղ էին Հայաստանեայց հոգեւոր առաջնորդների հնարներն այդ ձգտումները չեղորացնելու կամ կերպարանափոխելու : Հալածանքներից չէին խուսափում այդ առաջնորդները , սուրբ , հուրը , աղքատութիւնը , տարաշխարհ գնալը նոցա համար զարհուրելի չէին երևում : Նոքա իրենք էին մէջ մանում օրինակով ապացուցանելու թէ որքան հաստատ է նոցա համոզմունքը : Նրբ հալածողները կամենում էին այդ առաջնորդներին իրենց կողմը որսալ և նոյանով զայթակղեցնել ժողովուրդին , նոքա չէին խաբուում ոչ մի բանով այլ պատասխանում էին թէ «ո՛չ է մարթ հովուի թողուլ զխաճն իւր , այլ պարտ է հովուի զնեւ զանձն ի վերայ ոչխարին իւրոյ» : «Արտաշատու քահանայն այն պատճառով եկաւ դերիների հետ , որ խրատէ նոցա չուրանալ քրիստոնէութիւնը» գանգատում է միանգամ Սհրուժան :

ուրացողը Շապուհին . և երբ Շապուհ ստիպում է քահանային հաւատն ուրանալու , նա սիրով յանձն է առնում նախ ինքը մեռնել իւր ժողովրդի առաջ քան թէ ուրանալ : Թէ որքան ճիշդ էին քրիստոնէութեան առաջնորդներն իրենց խօսքի և գործի մէջ , այդ հանրածանօթ է աշխարհին : Նոքա որ իրենց կոչուած էին համարում սերմանել Աւետարանի վսեմ սկզբունքները ժողովրդի մէջ և մի նոր բարոյական աշխարհ ստեղծել , կենդանի օրինակով ապացուցանում էին իրենց խօսքերի արդարութիւնը , որով և կարողանում էին իշխել ժողովրդի հոգու վերայ : Նոքա քարոզում էին չուրանալ ճշմարտութիւն մինչև վերջին շունչն անգամ և իրենք այդ կատարում էին . փոխանակ մահից խուսափելու և կեանք պաշտելու , նոքա մահ և մարտիրոսութիւն էին փնտրում , փոխանակ չբաւորութիւնից խորշելու և գանձեր գիցելու , նոքա կամաւոր աղքատութիւն էին ընտրում . աներում թէ տաճարներում , պողոտաներում թէ ժողովարաններում՝ քրիստոնէութեան առաջնորդները չէին քարոզում թէ գանձն ու հարստութիւնն է աշխարհիս երջանկութեան աղբիւրը , այլ «գանձեցէք ձեզ գանձս յերկինս» էին յորդորում . չէին հափացնում թէ մարդու անձն է բոլոր իւր գոյութեան նպաստակն և հոգսերի կեդրոնը , այլ «սիրեսցես զընկերքս իբրև զանձն քո» էին պահանջում . ոչ թէ ուսուցանում էին , որ ամէն մարդ ձգտի իւր ընկերի վիճակն յափշտակելու կամ իւր դիպցու բաղդը կործանելու , այլ խօսքով ու գործով ապացուցանում էին մեր Փրկչի պատգամը թէ զոր փնջ կամիք թէ արասցին ձեզ մարդիկ , այնպէս և զուք արարէք նոցա : Յորդորում էին ծառաներին հնազանդ լինել տէրերին . խրատում էին ստորադրեալներին հնազանդ լինել իրենց մեծաւորին . «Այլ որ իշխանութեան տակ է , քարոզում էին նոքա , հնազանդութիւն պիտի ունենայ . ով որ իւր մեծաւորի հրամանին հակառակ է , նա հակառակ է Աստուծոյ հրամանին» :

Այս վստմ և աշխարհաշէն սկզբունքների ազդեցութեան տակ զարգացող Հայր առնում էր նաև իւր առաջնորդների հասարակական գործունէութեան մեծ և օգտաւէտ յիշատակները : Սուրբ Լուսաւորիչ , ինչպէս գիտենք , հիմնեց շատ վանքեր ու գաղթներ . այդ վանքերը ծնան նոր անձինք հոգևով սրտով ժողովրդի շահերին արուած : Մեծն Ներսէս բազմացոյց այդ վանքերի և գաղթների թիւը , հաստատեց շատ հիւանդանոցներ , օտարանոցներ , ուրկանոցներ , և աղքատանոցներ , որոնք ամէնքը պապապարում էին իրենց

մէջ ժողովրդի անտէր և անպատասպար մասը: Նորա որդին Ս. Սահակ Պարթևը և սորա գործակից Ս. Մեսրոպն իւր աշակերտներով՝ հոգային Հայոց նշանագրերի դիւտը, հայացուցին Ս. Դիրքը, ծաղկեցուցին Հայոց մէջ ազգային դպրոց և գրականութիւն: Հայաստանեայց եկեղեցու այս տօների առաջնորդները պատճառ եղան Հայոց հասարակական կեանքի զարգանալուն, յառաջ բերին շատ երևելի նախարարներ և մեծամեծներ, որոնք նոյնպէս սիրով նուխանձախնդիր էին լինում Հայաստանեայց յառաջադիմութեանը: Դար ու կէս ժամանակ Հայ ազգի ներքին քաղաքականութեան ընթացքն էլ խախտու էր և անկայուն, արտաքին հարուածներն ու պատահարներն անպակաս և ժամանակի հոգին առհասարակ քրիստոնէական գաղափարների տակ չափազանց վերացական ուղղութեամբ զարգացած: Այս երեք գլխաւոր պատճառներից շատ կանուխ տպաւորուած Հայի բնաւորութեան վերայ մի անփոխարինելի սէր դէպի յաւիտենականն և անանցանելին: Որովհետեւ նորա աչքին երևում էր, որ աշխարհս լի է ամենայն ապականութեամբ և չարութեամբ. նա հաւատացած էր, որ «ցաւ չկայ, որ աշխարհիս վերայ չլինի»: Եւ այդ համոզմունքն առաւել արմատանում էր նորա մէջ, երբ տեսնում էր աշխարհային գործերում առաւել ծանր բարոյական կեղեքումներ, երբ տեսնում էր մարդիկ մի այլ կացութեան մէջ այլ կերպ աշխարհատեսութիւն ունենալով՝ մարմնաւոր մեծութեամբ մեծանում են, նոցա գանձերի առատանալովն առատանում են աղքատ և անպատասպար մարդոց արտասուքը, նոցա շքեղ ու փայլուն պատիւների տակ ծածկուած է յափշտակութեան և խարդախութեան հոգին, նոցա երևութական սրբութեան տակ բուն է դրած ամենագարշելի պղծութիւնը¹, երբ տեսնում էր մարդիկ փառամոլ և ազաճ, իրենց անձի համար անդորրութիւնն ու բարիքը զոճ բերող և իրենց ճոխութեան համար մինչև անգամ իրենց հարազատների արեանը չինայող:

Այս չար տեսարանների հետ միասին քրիստոնէայ Հայի աչքին ներկայանում են «մարտք ՚ի ներքուստ և արհաւիրք արտաքուստ, մարտք ՚ի հերձուածոյաց և արհաւիրք ՚ի հեթանոսաց»: Նորա գլխին տէր և իշխան են դառել «Ժաղաւորք խիտոք և չարաշարք». նորա վզին դնում են «բռնինս ծանունս և զժուարակիրս».

¹ Տես Նզդէ:

նորա վերակացուներն անողորմ են, սիրելիները խարդախութեամբ պատժուած, իսկ թշնամիներն ամբարտաւանութեամբ իշխանութիւն առած: Նորա տները կողոպտում են, կայքն ու կայանքն յափըշտակում, գլխաւորներին կապում են, նշանաւոր մարդկանց բանտարկում, ազատ իշխաններին օտար երկիր են աքսորում և ռամիկ ժողովուրդին անթիւ նեղութիւններ տալիս: Սւ այդ ամենի վերայ էլ աւելանում են «սովք անբաւք և հիւանդութիւնք բազմօրինակք»:

Ի՞նչու է չկայ, որ նիւթական հնարների բոլոր ունայնութիւնը տեսած քրիստոնեայ Հայի աչքին այս ամէնն ապացոյց էր, որ աշխարհիս վերայ երջանկութիւն լինել չի կարող. նորա համար մահն աւելի քաղցր էր երևում քան թէ կեանքը: Նա այս կեանքի վերայ նայում էր իբրև մի ժամանակաւոր փորձութեան վերայ. նա կրում էր ամենայն մի դառնութիւն այդ ժամանակաւոր փորձութեան փոխարէն յաւիտենական կեանք և երջանկութիւն սպասելով. նորա ակընկալութիւններն այնքան վսեմ էին, որ պատրաստ էր մինչև անգամ իւր արեան գնով գնելու: Բայց յառաջ քան այդ ցանկալի յոյսերի կատարումը՝ չէ՞ որ նա պիտի ունենար և մի երկնային նեցուկ ու ապաստանարան, ո՛ւր կարող լինէր անդորրութիւն գտնել իւր առօրեայ տանջանքներից: Հայի այդ ապաստանարանն էր Հայաստանեայց եկեղեցին. սա էր ամենայն աշխատեալների և ծանրաբեռնեալների հանգուցիչը. սորա լուծն էր միայն քաղցր և սորա բարձած բեռն էր միայն փոքրոգի:

Սւ ահա՛ Հայի այս միակ ապաստանարանն այս Հայաստանեայց եկեղեցին կործանելու են գալիս Սասանեան մոգերն և այն էլ՝ Հայոց նախարարների առաջնորդութեամբ, որոնք իրենք արդէն առերեսու ուրացած են քրիստոնէութիւնը՝ իրենց անել գրութիւնից աղատուելու համար: — Որքա՛ն և յանդգնութիւն էր նախարարների կողմից՝ յանձն առնել մոգութիւնն Հայաստանում տարածելու, այնուամենայնիւ նոցա միակ եւքն այդ էր: Բայց կարող էին ժողովուրդն և նորա հաւատարիմ առաջնորդները միանգամայն սառն աչքով նայել այդ երեւոյթի վերայ. «Մինչ ցայժմ վասն ձերոյ ճշմարիտ հաւատոցն և ՚ի մեզ փոքր ՚ի շատէ խնայէին, մեղադրում են բանակի քրիստոնեաները նախարարներին, և արդ ՚ի պատճառս ձեր և զմեզ անողորմ դատին. դուք էիք մեր ամուր պարիսպ ապաստանի յորժամ աստի վտանգ հասանէր, առ ձեզ յանդորր ելանէաք. արդ մեծ ամուրդ այդ հիմն ՚ի վեր տապալեցաւ»: Այսպիսի մի յուսա-

հատութեան և մեղադրութեան ձայն էր ահա՛, որ համատարած հնչում էր Հայոց սահմաններում. ուստի Հայոց եպիսկոպոսները նախարարների լուրն առած՝ գիւղ ու քաղաք, սար ու ձոր քարոզիչներ ուղարկեցին և շատ իշխաններ ու գիւղականներ, քահանաներ ու վարդապետներ ժողովեցին իրենց շուրջը. ամէնքը միասին խորհուրդ արին, խօսք կապեցին մերժել ուրացութիւնը. և պայման դրին՝ «թէ որ, ասացին, մէկն ուրանայ հաւատը, նորա հայրը կամ եղբայրը կամ մի որեւիցէ մերձաւորը պիտի չխնայէ նորան»։ «Որէնք աստուածային կացցեն թաղաւոր ՚ի վերայ ամենայնի և ՚ի նմին օրինաց ընկալցին յանցաւորք զպատիժ»։ այս էր նոցա ուխտի նշանաբանը, որ նոցա աշխարհատեսութեան հարադատ ծնունդն էր։

Հայոց բազմութեան այս ուխտը, այս համադրային անխափանելի վճիռը մի սրբազան գաղափար էր, որ ծնաւ ոչ թէ անձնական շահերի կամ նիւթական աշխարհի պաշտպանութեան համար, այլ յաջորդող սերունդի խղճի ազատութեանը մի անջնջելի գրաւական վաստկելու դիտմամբ։ Պէտք էր այդ վսեմ գաղափարը մարմնացնել գործի մէջ. գործի՛, որ նորան արժանի մարդկանց ձեռքով կատարուէր և անմահացնէր աշխարհի առաջ Հայի անունը։ Ինչպէս որ այդ սրբազան գաղափարը վկայում է Հայ ժողովուրդի մասին, այնպէս էլ նորա գործադրութիւնը վկայում է Հայ դիւցադունների մասին։ Քաղաքական նուաստութեան և աղքատութեան հասած Հայ ժողովուրդը աղքատ չէր այդպիսի սրբազան գաղափարներ ըմբռնող և իրագործող քաջերով։ Ընդհակառակը՝ Ս. Թարգմանչաց Սահակ Պարթևի և Մեսրոպի գործունէութեան պատուհները շատ ձոխացուցել էին Հայոց ազգի բարոյական հանդէսը։ Միայն եկեղեցական դասը չէր, որ միւսնոյն դպրոցի ծնունդ գործը միւսնոյն ուղղութեան էր հետևում. եկեղեցականների նման նախարարների մէջ էլ շատերը կային, որ միւսնոյն դպրոցի և դաստիարակութեան ծնունդ էին։ Յովսէփ կաթողիկոսը, որ այն ժամանակներն Հայաստանեայց եկեղեցու ղրուխն էր, և նորա հետ էլ շատ երէցներ և եպիսկոպոսներ, որոնց անունն յիշում են Նդիշէն և Փարպեցին, Սահակ Պարթևի և Ս. Մեսրոպի աշակերտութիւնից էին. Վարդան Մամիկոնեանն և նորա եղբարք, որոնց հետ գուցէ և այլ նախարարներից շատերը նոյնպէս միւսնոյն աշակերտութիւնից էին. Փարպեցին վկայում է, որ Վարդան Մամիկոնեանը ուսել էր իւր պապի Սահակ Պարթևի մօտ և յայտնի էր իւր կրօնասէր բնաւորութեամբ. Կորիւնն յիշում է Վահան Ամատունու և Հմայակ Մա-

միկոնեանի մասին, թէ նոքա էլ Ս. Մեսրոպի աշակերտներից էին՝ Այդ անձինքը ամէնն էլ Հայոց բարոյական վերակազմութեան առաջին սերունդն էին և իրենց ուղղութեամբ անբաժան էին բազմութեան ուղղութիւնից. այդ երեւում է նորանից, որ կառավարութեան ղեկն էլ նոցա ձեռքն էր. ոչ միայն կաթողիկոսական աթոռն և եկեղեցու գործերը Սահակ-Մեսրոպեան օաներն էին կառավարում, այլև քաղաքական և զինուորական գործերը. որովհետև Վարդան Մամիկոնեանը Հայոց սպարապետութեան պաշտօնն էր վարում և Վահան Ամատունին հազարապետութեան, Թէ Յովսէփն և իւր դասակիցները, թէ Վարդանն և իւր ընկերները Հայոց կրօնական տաղնապի ժամանակ այն անձինքն էին, որոնց վիճակուած էր առաջնորդել մեր նկարագրած քրիստոնեայ ժողովուրդին և մարմնացրնել այն սրբազան գաղափարը, որ յղացած էր Հայոց բազմութիւնը:

Չարաչար սխալուած կը լինէինք, եթէ կարծէ՛նք թէ այդ սրբազան գաղափարը չունեցաւ և իւր հակառակորդները. Փարպեցին յիշում է մի տեսակ նախարարների, որոնք իւր համոզմունքով կամ կուրօրէն հետևում էին հակառակութեամբ մնասելու Հայոց բազմութեանը. բայց այդ նախարարներն ա՛յնպիսիներից էին, որոնք ուրացութեամբ առնում էին Պարսիկնիւրից ամուստիրական իրաւունք, որոնք իշխանութեան էին հասնում ոչ աստուածապաշտութեամբ, ինչպէս արժանաւոր մարդիկ, որոնք լեռները վազ տուող աւազակներ էին, ստոյգ մարդիկ՝ չներից հեռու, ազնուական տոհմ չունէին և անարժաններ էին» : Այդպիսիների յաջողութիւնը վաղանցիկ էր և պատճառած չէր լաւագոյն ժամանակաւոր, մինչդեռ նոցա չար յիշատակը անվախճան դ. սրեր ու սերունդներ անարգանքի և զգուանքի առարկայ պիտի լինէին Հայոց պատմութեան մէջ : Հայ ժողովուրդն այն տարրերի ազդեցութեան տակ չէր, որ մնաս կրէր այդ վատանուն հակառակորդների գործերից. Հայ ժողովուրդը, որի հետ և նորա հաւատաւ ըիմ առաջնորդները, այնքան հաստատ էին իրենց կրօնական համոզմունքների մէջ, որ ոչ մի մեքենայութիւն չէր կարող վհաս մեցնել նոցա. ինչո՞ւ, որովհետև նոքա այդ ուրացողների նման երկիւղ չունէին. թէ արտօնութիւն պիտի կորցնեն, տուն, տեղ, քրտնքի պտուղներ պիտի զոհեն, այդ ամէնից բարձր էր Հայ ժողովուրդի համար իւր խղճի ազատութիւնը, իւր հոգեւոր կեանքը : Գնական է ուրեմն, որ այս ժողովուրդը պիտի նախադասէր մեռնել

հաւատով և բարի անուամբ քան թէ ուրանալ ժամանակաւոր կեանքի համար :

Այս է ահա պատճառը , որ երբ մոգերն ու նախարարները Հայաստան եկան , երբ նախարարներից մի մասն իւր ուխտին հաւատարիմ մնալով Հայոց բազմութեանը պաշտպան կանգեցաւ , միւս մասն ուխտազանց գտնուելով Պարսիկների հետ միացաւ , երբ ուխտապահներն յաղթութիւններով և հաստատակամութեամբ չարաչար հարուածներ տուին մոգական զօրքերին և երբ Հայոց զաշտերն երկու անհաւասար ոյժերի ընդհարումից ողորունն նահատակների և անմեղ զոհերի արիւնով , այն ժամանակ Պարսիկները լիապէս զգացին իրենց գաղափարի երազականութիւնը : Նոքա իրենց աչքով տեսան իրենց հպատակ երկրի աւերումն ու քայքայումը , շատ պիտանի մարդկանց անմեղ վտարումը , նաև արքունի գանձարանի ծանր վնասը : Այգօրինակ մաքառումի մէջ Պարսիկները ճանաչեցին Հայ ժողովրդին , որն անդադար բողոքում էր թէ Պի զուր անողորմ են այդ հարուածները մեր գլխին . քանիցս անգամ մեր միաբանութեան փորձը տեսած էք , դարձեալ ուղղում էք մեզ թուլացնել . մենք տղայ չենք , որ խաբուինք , անտեղեակ չենք , որ մոլորուինք , տգէտ չենք , որ սխալուինք . այլ պատրաստ ենք ամէն մի փորձանք քաշելու , որպէս զի ձեր սխառ խաղաղութեամբ գլուխ բերէնք , ոչ ոչ խաղաղութեամբ» : Այո՛ Պարսիկները դէպք ունեցան անմիջապէս ծանօթանալու Հայ ժողովրդի բարոյական ոյժին , այն ժողովրդի , որն իւր թշնամու չափ գէնք ու զօրութիւն չունէր , չունէր ոչ թագաւոր և ոչ արտաքին օգնական կամ դաշնակից , որի բոլոր կարողութիւնն իւր հաստատուն հաւասան էր , որ ոչ հրեշտակները կարող էին խախտել և ոչ մարդիկ , ոչ հուրը և ոչ սուրը , և որն իւր ծառայութեան մէջ միշտ հաւատարիմ էր եղել և իւր պատասխանատուութիւնների մէջ գիտէր տալ կայսերը կայսեր և Աստուծոն Աստուծոն :

Երբ Պարսիկների ճանաչողութեան մէջ այսպիսի մի նշանաւոր փոփոխութիւն մտաւ , այն ժամանակ խաղաղացաւ նաև Հայոց ներքին վիճակը , որովհետև Աւարայրի ճակատից յետոյ , ո՛ւր ընկաւ Վարդան Մամիկոնեանն իւր նիզակակիցներով (45՝ թ.) , որոնցից որոնք մտաւին անգամ հրապարակաւ ողորդութիւն և իրաւունք չնորհեց Հայերէն իրենց նախնական իրօնը պաշտելու :

Այնուհետև , իրաւ է , եղան հալածանքներ և նեղութիւններ , բայց չնորոգուաւ Պարսիկների ցանկութիւնը Հայերին կրօնափոխ

աներու. ընդհակառակը միւս հալածանքների ժամանակ նոքա պատկառելով Հայի զէնքից և հաստատամտութիւնից շնորհում էին և այլ արտօնութիւններ, որոնցով յոյս ունէին գրաւել Հայի հաւատարմութիւնն ու սէրը : Այսպէս՝ մենք գիտենք, որ Վահան Մամիկոնեանը նախանձախնդիր կանգնելով Հայոց կրօնին և քրիստոնեայ նախարարների պատուին՝ երեք տարի անընդհատ մի բռն քաջերով անհանդիստ էր անում Պարսից զօրավարին, և այն ժամանակ միայն իւր սուրը վեր գրեց, երբ արքայից արքան թղթով ու գրով ուխտեց Վահանի հետեւեալ պահանջները կատարելու. մէկ որ՝ քրիստոնէութիւնը ազատ լինի. Հայ մարդուն չտոխայն Պարսիկները մոգութիւն ընդունելու և մոգութիւն ընդունելու պատճառով ոչ ոքի տանուտիրական իշխանութիւն կամ պատիւներ չտան. Հայաստանի միջից միանգամայն ջնջեն կրակարանը . թոյլ չտան, որ անպիտան աղտոյի մարդիկ Նիկիեցիին թշնամանեն և քրիստոնեաներն ու քահանաներն էլ ամենայն տեղ աղտութիւն ունենան. երկրորդ որ՝ մարդուս իրաւունքները ճանաչեն. լաւ մարդկանց լաւերի կարգը դասեն և անտոհմ մարդկանց զանազանն բարետոհմիկներից. և երրորդ որ՝ թագաւորն ինքն անձամբ քննութիւն անէ և իմանայ լաւի ու վատի որպիսութիւնը, այլ ոչ թէ ուրիշ բերանով դատատան կտրէ : Այս երեք պայմանն հաստատելուց զատ արքայից արքան տանուտիրական պատիւ շնորհեց Վահանին և Հայոց վերայ մարդպան կարգեց, որով մեծ ուրախութիւն պատճառեց Հայոց բազմութեանը . այս ուրախութիւնն արտայայտուում է այն ցոյցերի մէջ, որ արաւ Դուին քաղաքը . Փարսեցին պատմում է, թէ երբ Դուին հասաւ Վահանի մարդպանութեան հրովարտակը, ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ դիմեց եկեղեցին մաղթանք կատարելու, բազմութիւնն այնքան մեծ էր, որ տաճարի մէջ տեղ չգտնելով եկեղեցու հրապարակն ևս լցուել էր նորանով . եկեղեցում Հայոց ծերունի կաթուղիկոսն Յոհան Մանգակունին օրհնելով ժողովուրդին և նորընտիր մարդպանին՝ մխիթարեց նոցա հետեւեալ խորհրդաւոր և վայելուչ խօսքերով . «Վհա՛ սիրեցէք զեկեղեցիս և սիրեցոյք յեկեղեցւոյ . զթագաւորս քաղցրացոյց եկեղեցի, զզաւրանս ընտելացոյց, զգայլս գառնիս արար, զձեզ պայծառացոյց, զթշնամիս ճմարտութեան ամաչեցոյց» :

Թ.

Ամփոփենք մեր խօսքը :

Նախ՝ Հայոց աշխարհի քաղաքականութիւնը, որչափ և ինքնուրոյն լինէր այն , շատ սերտ կապ ունէր մի հզօրագոյն կեդրոնի քաղաքականութեան հետ . Արշակունեաց հեթանոսութեան օրով այդ կեդրոնն էր Տիգրիս-Ֆիւրատեան հովիտը, ո՛ւր իշխում էին Պարթեւները, իսկ քրիստոնէութեան օրով այդ կեդրոնն անցաւ Բիւզանդիա :

Երկրորդ՝ Հայոց թագաւորութեան և երկու հզօրագոյն կեդրոնների միջի կապը միայն արաքիւն նշանների՝ զորօրինակ հարկատուութեան կամ աւատական սովորութիւնների մէջ չէ արտայայտուած, այլ առաւել արմատական երևոյթների՝ այսինքն՝ Պարթեւների օրով թագաւորական ցեղի միութեան , իսկ Բիւզանդացւոյ օրով կրօնի միութեան մէջ :

Երրորդ՝ երկու հզօրագոյն կեդրոնների օգտակար ազդեցութիւնը նշմարուում է միայն Հայոց քաղաքականութեան մէջ, այսինքն՝ նոքա իրենց շահերից դիտուած՝ ձգտում էին բարեկամութիւն պահպանել Հայոց թագաւորների հետ և ձեռքնուտ լինել միմեանց : Այս առաւել տեղի էր գտնում, երբ մի ընդհանուր ոտով կար աչքի առաջ, որն իւր դրութեամբ վտանգաւոր էր երեւում նոցա շահերին : Այսպէս էր Պարթեւների և Հայերի դաշնակցութիւնը Հռովմայեցւոյ դէմ կամ Բիւզանդացւոյն և Հայերինը Սասանեանների դէմ :

Չորրորդ՝ Հայերն իբրեւ արեւելիք՝ միեւնոյն ժամանակ իրենց ծագումով և ժողովրդական աւանդութիւններով առաւել սերտ կապուած դրով արեւելեան ազգերի հետ , աւելի ձգտում էին նոցա հետ դործ ունենալու : Սորանով է մեկնուում այն երևոյթը, որ քիստոնեաց Արշակունիների մէջ պատահում էին թագաւորներ, որոնք Բիւզանդեան դաշնակից դրով՝ թերեւ իրենց կրօնական դրացւունքների տկարութիւնից՝ կրօնի կապը այնքան դուրեւ չէին կարծում, որ քաղաքականապէս պիտի կապուէին Բիւզանդացւոյ հետ, ի վերջոյ խզում էին իրենց կապը և մօտենում Պարսիկ Սասանեաններին , այն թագաւորներից էին Արշակ Բ. , Պապ և Վարդգատ. մեր պատմիչները, որ աւելի Բիւզանդեան քաղաքականութեան ան-

ձինք են եղած և միևնոյն ժամանակ իրենք կրօնաւոր գործով՝ չէին կարող քաղցր աչքով նայել այդ անսանձ բարեպաշտ թագաւորների վերայ, դրոշմել են նոցա ճակատին սև տնուկ, ուխտադրութ, դաւաճան կամ ազգասեպ կարծելով. այսպէս է մեկնուում և այն նախարարների վարմունքը, որոնք ուրացող կամ ուխտադրութ անուններով են յայտնի մեր պատմութեան մէջ, ինչպէս են Մեհրութան, Վասակ և այլն:

Ընդերորդ՝ Հայոց կեանքի մէջ քրիստոնէութեան սկզբունքների շնորհիւ մտաւ մի նոր գործունեայ թարմ ոյժ՝ այն է եկեղեցական դասը: Խարխուլ գահի պաշտպանութիւնը, հասարակական գործերի տնտեսութիւնը, ժողովրդական պիտոյքների հոգացողութիւնը — այս ամէնն անցաւ այդ դասի ձեռքը: Կրօնն այսպիսով առաջնորդող աստղ հանդիսացաւ Հայոց բոլոր գործերի մէջ: Հպատակութեան խնդիրը սերտ կապուաւ այնուհետև խղճի ազատութեան խնդրի հետ. և Հայն այնտեղ միայն ուզեց իւր գլխին քաղաքական տէր ճանաչել, ո՛ւր որ նորա խղճի ազատութիւնն ապահոված էր: Սորանով են մեկնուում այն ծանր զոհաբերութիւնները, որ յօժարութեամբ քաշում էր Հայ ազգը իբրև մի կամաւոր հարկ կամ իբրև մի անխուսափելի պարտաւորութիւն:

Եւ վեցերորդ՝ սխալ է կարծել, որ քրիստոնէութիւնն է Հայոց քաղաքակրթութեան նախապատճառը: Հայն երբ մի հաստատութեան մեծամեծ օգուտները տեսնում է, սովոր է ռանակոխ անելու միւս մնացածները կամ մնացութեան տալու անցեալը: Զորօրինակ Սկեղեցին դպրոցներ հիմնեց, ո՛ւրեմն յառաջ դպրոցներ չկային, Սահակ Պարթևը աշակերտների ուղարկեց ուսման, ո՛ւրեմն յառաջ ուսման պարտադր Հայեր չեն եղել և այլն և այլն, այսպիսի անհեթեթ կարծիքներ յայտնելը յափշտակուած Հայի սովորութիւնն է: Մինչդեռ մենք ունենք փաստեր պնդելու թէ քաղաքակրթութիւնն էլ նոյնչափ հին է, որքան և Հայի անունը, յայտնի է, որ մի ազգի քաղաքակրթութեան հին լինելը ամէնից յառաջ նորա լեզուի և նշանագրութեան հնութիւնից է երևում. մեր նախնեաց լեզուն, որով պահպանուել են մեր երգերը, արձանագրութիւնները և այն սեպագրութիւնները, որոնցից ոմանք իրենց հնութեամբ, ինչպէս վկայում է Խորենացին, մինչև նամիրամ թագուհու օրերն են հասնում, այլև այն հանգամանքը, որ Հայոց Ս. Թարգմանիչները կարճ ժամանակում կարողացան բաղմահատոր գրութիւններ

տալ ազգին, ո՛ւրեմն նոքա գտած էին մի պատրաստի մշակած և գողտրիկ լեզու՝ ընդունակ օտար զարգացած գաղափարներն հայացնելու, բաւական զօրեղ հաստատութիւն է մեր տաածին, թէ քրիստոնէութիւնից յառաջ էլ եղած է մի քաղաքակրթութիւն Հայոց ազգի մէջ։ Արդ՝ հաւանական է, որ Հայոց քաղաքակրթութիւնն էլ արեւելեան հին ազգերի՝ Մարաց, Պարսիկների քաղաքակրթութեանը նմանակից եղած լինի։ մինչդեռ քրիստոնէութեան դարերում Հայերը մօտենալով արեւմուտքին՝ սկիզբն արուեստական կերպով հեռացած են իրենց նախնական քաղաքակրթութիւնից և ապա հեռզհեռէ ստեղծել են իրենց համար այն հասարակական շրջանը, որի մէջ կան մինչև ցայսօր։

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ։

ՕՏԱՐ ԼԵՂՈՒՆԵՐԻ ԴԱՍԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆ ԵՂԱ- ՆԱԿՆԵՐԸ ¹

Ե. ԺԱԿՈՏՕ (Joseph Jacotot) .

Համարեա Համիրոն անդրիացու հետ միասին , բայց , ինչպէս երևում է , նորանից անկախ , Ժակոտօ Ֆրանսիացին օտար լեզուների դասատուութեան մէջ այնպիսի եղանակ դործ զրեց , որ մեծ նմանութիւններ ունի Համիրոնի եղանակի հետ :

Ժակոտօն ծնաւ Դիժօն քաղաքում 1770-ին և իւր կրթութիւնը ստացաւ Փարիզի բազմարուեստեան ուսումնարանում : Այնուհետեւ նա շատ անհանգիստ կեանք վարեց , անդադար իւր պարսպամուկների տեսակները փոփոխելով . նա երևում է երբեմն իբրեւ փաստաբան , երբեմն իբրեւ հումանիստական գիտութիւնների ուսուցիչ , երբեմն իբրեւ հրապէս զօրքի հարկւարացեա , իբրեւ Փարիզի բազմարուեստեան ուսումնարանի վերատեսուչ և միանգամայն լեզուների և մաթեմատիկայի ուսուցիչ , վերջապէս իբրեւ Ֆրանսիական լեզուի և գրականութեան ուսուցիչ Լէվէնում : Աքսորուելով Բելգիայից նոյն տեղի յեղափոխականներից , նա մեռաւ Փարիզում 1841-ին :

Ժակոտօն նշանաւոր տեղ է բռնում դաստիարակութեան պատմութեան մէջ : Կասկած չկայ որ նա զարմանալի ընդունակութեան տէր մարդ էր և միանգամայն իւր ժամանակի յայտնի տիպարներից մինն էր ներկայացնում : Նորա մէջ ամբողջութեամբ ևն այն իդէալական անձանց բոլոր յատկանիշ զճերբը , որոնցով այնքան հա-

1 Շարունակութիւնը տես նախընթաց համարում:

րուստ է անցեալ դարը. նորա մէջ երևում են ինչպէս նոցա արժանաւորութիւնները, այսպէս և նոցա թերութիւնները. նոցա ազնիւ ձգտումները, նոցա վեհ նպատակները հասարակաց օգտի համար, միանգամայն և նոցա անխոհականութիւնը, նոցա ձգտումների անորոշութիւնը և նոցա անգործնականութիւնը: «Ձնայելով այս թերութիւններին, ժակոտոի դաստիարակութեան վրայ յայտնած գաղափարները մեծ նշանակութիւն ունին ընդհանրապէս մարդկութեան զարգացման համար և արժանի են անդադար յիշատակուելու, անդադար կրկնուելու մեր ժամանակի մարդկանց ականջին»¹⁾: Նոքա մի թանկագին մասն են կազմում տասնութերորդ դարու այն մեծ ժառանգութեան որ մեր դարը կանչուած է իրականացնել այն չափով՝ որ գործնական կեանքի պայմանները թոյլ են տալիս:

Այստեղ յարմար է ժակոտոի դաստիարակական սկզբունքների մանրամասն քննութեան մէջ մտնել: Յիշենք միայն որ նա աչքի առաջ ունեցել է արմատական վերանորոգութիւններ անել ընդհանրապէս բոլոր դաստիարակութեան գործի մէջ, և թէ նորա կեանքի նպատակն եղել է գտնել ուսումնատուութեան այնպիսի մի եղանակ՝ որ կարողանայ մտաւոր զարգացման ընդհանուր մակերեւոյթը բարձրացնել: Ամենայն կրթութեան նպատակն է, ասում է նա, մարդկութեան մտաւոր ազատութիւնը (émancipation intellectuelle): Մենք դիմամբ յիշեցինք այս խօսքը, որովհետեւ մեր յատուկ խնդրի համար էլ մեծ նշանակութիւն ունի: Այսպիսի գաղափարով տոգորուած մարդը չէր կարող օտար լեզուների դասատուութեան գործի մէջ նեղ և չափազանց շահասիրական հայեացքներ մտցնել: Նորա կարծիքով լեզուների ուսումը լոկ մի օղակ է — այն էլ ամենակարեւոր օղակը — այն միջոցների շղթայի մէջ, որոնցով կարելի է ձեռք բերել աշակերտի մտաւոր ազատութիւնը:

Ժակոտոի և Համիլտոնի օտար լեզուների դասատուութեան եղանակների մէջ մի տեսակ նմանութիւն կայ: Այդ նմանութիւնը նորանուան է պարունակվում, որ երկուսն էլ ուսանելի լեզուով կարգաւ գիտացող աշակերտի հետ սկսում են խօսիչ և առանց որ և է նախապատրաստութեան Բե գերի էրբալ ու Լարգանէլ²⁾, գերաւորու-

1) K. A. Schmidt. Encyclopädie des gesammten Erziehungs- und Unterrichtswesens.

2) Ժակոտոն այս նպատակով գործ էր դնում Գենելոնի «Տելեմաքը»:

Լինէնք աստիճանայ մի էտճ Գնէլով: Տեսանք որ Համիլտոնի եղանակով ուսուցիչն է Թարգմանում, միւսնոյն Ժամանակ Թարգմանութեան ճշգրութեանը մեծ նշանակութիւն է տրվում: Ժակոտոն ուրիշ ընթացք է բռնում: Բնագրի հետ նա ապիւս է աշակերտին և նորա Թարգմանութիւնը, որ թէև բոլորովին ազատ չէ, բայց և այն բառացի ճշտութիւնն էլ չունի որ պահանջում է Համիլտոնը: Յետոյ նա ստիպում է աշակերտին, իւրաքանչիւր նախադասութիւնը առանձին առած, Թարգմանութիւնը բնագրի հետ համեմատել, դուրսէլ երկու լեզուի համապատասխան բառերը և դրանից դուրս բերել նոցա նշանակութիւնը, ապա աշակերտները բնագրի իւրաքանչիւր բառը վանկերի լուծելով աշխատում են ամէն մի վանկի նշանակութիւնը գտնել: Յայտնի է որ լեզուի ուսման այս միջոցը առաջարկելով, Ժակոտոն կամենում էր ինքնադործունէութիւնը առաջացնել աշակերտի մէջ: Նորա և Համիլտոնի մէջ եղած էական տարբերութիւնն այն է որ նա աչքի առաջ չունի լոկ մի նշանակեալ լեզու ուսուցանել աշակերտին, այլ միանգամայն և նորա մշտաւոր կարողութիւնները զարգացնել, և այս բոլորովին բղխում է նորա կրթութեան և ուսման վրայ ունեցած հայեացքից: Ժակոտոն, ինչպէս և Համիլտոնը, մեծ նշանակութիւն է տալիս յաճախ և հիմնաւոր կրկնողութեանը. «Աւսման մէջ, ասում է նա, զլիսաւոր բանը կրկնութիւնն է. նորա մէջ է պարունակվում ամէն բան: Հին մէթոտների գլխաւոր պահասութիւնն այն է որ այդպիսի կրկնութիւններ չէին անել տալիս»: Ժակոտոն պահանջում է որ ոչ միայն ամէն անգամ հին դասը կրկնուի, այլև այն որ միւսնոյն գիրքը մի քանի անգամ կարդացուի աշակերտների հետ, աշխատելով ամէն անգամ աւելի խոր թափանցել ինչպէս գրքի բովանդակութեան, այսպէս և նորա բացատրութեան եղանակի մէջ, ուրիշ խօսքով, ամենայն նոր ընթերցման Ժամանակ աւելի և աւելի մանրամասն բացատրութիւններ տալ: Ինչպէս Համիլտոնը, այսպէս և Ժակոտոն ցանկանում են որ շատ կարդացուի, իսկ վերջինը աւելացնում է և այն պահանջմունքը որ ընթերցանելի գիրքը իւր պարունակութեամբ աշակերտների հետաքրքրութիւնը շարժէ. Ասկայն դժբաղդաբար Ֆրանսիացի մանկավարժի այս պահանջմունքը, ինչպէս և նորա յայտնած ուրիշ շատ դադափարները անիրագործելի է մնում, որովհետև նորա առաջարկած ընթերցանութեան ձեւը ոչինչ հետաքրքրութիւն չէ թողնում, եթէ մինչև անգամ ընթերցելի գիրքը շատ էլ հետաքրքրաշարժ լինէր աշակերտների համար: Վերջա-

պէս, ինչպէս Համիլտոնը, այսպէս և Ժակոտոն պահանջում են որ աշակերտները բերանացի և գրաւոր կրթութիւններ անեն ուսանելի լեզուով. միայն Ժակոտոն Համիլտոնից շատ վաղ է սկսում կրթել աշակերտին ծառայ լեզուի խօսակցութեան մէջ: Նա պահանջում է որ աշակերտը սխի խօսել՝ հէնց որ կարողանում է մի քանի բառ իրարու հետ կապել: Եթէ աշակերտը իւր միտքը ուղիղ էլ չայտնէ՝ փոյթ չէ, թող շարունակէ խօսել: Չէ՞ որ մայրենի լեզուով էլ մանուկը սկզբում իւր միտքը ուղիղ չէ յայտնում, բայց հետզհետէ վարժութեամբ՝ իւր սխալները ուղղում է և այսպէսով վերջնականօրէն սովորում է կանոնաւոր կերպով խօսել:

Ահա Համիլտոնի և Ժակոտոյի մէջ եղած նմանութեան գլխաւոր կէտերը: Դանք այժմ աւելի մանրամասնօրէն ներկայացնելու Ֆրանսիացի մանկավարժի օտար լեզուների ուսման համար առաջարկած միջոցները:

«Բաւական է եթէ միայն մի գիրք ես հասկանում, բայց պէտք է լու հասկանաս այդ գիրքը, պէտք է հիմնաւոր կերպով ուսումն նստիրես, պէտք է որոճաս նորան. յետոյ քո բոլոր լսածը, կարդացածը և ուսածը պէտք է համեմատես քո կարդացած գրքի հետ — և այն ժամանակ մնացած բոլոր գրքերն էլ կը հասկանաս: *tout est dans tout*: Ահա Ժակոտոյի առաջարկած գլխաւոր սկզբունքը կրթութեան համար ընդհանրապէս և մայրենի ու օտար լեզուների ուսման համար մասնաւորապէս: Բոլոր մանկավարժները մեծ նշանակութիւն են տալիս այս սկզբունքին: Մագէրը «ամմահ» է համարում Ժակոտոյի այն ծառայութիւնը, որով նա «մի շատ էական վարդապետական սկզբունք պահպանեց իւր ամբողջ դրութեան մէջ՝ առանց երբեք շեղուելու, այն է ամէն նոր պատահած բանը արդէն ծանօթ բաների հետ կապակցելով քննել»:

Ուրեմն ամէնից էական բանը մի գիրք հիմնաւոր կերպով որոճալն է: Բայց ի՞նչ է նշանակում գիրք որոճալ: Դորա համար հարկաւոր է նախ գիրքը այնքան հասկանալ որ ոչինչ, ամենեւին ոչինչ չհասկացած բան չմնայ նորանում աշակերտի համար. յետոյ պէտք է այդ գիրքը անգիր սերտել և յաճախ կրկնել, որպէս զի նորա մէջ պատահածից ոչինչ չմոռացուի: Ահա այս է պարագմունքի առաջին պայմանը, որի նպատակն է գլխաւորապէս աշակերտի յիշողութիւնը արդէնպէս կերպով արել, որպէս զի իւր ուսածը միտքը պահել կարողանայ: Երկրորդ, պէտք է ուսանելի գիրքը իւր ամբողջութեան մէջ մասների լուծել: Այս միջոցը ոչ միայն ամ

բողջ գրքի՝ այլ և իւրաքանչիւր առանձին նախադասութեան վերաբերմամբ պիտի գործ դրուի : Ամենայն նախադասութիւն պէտք է մասնների, այսինքն առանձին բառերի լուծել և ամէն մի բառ երկու կողմից քննել, բառագիտական և քերականական կողմից : Դարձեալ ամբողջ գիրքը պէտք է մասների բաժանել և քննել թէ իւրաքանչիւր առանձին մասը ինչ յարաբերութիւն ունի, ինչ գեր է խաղում ամբողջի վերաբերմամբ : Այս է կազմում պարապմունքի երկրորդ, վերջածաղիկն մասը : Վերջապէս, պէտք է վերլուծմամբ ստացած մասերը դարձեալ միացնել, մի ամբողջ կազմել նոցանից, բայց ոչ այնպէս, ինչպէս որ կարգացած գրքի մէջ էին միաւորուած, այլ բոլորովին նոր, գրքից անկախ ձևով : Լուծման միջոցով ստացած նիւթը անկախօրէն գործ դնելով, աշակերտը կատարում է լեզուի ուսման երրորդ, համադրական (synthetique) պայմանը :

Ահա համառոտապէս այն նախագիծը որ ժակոտօն առաջարկում է ինչպէս մայրենի, այսպէս և օտար լեզուների ուսուցիչներին : Այս երկու կարգի լեզուների դասատուութեան մէջ մի էական տարբերութիւն չէ անում նա, որով և օտար լեզուի դասատուի խնդիրը աւելի ևս ծանրանում է քան մայրենի լեզուի ուսուցչի գործը, որ յայտնի է իւր դժուարութիւններով : Առաջինի պարտաւորութեան շրջանում ոչ միայն այն բոլորն է մտնում որ երկրորդի պարապմունքների մասն է կազմում, այլ և շատ այնպիսի բաներ, որոնք մայրենի լեզուի ուսուցչի պարտաւորութիւնների մէջ չեն մտնում :

Արդ ի՞նչ պէտք է անէ օտար լեզուների դասատուն յիշեալ նախագիծը օրինաւոր կերպով կատարելու համար : Ժակոտօի կարծիքով, այդ նախագիծը կատարելու կարող են ծառայել թարգմանութիւնը, անգիր սերտողութիւնը, ընկերայականութեան ժամանակ արած բացարձակութիւնները, աշակերտի ուսուցիչի անդադար ինքնադասութիւնը և հարապած ֆիլի վրայ հիմնուած գրաւոր իրութիւնները :

Թարգմանութեան վերայ երկար չենք կանգնիլ, որովհետեւ այս կարգի կրթութեան վրայ բոլոր հարկաւոր տեղեկութիւնները հազորդեցինք Համիլտոնի վրայ խօսելու ժամանակներս, որ այս առարկայի վրայ ժակոտօից աւելի խնամք է տանում :

Մեծ նշանակութիւն է տալիս ժակոտօն անգիր սերտողութեանը : Իւրաքանչիւր նոր դասի հետ նա պահանջում է աշակերտից անգիր սերտել բնագրի այն մասը որ նախընթաց դասի ժամանակ կարդացուել ու մեկնուել է : Եւ այս շարունակվում է ամենամեծ

Ճշտութեամբ մինչև որ աշակերտը ամբողջապէս չսերտէ Տեղեմաքի առաջին վեց զրքերը : Ի՞նչպէս զարհուրելով բացականչում է մեր ուսուցիչը , սնդիր սերտել , այն էլ վեց ամբողջ գիրք : Այո՛ , պատասխանում ենք , ոչ աւելի կամ պակաս քան Տեղեմաքի վեց ամբողջ զրքերը :

Ընթերցողը գուցէ կը ցաւի այն դժբաղդ մանուկների վրայ , որոնց վիճակուած է ծակոտօտ առաջարկած եղանակով լեզու ուսանել , կը ցաւի նոյնպէս այն ուսուցիչների վրայ որոնց բոլոր պարտաւորութիւնն է լոկ դաս «Հարցնել» : Նւ մի՞թէ այդ կարելի բան է , կ'ասեն ոմանք : Մի՞թէ կարելի է մի ամբողջ գիրք բերան սերտել , և միւսնոյն ժամանակ մատնանիշ կ'անեն մի կարգի անձանց վրայ , որոնց յիշողութիւնը զարմանալի կերպով զարգացած է , խոստովանելով միանգամայն թէ իրանք ամենեւին փափաք չունին «յիշողութեան այդ հերոսների» շարքում դասուելու : Նւ ի՞նչ օգուտ այդ տեսակ սերտողութիւնից , կ'ասեն ուրիշները և շատ գեղեցիկ , բայց արդէն վաղուց մաշուած ու հնացած խօսքեր կաւելացնեն բերան սերտելու վնասակարութեան վրայ : Պատրաստ ենք այս բոլոր հարցերի պատասխանը տալու :

Փայլով ուսուցիչներին , պէտք է ասենք որ նոցա գործը , ինչպէս որ ծակոտօտ եղանակի յետադայ բացատրութիւնից էլ պիտի երևայ , լոկ դաս հարցնելով չէ վերջանում : Իսկ աշակերտների նկատմամբ խնդիրը աւելի մանրամասն քննութեան կարօտ է : Հաուշիլի վրայ խօսելիս՝ խստութեամբ դատապարտեցինք աւելորդ ու անտեղի սերտողութիւնը . բայց այդ չէ նշանակում թէ կրթութեան այս միջոցը , ի հարկէ եթէ միայն խելացի կերպով է կատարվում , դասատուութիւնից պիտի արտաքսուի : Ներկայումս , աչքի առաջ ունենալով առաջուան անմիտ սերտողութեան սովորութիւնը , ընդհանրապէս խորշում , մի տեսակ զարհուրանք են գգում որեւիցէ բան անգիր սերտել տալու , այն ինչ յիշողութիւնը մարդու հոգեկան կարողութիւններից մէկն է : Մի անգամ որ այդ կարողութիւնը տրուած է մարդուն , պէտք է անշուշտ նորան էլ զարգացնել և կրթութեան մէջ օգուտ քաղել նորանից , չէ՞ որ կրթութեան նպատակը մարդու բոլոր կարողութիւնները զարգացնելն է : Ինչո՞ւ համար ուրեմն յիշողութիւնը պիտի մոռացութեան տրուի : Օգուտ քաղելով և այս կարողութիւնից , կարելի է շատ բանի հասնել՝ որին չես հասնել լոկ մոռածողական կարողութեան վրայ ներգործելով : Տխուր տեսարան է ներկայացնում այն ա-

շակերտը որի յիշողութիւնը զարգացած չէ. նա անյատակ տակաւ
 ուի նման է, որքան ածես՝ մէջը բան չի մնալ: Կաւ հոգեբան չէ
 այն մարդը որ կարծում է թէ աւելորդ է յիշողութեան յանձնել
 ինչ որ մի անգամ հասկացուել է: «Tantum scimus quantum
 memoria tenemus — միայն այն գիտենք ինչ որ մեր յիշողու-
 թեան մէջ պրոշմել ենք», ահա այն սկզբունքի վրայ է հիմնուում
 ժալոտօն, և իւր միտքը բացատրելով, նա աւելացնում է. «միայն
 այն է պրոշմուում մեր յիշողութեան մէջ՝ ինչ որ մի քանի անգամ
 կրկնել են, և միայն այն կարող է մեր խորհրդածութիւնների տարիայ շինել,
 ինչ որ մեռնում յիշողութեամբ չմեռնէլէն»: Միթէ նա այս բանում
 իրաւունք չունի? . . . բայց պէտք է խիստ զանազանութիւն անել
 անմիտ ու խելացի սերտողութեան մէջ: Բերան սերտել մի բան որ
 մեկնուած չէ կամ, եթէ մեկնուած է, այնպէս հարեանցի կեր-
 պով որ աշակերտի համար դարձեալ անհասկանալի է մնում, — այդ
 անտարակոյս դժոխային տանջանք և բոլորովին ապարդիւն աշխա-
 տութիւն է, որովհետեւ հեշտ մոռացվում է: Իսկ եթէ մի հա-
 տուածի վրայ նախապէս մանրամասն բացատրութիւններ են տրուել
 և տեսակ տեսակ կրթութիւններ են եղել, եթէ նոյն իսկ այդ բա-
 ցատրութիւնների պատճառով յիշեալ հատուածը կիսով չափ ար-
 դէն յիշողութեան մէջ տպաւորուել է, այն ժամանակ ոչ միայն
 դժուար չէ, այլ և շատ ու շատ օգտակար է բերան սերտել նորան:
 Եւ ահա լոկ այս տեսակ սերտողութիւններ է պահանջում ժալոտօն,
 որոնք ամենեւին չեն կարող մեքենական ձև տալ դաստնութեանը:

Ժալոտօսի եղանակին նայելով, ընթերցանութեան և թարգ-
 մանութեան ժամանակ զանազան Բացատրութիւններ պիտի տրուին ա-
 շակերտին: Այստեղ առաջին տեղը քերականական ծանօթութիւն-
 ներն են բռնում: Միայն ընթերցանութեան ժամանակ պիտի ու-
 տուցանուի քերականութիւնը, միայն գործնականապէս պէտք է ծա-
 նօթանալ այն ձևերին ու կանոններին, ինչպէս նաեւ անկանոնու-
 թիւններին ու բացառութիւններին, որ քերականները ընդհանրա-
 պէս խումբ խումբ դասաւորում են, առաջարկելով իւրաքանչիւր
 խումբ առանձին ուսանիլ: Սակայն այդ մեկնութիւնները լոկ քե-
 րականական չափաի ընին, այլ նոյն իսկ կարդացուած հատուածի
 բովանդակութեանը պիտի վերաբերին: Այս ինչըրում, ինչպէս առ-
 հասարակ ամէն տեղ, ժալոտօն զանազան տարօրինակ կարծիքների
 հետ այնպիսի խելացի հայեացքներ է յայտնում որ իւր ժամանակի
 համար բոլորովին նոր են: «Ամէն մարդ կարող է ամէն զիրք հա-
 տալ»:

կանա՞լ — ահա իւր դրութիւններից մէկը որ ապշեցնում է մեզ իւր անտեղութեամբ, բայց այդ անտեղութիւնը շատ է մեղմանում յաջորդ պայմանական նախադասութեամբ, որ ժակոտօն վրայ է բերում իւր միտքը բացատրելու համար. «պէս է թոյն կարողանալ մէկնել նորան» : Թէև այսպէսով անտեղութիւնը բոլորովին չէ վերանում յիշեալ դրութիւնից, բայց այս ձևով նա բաւական մօտ է ճշմարտութեան : Մեծ շատ մեծ նշանակութիւն ունի կարողանալ մի բան մեկնել : Դաէք մի նշանակեալ անձի ըմբռնողութեան յարմար բացառութեան եղանակ, և այդ անձը շատ բան կը հասկանայ որ սկզբում նորա մտաւոր հորիզոնից բարձր էր համարվում : Բայց ի՞նչպէս գտնես այդպիսի մեկնութեան եղանակ, ի՞նչպէս պիտի լինի այդ մեկնութիւնը : Այս խնդիրը ժակոտօն հետեւեալ կերպով է լուծում : Բառերը մեկնել վատ բան չէ, ասում է նա, բայց ամէնից բաւ օրինակներ բերին է, յարմար օրինակները ամէն բան և ամէնին են պարզում : Եւ այդ օրինակները պիտի առնուին կամ կարգացած ու մեկնած հատուածից, կամ աշակերտի կեանքից, նորա սովորական հասկացողութիւնների շրջանից : Այսպէս ուրեմն ուսուցչի գլխաւոր խնդիրներից մէկն է այնպիսի յարմար օրինակներ գտնել, որոնցով կարելի լինի հեղինակի իմաստը բացայայտել :

Բայց լոկ այդ մեկնութիւնները բաւական չեն : Ժակոտօն աշխատելով մանուկների ինքնագործունէութիւնը զարգացնել, պահանջում է որ աշակերտներին բաւական քերականական տեղեկութիւններ հաղորդելուց յետոյ՝ մի նոր տեսակ պարապմունք սկսուի, որ ինքը անուանում է «verification de la grammaire» : Ամէն անգամ որ աշակերտը ընթերցանութեան ժամանակ մի ծանօթ քերականական կանոնի է հանդիպում, այսպիսի հարցեր են տրվում նորան. ինչո՞ւ համար այս այսպէս է, ի՞նչից դիտէք թէ այդ այդպէս պիտի լինի, սորա նման բան չէ՞ պատահել ձեզ ընթերցանութեան ժամանակ, բերէք օրինակներ : Աշակերտ յիշեալ հարցերին պատասխանելով, Տելեմաքի տեղերից յարմար օրինակներ է բերում : Հասկանալի է որ գործին այսպիսի ուղղութիւն տալով, քերականութիւնը աշակերտի համար մեռած ասու չի լինիլ : Բացի սորանից, ընթերցանութիւնը նպաստում է այսպիսով քերականութիւնը յաճախ կրկնել և կատարելապէս սովորել : Դալով բնագրի նիւթին, ընթերցանութեան նպատակն է ի հարկէ կարգացած բանը բոլորովին հասկանալ, որ առանց ուսուցչի հարցերին անկարելի է, որովհետև եթէ աշակերտը ինքն իրան թողուի, մեծ մասամբ բաւական

նանում է եթէ իւր կարգացածը վերիվերոյ կերպով հասկացել է, և եթէ մինչև անգամ զգում է թէ մի բան լաւ չի հասկացել, լաւ է համարում առաջ անցնիլ, որ միայն ինչ է՝ ընթերցանութիւնը չընդհատուի:

Մինչև այժմ յիշատակուած բոլոր կրթութիւնների տեսակները ծառայում են ժակոտայի նախագծի երկու առաջին պայմանները կատարելու: Մնում է մի երրորդ պայման էլ՝ համադրականը (synthétique), որ կատարվում է աշակերտի քերականի և գրասիր կրթութիւններով: Այս կրթութիւնները դարձեալ սերտ կապուած են ընթերցանութեան հետ: Այսպէսով ժակոտայի եղանակը չէ ներկայացնում մի հաւաքումն զանազան կրթութիւնների որոնք միմեանց հետ ոչինչ ներքին կապ չունին, ընդհակառակն նա մի կարգաւորեալ ամբողջ է կազմում, որի կենտրոնը ընթերցանութիւնն է, իսկ միւս բոլոր կրթութիւնները խմբվում են ընթերցանութեան շուրջ՝ ամենասերտ կապ պահպանելով նորա հետ:

Բերենք այժմ մի քանի օրինակներ, և տեսնենք թէ ինչ տեսակ պիտի լինին այն բերանացի և գրաւոր կրթութիւնները որոնց օգնութեամբ ժակոտան կամենում է վարժեցնել աշակերտին իւր իմաստները ինքնուրոյն կերպով արտայայտել: Այս կրթութիւնների ամենազիւրին տեսակն է կարգացածի հետեւողութիւնը: Աշակերտը, օրինակի համար, կարգաց Տելեմաքի մէջ այն վշտի նկարագիրը որ Ողիսեւսի հեռանալը պատճառեց Վալիպոս յաւերածհարսին բոյց չէ՞ որ ինքն էլ իւր կեանքում մի վիշտ է ունեցել, օրինակի համար, իւր մօրն է կորցրել: Եւ ահա նա նկարագրում է այն տրտուր զգացմունքները որ յիշեալ անցքը նորոգել է իւր սրտում, օգուտ քաղելով Ֆենելոնի բառերից, ոճերից ու դարձուածներից և որքան կարելի է բնագրից չհեռանալով, այլ նորա ամէն մի ստացուածը գործ ածելով, ի հարկէ ոչ կուրօրէն՝ այլ խելացի կերպով և գիտակցաբար, որ ուսուցիչը հեշտութեամբ կարող է ստուգել: Այս տեսակ հետեւողութիւններին կարելի է վերաբերել և աշակերտին ծանօթ առարկաների նկարագրութիւնը, որոնք ընթերցանութեան մէջ պատահած առարկաների հետ նմանութիւններ ունին, օրինակի համար, աշակերտի տեսած մի պարսիկի նկարագրութիւնը՝ Վալիպոսի քաղաքի նկարագրութիւնն Տիւրոսի համեմատութեամբ: Այս տեսակ պարապմունքները հնարաւոր չեն ի հարկէ, թէ առաջ բերուած առարկաները պէի մէջ նկարագրուածների հետ չհամեմատուին. բայց բացի

սորանից ժակոտոն յորդորում է և բուն համեմատութիւններ անել նշանակեալ առարկաների մէջ եղած նմանութիւններն ու տարբերութիւնները ցոյց տալու նպատակով։ Այստեղ մտնում են և աշակերտին ծանօթ անձանց բնաւորութիւնների համեմատութիւնները, օրինակի համար, Ուրիսէսի և Մարեշալ Տիւրէնի բնաւորութիւնների համեմատութիւնը։ Ժակոտոն պահանջում է և աւելի ընդհանուր բնաւորութիւնների նկարագրութիւններ, օրինակի համար, փառասէր մարդու նկարագրութիւնը ընդհանրապէս, հետեւելով Տելեմաքի մէջ գտած Պրոտեսիլայոսի նկարագրութեանը։ Սորանից յետոյ պահանջվում է նոյնպէս Բոյսապէլ այն զգայականները որ Տէ անց զԳոյէլ է նշանակեալ Կրոնիէան մէջ, օրինակի համար, Տելեմաքի խղճի տանջանքը, որ չնայելով Մենտորի յորդորանքներին՝ փոթորկի ժամանակ ծովային ճանապարհորդութիւն է յանձն առնում։ Այս պարագմունքներն էլ ժամանակ անցնելուց յետոյ աւելի ընդհանուր բնաւորութիւն են ընդունում. աշակերտից պահանջվում է, օրինակի համար, բացատրել փառասէր մարդու հոգեկան դրութիւնը, որ յանկարծ զրկվում է այն բոլոր պատիւներից որոնք իւր սրտին շատ սիրելի էին, միևնոյն ժամանակ աշակերտը պէտք է մի յարմար օրինակ էլ գտնէ։ Վերջապէս ժակոտոն պահանջում է ընդհանուր դասականութիւններից առած բնաբանների վրայ. աշակերտի վրայ պարտք է զրկվում ցոյց տալ թեթեամտութեան, հաստատամտութեան, մեծամտութեան, խոհեմութեան հետեւանքները և այլն. նա պէտք է ընդարձակէ Տելեմաքի մէջ կարճառօտ կերպով բացատրուած իմաստները։ Ահա այն կրթութիւնների զլիսաւոր տեսակները որոնք ժակոտոսի կարծիքով լեզուի ուսման բարձրագոյն աստիճանն են կազմում։ Մենք բաւականացանք լոկ հարեւանցի յիշատակութեամբ. աւելի մանրամասն հետազոտութիւնը ներկայ յօդուածի սահմանից շատ հեռու կը տանէր մեզ։

Մինչև այժմ ասածներիցս երևում է որ ժակոտոսի օտար լեզուների համար առաջարկած նախագիծը խիստ ընդարձակ է, այնպէս որ կարելի է մինչև անգամ տեսլ թէ անիրագործելի է միջնակարգ ուսումնարանների համար։ Որքան, օրինակի համար, քաջ ծանօթ պէտք է լինել լեզուին այնպիսի խնդիրներ լուծելու համար որպիսի են վերոյիշեալ վերջին խնդիրները։ Այնուամենայնիւ ժակոտոսի Բոյս առաջարկութիւնները, առանց բացառութեան, լեզուի ուսուցիչների կատարեալ ուշադրութեանը արժանի են. նոքա կարող են և պարտաւոր են մինչև մի աստիճան օգուտ քաղել նաև

նորա առաջարկած վերջին միջոցներից, — ի հարկէ մեծ զգուշութեամբ, ի նկատի ունենալով ինչպէս աշակերտների գիտութեան աստիճանը, այնպէս և օտար լեզուների ուսման նուիրուած ժամանակը: Ուսուցչէ խոհեմութեանն է մնում վճռել թէ ի՞նչ բանից, ի՞նչպէս և որքան պէտք է օգուտ քաղել դաստիարակութեան գործի մէջ անկարելի է պատուէրներ տալ:

Զ. ԲԱՐԵՐՏՍՈՆ

Բոքերտսոն անգլիացին իւր բնակութիւնը Փարիզում հաստատելով, իբրեւ անգլիերէն լեզուի ուսուցիչ հրատարակեց իւր «Nouveau cours pratique de langue anglaise», որ կարճ միջոցում ծրուագադրութեան արժանացաւ: Տեսնենք թէ ի՞նչ արժանաւորութիւնների վրայ է հիմնվում այս համբաւը և թէ մինչև որ աստիճան անգլիացի մանկավարժի առաջարկած դաստիարակութեան և դասակար իւր անունը կրելու արժանի է:

Օլլէնդորֆի վրայ խօսելին՝ յոյց առելնք որ յիշեալ անձը ուսումնասիրութեան մի առանձին եղանակ է հնարել և թէ «Օլլէնդորֆեան եղանակ» ասելը բոլորովին անսելի է: Նոյնը աւելի մեծ իրաւունքով կարելի է ասել և Բոքերտսոնի համար: Օլլէնդորֆը զոնեա ուրիշներից առաջի վրայ մի բան էլ իրանից աւելացրեց. իսկ Բոքերտսոնը ամէն բան, առանց բացառութեան, իւր նախորդներից սեպհականեց, ոչինչ նոր գիւտ չարաւ, և միայն իւր դասագրքի ճակատին մի փառաւոր յառաջաբան դրեց, որ ամէն տեսակ բարիք է խոստանում: Եւ մանաւրդ թէ ինչով կարելի է ամբօխի վրայ ներգործել, նա այդ յառաջաբանի մէջ հանգէս է բերում. գլխաւորապէս «իւր» եղանակի նորութիւնը և նորա միջնորդութեամբ լեզուներ ուսանելու դիւրութիւնը: «Նոքա որոնք լեզուներով չեն պարտաւել, գրում է նա, և իրանց ոյժերի վրայ յոյս չունենալով կը բանան այս գիրքը, զի անորձի զարմանք կը զգան՝ երբ կը տեսնեն թէ ինչ զեւրին ու պարզ կերպով կարելի է հէնց առաջին դասից սովորել կարդալ, թարգմանել, խօսել և քերականական տեղեկութիւններ ստանալ: Փոխանակ այն արդելքներով և ճանճրութեամբ լի որոշմոյք ճանապարհին՝ որին սպասում էին, նոքա կը

դռնեն մի ուղիղ, լայն ու հանգիստ ծանալարհ, որ և այլև և այլև: Յետոյ նա ծանուցանում է թէ իւր մեթոդով «նոր դարադրութիւն է սկսվում օտար լեզուների դաստառութեան համար»:

Տեսնենք թէ ի՛նչ նոր բաներ է յայտնում մեզ Բոբերսոնը: Ահնց որ աշակերտը այլոքներին ծանօթ է, Բոբերսոնը տալիս է նորան մի պատմութիւն կարգաւոր, որի սկիզբը կապւում է առաջին դասի նիւթը: Բնագիրը զարդարուած զանազան նշաններով, որոնք ցոյց են տալիս թէ ինչպէս պէտք է արտաբերել տառերը, ինչպիսիք անմիջապէս յետոյ դրած են այդ նշանների բացատրութիւնները: Բնագրի իւրաքանչիւր բառի տակ դրած է նոյն հատուածի բառացի թարգմանութիւնը Համկանոնեան եղանակով: Բառացի թարգմանութիւնից յետոյ, ինչպէս և Համկանոնի գրքում, գալիս է անգամ թարգմանութիւնը որ բնագրի իմաստն է հարգողում: Ապա Բոբերսոնը հետևեալ պատուէրն է տալիս. «Այս երկու թարգմանութիւնները, և մանաւանդ առաջինը, այնքան անգամ պիտի կարգաւորես, մինչև որ լաւ ըմբռնուի անդիներէն բառերի ուղղագրութիւնը և նոյն նշանակութիւնը. յետոյ մի թերթ թուղթ երկու մաս բաժանելու է, ձախ սիւնի վրայ գրելու է բնագիրը փոքրիկ հատուածներով, իսկ աջ սիւնի վրայ, դէմ առ դէմ, այդ բառերի թարգմանութիւնը: Այնուհետև պէտք է ծածկել նախ աջ կողմի սիւնը, ձախ սիւնի բառերը քաջք արտասանել ու թարգմանել, յետոյ հակառակն անել. և այնպէս փոփոխովի թարգմանել անդիներէնից Փրանսերէն և Փրանսերէնից անդիներէն» — այսինքն, ուրիշ խօսքով, բերան անել ինչպէս բնագիրը, այնպէս և նորա թարգմանութիւնը: Այս միջոցը արդէն ծանօթ է մեզ: Յետոյ քաշիս են մի կարգ կրթութիւններ, որոնք փոխ առած են Ժակոմոնից: Ամէնից առաջ առաջարկվում են զանազան հարցեր մայրենի (իսկ փոքր ժամանակից յետոյ ուսումնելի) լեզուով և այդ հարցերի մատասխանները օտար լեզուով: Հարցերն ու պատասխանները երկու առանձին սիւների վրայ են տեղաւորուած: Պատասխանները շատ պարզ ու կարճ են, շատ անգամ միայն մի բառից են բաղկանում: Այս կրթութեան գլխին, որ խօսակցութիւն է անուանվում, հետևեալ բացատրութիւնն է դրած. «Հետևեալ հարցերը այնպէս ինչ կադմուած որ կարելի լինի նոյն արտասխանը տալ միայն այնպիսի բառեր որոշածելով որ արդէն ծանօթ են ուսանողին: Աշակերտը պէտք է ծածկէ աջ սիւնը, որ պատասխաններն է պարունակում, կարդայ իւրաքանչիւր հարցը և նորա բերանացի կամ զրուար պատասխանը

տայ անդիւրէն լեզուով: Յետոյ նա պէտք է ստուգէ իւր պատասխանների ճշտութիւնը, համեմատելով նոցա բնագրի հետ»: Այս կրթութիւնից յետոյ զալիս է մի ուրիշը, որի վերնագիրն է «Phraséologie»: Այս անուամբ առաջարկվում են մի շարք թեթեւ նախադասութիւնների, որոնք կազմուած են կարգացուած բնագրի մէջ պատահած բառերով ու դարձուածներով: Այս նախադասութիւնները թարգմանուած են. բնագիրն ու թարգմանութիւնը դարձեալ առանձին սիւներումն են տեղաւորուած, որոնց վրայ վերոյիշեալ վարժութիւնների նման կրթութիւններ պէտք է անել: «Սորանով աւարտվում է մեր դասի գործնական մասը», աւելացնում է այստեղ Բոբերտսոնը, «Այսքանը բաւական է այն անձանց համար, որոնց նշապատակն է լեզուն հասկանալ և որքան կարելի է շուտով խօսել, և ոչ թէ հիմնաւորապէս ուսանել լեզուն: Մեր աշխատութեան երկրորդ մասը յատկապէս աշխատող անձանց համար է նշանակուած, որոնք կամենում են ճշտութեամբ հասկանալ բոլորը ինչ որ իրանց յիշողութեանն են յանձնում»: Այս երկրորդ մասում ամէնից առաջ դրած են զանազան բարդաբանական և բարդաբանական ծանօթութիւններ լեզուի վրայ: Այս ծանօթութիւնները շատ մանրամասն են. իւրաքանչիւր բառ բազմակողմանի քննութեան է ենթարկվում. բոլորը ինչ որ կարելի է մի բառի վրայ հաջորդել, «նորա կազմութիւնը, յայտնի կամ ենթադրեալ արմատը, զանազան փոփոխութիւնները», — բոլորը հաջորդվում է: Բաղդասութեան կողմից էլ նոյն կերպով քննվում է բնագիրը, որով և անդադար նորանոր քերականական կանոններ են մէջ բերվում: Աւերջապէս, Բոբերտսոնը դասի երկրորդ մասում զանազան նախադասութիւններ է շարում, դարձեալ աշակերտին ծանօթ բառերից կազմուած, մայրենի լեզուից ուսանելի լեզուով Խորհրդանշան համար՝ («Composition»): — Ահա այսքան բան է բովանդակում Բոբերտսոնի Տէ դասը: Եւ այսպէս են կազմուած բոլոր դասերը. նոքա հետեւում են միմեանց առանց որ և է փոփոխութիւն կրելու: Հասկանալի է որ այսպիսի ընթացք պահպանելով, օտար լեզուի ուսման «գիւրութեան» ու «զուարճութեան» վրայ, (տես Բոբերտսոնի յառաջաբանը) խօսք անդամ չէ կարող լինել: Ընդհակառակն, քերականական ու բառագիտական նիւթի տհաճին և անկարգ կերպով հաջորդուած քանակութիւնը, միևնոյն բառերից ու դարձուածներից կրկնուած կրթութիւնների միակերպութիւնը, իւրաքանչիւր դասի երկարութիւնը (Բոբերտսոնի մի դասը արդէ մեծագիր և փոքրատառ երեսներից պակաս չէ բռնում) — այս բո-

լորը այնպիսի ծանր աշխատանք է բարձում աշակերտի վրայ որ նորա մանկական ոյժից բարձր է և, բացի սորանից, յոգնեցնում և ձանձրացնում է նորան :

Բոբերտսոնի դասատուութեան եղանակի այս բացատրութիւնից երևում է որ նոր ձեռնարկը իսկապէս նշանակուած է այն անձանց համար որոնք կամենում են առանց ուսուցչի օգնութեան լեզու ուսանել : Բայց նա «իւր մեթոտը» նշանակում է և դպրոցական դասատուութեան համար : Ահա ինչպէս պէտք է տանել գործը ուսումնարանում նորա պահանջմունքներին նայելով : Ուսուցիչը դաստան տախտակի վրայ գրում է բնագիրը. աշակերտները դասի ժամանակ իրանց առաջը զիջք անեն : Ուսուցիչը բարձրաձայն կարդում է բնագիրը, մեկնում է տառերի արաբերութիւնը որոշող նշանները և մի քանի աշակերտների կրկնել է տալիս իւր կարգացածը և տուած մեկնութիւնները : Եթէ ընթերցանութիւնը լաւ է գնում, ուսուցիչը սկսում է թարգմանել : Նա թարգմանում է նախ բառացի, ապա փոքր ինչ ազատ կերպով, իւր թարգմանութիւնը լուսաբանելով այն բացատրութիւններով որ պարունակվում են իւր ձեռնարկի իւրաքանչիւր դասի երկրորդ մասում : Նրբ տեսնում է թէ աշակերտները կարող են ինչպէս իւրաքանչիւր առանձին բառը, այսպէս և ամբողջ բնագիրը թարգմանել, և յիշում են նոյնպէս իւր հաղորդած տեղեկութիւնները, ուսուցիչը պատուիրում է տախտակի վրայ գրածը ջնջել : Աշակերտները մի անգամ էլ բերանացի թարգմանում են բնագիրը, որ ուսուցիչը հատուած հատուած աւսում է նոցա . յետոյ ուսուցիչը նոյնը կրկնում է մայրենի լեզուով և պահանջում է աշակերտներից որ օտար լեզուով թարգմանեն : Սորանից յետոյ սկսում են կրթութիւնները. ուսուցիչը հարցեր է տալիս. աշակերտները պատասխանում են բնագրի բառերով (Conversation) : Ապա ուսուցիչը բերում է մի քանի խօսքեր, որոնք աշակերտներին ծանօթ բառերից են կազմուած, և սորա այդ խօսքերի պատասխանները տալիս են բերանացի կերպով (Phraseologie) : Այդ թարգմանութիւնը լինում է օտար լեզուից մայրենի լեզուով և փոխադարձաբար : Յաջորդ դասի համար աշակերտները պարտաւոր են իրանց բոլոր անցկացածը կրկնել և գրաւոր կերպով թարգմանել իւրաքանչիւր դասի վերջում գտնուած նախադասութիւնները (Composition) : Մեծ նշանակութիւն է տալիս ընդհանրապէս Բոբերտսոնը, ինչպէս և Համիլտոնն ու Ժակոտոն, յաճախակի կրկնութիւններին : Նա մի ամբողջ ցուցակ կազմեց, որի մէջ մանրամաս-

նօրէն բացատրում է թէ ինչ և ինչպէս պէտք է կրկնել իւրաքանչիւր դասի համար : Համառօտ խօսելով, նա պահանջում է որ իւրաքանչիւր դասի ժամանակ, մինչև իններորդը, ուսուցիչը աշակերտների հետ կրկնէ բոլոր նախընթաց դասերը. իսկ յաջորդ դասերից իւրաքանչիւրի հետ մի մասը միայն, բայց երբէք հինգ դասից պակաս չպիտի կրկնուի :

Տարակոյս չկայ որ լեզուի ուսման այս եղանակը իւր առաւելութիւններն ունի, որոնցից ամենանշանաւորներն են կենդանի պարապմունքը դասատան մէջ և ընդհանրապէս նկատողական դասատուութիւնը : Բայց այս առաւելութիւնները Բոբերտսոնի արժանաւորութիւնները չեն, այլ Համիլտոնին և զլիսաւորոպէս ծակոտօին են պատկանում : Ինքը Բոբերտսոնը ոչինչ նոր բան չէ մտցրել ծառայ լեզուների դասատուութեան գործի մէջ. նա միայն օգուտ քաղեց իւր նախորդների գաղափարներից և գործ դրեց նոցա մտքերը, այն էլ ոչ բոլորովին յաջողակ կերպով :

Մեզանում «Բոբերտսոնի մեթոտը» մասամբ ծանօթ է «Նախակրթանք հայերէն լեզուի» անունով աշխատութիւնից¹⁾, որի մէջ հեղինակը անգլիացի մատենագրի հետեւողութեամբ զբաքար լեզուի տարրերը աւանդում է յիշեալ լեզուն ուսանել սկսող մանուկներին : Ռուսաստանում սորանից մի քանի տարի առաջ հրատարակուեցան մի թերթի ձեռնարկ Քրանսերէն լեզուի համար, որի մէջ հեղինակը, էմէ Կոնստանտին, Բոբերտսոնի եղանակը շատ յաջողակ կերպով յարմարացրեց դպրոցական պիտոյքներին, ազատ պահելով իրան բնագրի շատ թերութիւններից²⁾ :

Ձ. Մ Ա Պ Ի Ր (Karl Mager)

Ստոր լեզուների դասատուութեան եղանակների տեսութիւնը սկսեցինք Գերմանիայից, յետոյ անցանք ուրիշ ազգերի, այժմ կրկին պէտք է վերադառնանք Գերմանիա :

1) Նախակրթանք հայերէն լեզուի, յօրինեալ ի պէտս ազգային դպրոցաց, ի Գարրիէէն արքեպիսկոպոսէ Ալվազեան. Ն. տպագր. Տիփսիս 1878.

2) Cours pratique de langue française par Aimé Constantin. 4-e édition. St. Pétersbourg. 1871.

Գերմանական առանձնական գրականութեան ամենայնպէս
հետեւանքներից մէկն այն եղաւ որ այդ ուղղութեան կուսակիցները
պառնձին ուշադրութիւն դարձրին գերմանական հնութիւնների
վրայ : Այդ ժամանակներից սկսած Գերմանիայի նախնի իրաւագի-
տութիւնը, հին գրականութեան յիշատակարանները և ղեցարա-
նութեան միացորդները գիտական հետազոտութիւնների առարկայ
դարձան : Սորանից պիտի ծագէր 'ի հարկէ և գերմաներէն լեզուի
մանրամասն հետազոտութիւնը, այնպէս ինչպէս որ նա դործ էր
ածվում գերմանական պատմութեան հին շրջաններում : Սկսեցին
համեմատել այդ լեզուն արդեան գերմաներէնի հետ, ինչպէս նաև
նորա կրած փոփոխութիւնները զանազան շրջաններում, և համե-
զուեցան թէ լեզուն ապրում է իւր սեպհական կեանքով և գրա-
կանութիւնից անկախ զարգանում է : Այնուհետև դարեցան նայել
լեզուի վրայ լոկ իբրև միութեան յայտնելու մի միջոցի վրայ, իբրև լոկ
գրականութեան ծառայող մի գործքի վրայ : Լեզուն ինքն ըստ
ինքեան, գրականութիւնից անկախ, ուսումնական հետազոտու-
թիւնների առարկայ դարձաւ, սկսեցին ուսումնասիրել նորան ինչ-
պէս որ ուսումնասիրվում են ընդհանրապէս բնութեան երևոյթները,
ինչպէս բուսաբանը զննում է մի որևիցէ բոյս : Այսպէսով սկիզբն
առաւ մի նոր գիտութիւն, այն է լեզուաբանութիւնը : Նուազկայս
գիտութիւնը գերմանացի գիտնականների սիրելի առարկան դարձաւ
ամենալաւ ոյժերը, ամենանշանաւոր անձինքը սկսան մեծ եռանդով
հետազոտել գիտութեան այս նոր ասպարէզը : Գերմանական լեզուի
պատմական հետազոտութիւնից անցան նորա համեմատութիւնը
միւս եւրոպական հին և նոր լեզուների հետ, և բոլորովին նոր
միջև այն ժամանակ անձանթի հետեւանքների հասան : Բանից
դուրս եկաւ որ համարեա բոլոր եւրոպական լեզուները ազգակից
են միմեանց, իսկ երբ այդ համեմատութեանը ենթարկուեցաւ սանս-
քրիտ կամ հնդկական հին լեզուն, կարելի եղաւ հաստատուպէս
ասել թէ այդ բոլոր լեզուները իրանց ծագումն առնում են մի ընդ-
հանրական լեզուից, որ 'ի հարկէ վաղուց կորած է : Այսպէսով հե-
տազոտութեան ասպարէզը աւելի ևս ընդարձակուեցաւ, պատմական
լեզուաբանութիւնը պարսկերէն — համեմատական լեզուաբանութեան փո-
խուեցաւ : Այս գիտութեան հիմնադիրները և միանգամայն նորա
ամենահանձարեղ ներկայացուցիչներն եղան Գրիֆ եղբայրները և
Վիլհէլմ Հոմբոլտը :

Լեզուի այս պատմական — համեմատական հետազոտութեան
հետ ձեռք ձեռքի տուած գնում էր և պարսկերէնի հետազոտու-

Թիւնը, որ մեծ կարևորութիւն ունէր ուսումնարանի համար: Այս ուղղութեան կուսակիցները համարեա միայն ազգային լեզուի վերայ դարձրին իրանց ուշադրութիւնը, այն էլ ոչ պատմական կողմից քննելով նորան, այլ միայն նորա ներկայ վիճակն ՚ի նկատի ունենալով, և իրանց հետազօտութիւնները դարձրին լեզուի տրամաբանական կազմութեան վրայ: Նկատելով որ լեզուն մի միջոց է որով մարդիկ արտայայտում են իրանց մտքերը, նոքա աշխատեցան լեզուի օրէնքների գիտութիւնը, այսինքն քերականութիւնը համաձայնեցնել մտածողութեան օրէնքների գիտութեան, այսինքն տրամաբանութեան հետ: Ահա այս պատճառով նոցա հետազօտութիւնների գլխաւոր առարկան կազմում էր բաղդատութիւնը, մինչդեռ պատմական դպրոցի հետեւողները ուսումնասիրում էին գլխաւորապէս լեզուի բառադիտական կողմը և ստուգաբանութիւնը: Տրամաբանական ուղղութեան կուսակիցները քննութեան էին ենթարկում քերականների վաղուց հաստատած սահմաններն ու դասակարգութիւնները, ցոյց էին տալիս նոցա անտեղութիւնը, նոր հայեացքներ էին մտցնում քերականութեան մէջ: Այս ուղղութեան ներկայացուցիչներն են Կ. Ֆ. Բէկէր, Հէյնսֆեր և դարձեալ Հոմֆրայ:

Այս երկու գիտնական ուղղութիւնները նոր զարկ տուին գերմանական փիլիսոփայութեանը, նոր հայեացքներ մտցրին լեզուի երևոյթների վրայ, անթիւ օրէնքներ գտան որոնք մինչև այն ժամանակ անճանօթ էին: Նոցա հետազօտութիւնների արդիւնքները սկսան կամաց կամաց մոտ գործել և ուսումնարանում և մեծ փոփոխութիւններ առաջացրին ընդհանրապէս բոլոր լեզուների և առաւելապէս մայրենի լեզուի դասատուութեան մէջ: Ժամանակ անցնելուց յետոյ գերմանացի գիտնականների լեզուների հետազօտութեան եղանակը սկսաւ գործադրուիլ և ուրիշ լեզուների, գլխաւորապէս ռոմանական բարբառների մէջ: Ահա այսպէսով Գերմանիայում առաջ եկաւ մի վերանորոգութիւն և նոր լեզուների դասատուութեան մէջ. իսկ վերանորոգիչ այս գործի մէջ հանդիսանում է Կարլ Մագէրը, որ յայտնի է մանկավարժութեան ասպարիզում ցոյց տուած գործունէութեամբ:

Կարլ Մագէրը ծնաւ յունվարի 1-ին 1810-ին Զոլենպէն փոքրիկ քաղաքում¹: Գիմնազիական հիմնաւոր կրթութիւն ստանա-

1) St. Langbein: Dr. Carl Mager's Leben.

լուց յետոյ, տասնութ տարեկան հասակում մտաւ Բոննի համալսարանը, ուր երկու տարի շարունակ պարապեցաւ գլխաւորապէս լեզուաբանական և փիլիսոփայական գիտութիւններով: Մի փոքրիկ ժառանգութեան տէր դառնալով, նա հեռացաւ Բոննից և զնաց Փարիզ բնական գիտութիւնները ուսանելու: Նաամեայ բնակութիւնը Փարիզում մեծ նշանակութիւն ունեցաւ նորա զարգացման համար. նա այստեղ ծանօթացաւ համարեա բոլոր նոյն ժամանակի երևելի մատենագիրների հետ: Բացի իւր մասնագիտութիւնից, նա մեծ եռանդով պարապեցաւ ֆրանսիական լեզուին ու գրականութեանը: Վեպադառնալով Բերմանիա, Մագէրը Բերլինում ծանօթացաւ Ալէքսանդր Հումբոլտի հետ, և օգնականի պաշտօնով ուղեկից եղաւ յիշեալ գիտնականին նորա Ռուսաստան յանձն առած ուսումնական ճանապարհորդութեան ժամանակ: Բերլին վերադառնալուց յետոյ, նա ուսուցչի պաշտօնով մտաւ Ֆրիդրիխ-Վիլհելմի գիմնազիոնը, որի վերատեսուէր այն ժամանակ երևելի Սպիլլեկէն էր: Արդէն այն ժամանակ, 1836-ին, նա մտածեց մի նոր մանկավարժական օրագիր հրատարակել և այդ հրատարակութեան ծրագրի մասին խորհրդակցեց Դիստերվէգի, Սպիլլեկէի և ուրիշների հետ: Սակայն տէրութիւնից թոյլտուութիւն չստանալով, նա հեռացաւ Բերլինից և զնաց Ժենեվ, ուր և գերմաներէն լեզուի դասատուի պաշտօն ստացաւ այնտեղի College-ի մէջ: Յուլիսի 1-ին 1840-ին լոյս տեսաւ վերջապէս Մագէրի մանկավարժական օրագրի առաջին համարը: „Pädagogische Revue. Centralorgan für Pädagogik, Didaktik und Culturpolitik“: Այնուհետեւ նա իւր բոլոր զօրութիւնները նուիրեց այս հրատարակութեանը, որի մէջ և ցոյց տուեց իւր զարմանալի ընդունակութիւնը: Ծրագիրը մեծ ընդունելութիւն դտաւ, նորա մէջ տիրապետած թարմ ուղղութիւնը, գաղափարների նորութիւնը, մանկավարժական խնդիրների հիմնաւոր քննութիւնը, համոզմունքների համարձակ արտայայտութիւնը, այս բոլորը այնպիսի նշանակութիւն տուաւ Մագէրի հրատարակութեանը որ մանկավարժական օրագրի համար բոլորովին անսովոր է: Նա իւր օրագրի հրատարակութիւնը շարունակեց մինչև 1848: Բայց այդ տարին սպանեց նորա եռանդը, վերջ դրեց նորա գործունէութեանը: Նա բոլորովին յոյսը կորեց իւր Բերմանիայում իւր կենդանութեան ժամանակ հրատարակական կեանքի, միանգամայն և ուսումնարանի պայմանները կարողանալ գոնեա փոքրիշատէ բարելոքելը: Այնպիսի վհատութիւն եկաւ վրան՝ որ էլ չէր կարող շարունակել իւր օրա-

գրական գործունեութիւնը. «Եթէ մարտի անցքերը, գրում է նա 1848-ի նոյեմբերին, պէտք եղած հետեւանքները չեն ունենալ, և այժմ այդ մասին կարծես այլ ևս կասկածելու տեղիք չէ մնում», եթէ այդ անցքերից սպասուած յոյսերը չեն կատարուիլ, ևս այլ ևս Գերմանիայում չեմ մնալ, կամ գոնեաւ ամէն հրապարակական գործունեութիւն մի կողմ կը դնեմ, և միակ ծառայութիւնը որ դեռ կարող եմ իմ ազգակիցներին մատուցանել, այդ կը լինի մի օրինաւոր դասագիրք յօրինել անգլերէն լեզուի համար, որպէս զի նոքա շուտով այդ լեզուն ուսանելով՝ կարողանան դաղթել հիւսիսային Ամերիկա»։ Ահա այս պատճառներից յորդորուեցաւ Մագէրը իւր „Pädagogische Revue“-ի հրատարակութիւնից հրաժարուելու։ «Ով որ յոյսը կտրել է իւր ժամանակից, գրում է նա, չէ կարող պարբերական թերթի (Zeitschrift) հրատարակութեան վրայ մտածել»։ 1848-ից Մագէրը իւր կեանքի նոր շրջանն է մտնում, մի բոլորովին գործնական շրջան մանկավարժութեան ասպարիզում։ Արդէն 1841-ից մինչև 1844-ը նա Փրանսերէն լեզուի ու գրականութեան դասատուութեամբ պարապել էր Զուիցերիայի Ապսոն քաղաքում. իսկ այժմ նա Եյլդէնախի «բէալական գիմնազիոնի» վերատեսչի պաշտօն ընդունեց։ Այս ուսումնարանը կառավարելու ժամանակ նա աշխատեցաւ իրականացնել յիշեալ ուսումնարանների կազմակերպութեան վրայ ունեցած հայեացքները, որ առաջուց արդէն յայտնել էր „Die deutsche Bürgerschule“ անունով գրուածքի և իւր օրագրի մէջ (1844-ին)։ Նորա ջանքերը անպտուղ չանցան. նախարարութիւնը ընդունեց նորա մշակած նախագիծը դասատուութեան համար։ Մագէրը կառավարեց այդ ուսումնարանը մինչև 1852 թուականը, երբ հիւանդութիւնը, որ քանի գնում սաստկանում էր, ստիպեց նորան իւր սիրելի ուսումնարանից հրաժարուիլ։ Նա մեռաւ 1858-ին, երկար ու ծանր հիւանդութիւնից յետոյ։ Մագէրի մանկավարժական նշանակութեան քննութիւնը շատ հեռու կը տանէր մեզ, ուր մնաց որ այդ ներկայ յօդուածի նպատակից էլ դուրս է։ Բնթերցողների ուշադրութիւնը դարձնում ենք միայն մի կարևոր կէտի վրայ, այն է որ Մագէրը բարձր ու բաղմաւորմանի կրթութեան տէր մարդ էր։ Նա այն սահմանափակ մասնագէտներից չէր, որոնք ուսանում և ապա ուսուցանում են մի որևիցէ առարկայ. նա և լեզուաբան էր, և բնագէտ, և քաղաքագէտ, և փիլիսոփայ, և այս բոլոր գիտութիւնների մէջ ընդարձակ

Հմուտութիւն ունէր : Իմաստասէրի յատուկ ճիշտ դատողութեան հետ նա ունէր մասամբ և բանաստեղծական տպաւորութիւններ ու ողբորութիւններ : Մագէրի այս բազմակողմանի արժանաւորութիւնները անտարակոյս մեծ արժանաւորութիւն ունին դասախորակի համար :

Պահք քննելու Մագէրի նշանակութիւնը օտար լեզուների դասատուութեան խնդրի մէջ :

Յափշտակուելով իւր գաղափարներով, Մագէրը արմատական փոփոխութիւններ է պահանջում լեզուի ուսման մէջ : Նա չափազանց տեգոհ է իւր ժամանակի օտար լեզուների դասատուութեան եղանակից. նոր լեզուների դասատուութեան նկատմամբ ինչպէս ուսուցիչների, այսպէս և դպրոցական վարչութիւնների և հասարակութեան յայտնած բոլոր հայեացքը, ասում է նա, հիմքից ծուռ է, ոչինչ բանի պէտք չի գալիս : Նոյն իսկ «լեզուների ուսում» անունը ոչ միայն ճիշտ չէ, այլ և սխալ է, վասն զի այն կարծիքն է տարածում, որ իբր թէ ուսումնարանում կարելի է լեզու ուսանել : Նոր լեզուների ուսուցիչները անկարելի բանի ետեւից են ընկնում. նոքա կամենում են աշակերտին այն կէտին հասցնել որ օտար լեզուին տէր լինի, խօսի նոյն լեզուով, բայց իրանց նպատակին չեն հասնում : Ուրիշ կերպով չէ էլ կարող լինել, որովհետեւ նոքա անհասանելի բանի ետեւից են լինում : Ուսումնարանում անհնարին է լեզու ուսանել. կարելի է միայն, այն էլ մինչև մի աստիճան, ասում են նախքան լեզուն : «Նոյն իսկ դպրոցական առարկաները» զիտութիւնների» ու «լեզուների» բաժանել և այս երկու հասկացողութիւնները միմեանց դէմ դնել այնքան անխորհուրդ բան է, որքան անմիտ բան կը լինէր որեւիցէ գիտութեան, օրինակի համար իրաւագիտութեան դէմ յանդիման խնձոր ու տանձ դնել : Նրկուսից մէկը պէտք է ընդունել. կամ լեզուները գիտութիւնից տարբեր բան են, և այն ժամանակ նոքա տեղ չպիտի ունենան ընդհանուր կրթութիւն տուող ուսումնարաններում, և կամ լեզուների ուսումնասիրութիւնը նոյնպէս գիտութեան գործ է, և այն ժամանակ այս երկու հասկացողութիւնները դէմ յանդիման դնելը յայտնի անմտութիւն է» : Ինքը Մագէրը, ի հարկէ, այս երկու դրութիւններից իբրև ուղիղ միայն վերջինն է ընդունում : Արդարև, ասում է նա, դպրոցական պարագմունքների առարկան գիտութիւնը չէ՝ այս բառի խիստ նշանակութեամբ, ուսումնարանը միայն մի նպատակ ունի և կարող է

ունենալ, այն է ընդհանուր կրթութիւն տալ (humane Bildung)¹⁾։ Ուսումնարանը պիտի հասկանայ թէ այս է իւր միակ նպատակը և հաստատամտութեամբ պիտի ձգտէ նորան, մի կողմ՝ դնելով այն բոլորը որ չէ նպաստում այդ նպատակին հասնելու, և աւելի մանաւանդ այն ինչ որ այդ նպատակին հակառակ է։ Ուրեմն, եթէ նոր լեզուներն էլ պարունակվում են միջնակարգ ուսումնարաններում մատակարարուող առարկաների մէջ, այդ միայն այն պայմանով է, որ նոցա դասատուութիւնը ընդհանուր կրթողական տարրեր բովանդակէ։ Արդեօք այսպիսի տարրեր պարունակում է օտար լեզուների դասատուութեան «գործնական» ձևը։ Ոչ, ապա ուրեմն նա տեղ չպիտի ունենայ ընդհանուր կրթողական նպատակ ունեցող ուսումնարանում։ Արդեօք կարելի է նոր լեզուների դասատուութեանը կրթողական զօրութիւն տալ։ Կարելի, և ահա ինչ կերպով։ Կրթողական զօրութիւն ունի որևէ առարկայի դասատուութիւնը միայն այն դէպքում, եթէ նա գիտնական հիմունքների վրայ է հաստատվում։ Ահա այսպիսի գիտական հիմունք է պահանջում և օտար լեզուների դասատուութիւնը։ Այս պատճառով Մագէրը հին դասական լեզուաբանութեան հանդէպ դնում է նոր լեզուաբանութիւնը (moderne Philologie), նոր լեզուների ուսուցիչներից պահանջում է որ լեզուաբանական կրթութիւն ունենան և կարողանան իրանց դասընթացը գիտնական, այսինքն լեզուաբանական սկզբունքների վրայ հիմնել։ Միայն այս ընթացքով նոր լեզուների դասատուութիւնը կարող է միւս դպրոցական առարկաների հետ հաւասար տեղ ունենալ, միայն այսպիսի դասատուութիւնը ներելի է ընդհանուր կրթողական նպատակ ունեցող ուսումնարանում։ Բայց այս բանի համար պէտք է մի անգամ ընդ միշտ հրաժարուիլ այն մեքենայութիւնից որ մինչև այսօր օտար լեզուների դասատուութեան անունն է կրում, և եղև ուսումնասիրել, ասում է Մագէրը, չէ նշանակում միայն բուն լեզուն, այսինքն նորա քերականական

1) Humane Bildung խօսքով Մագէրը այնպիսի կրթութիւն է հասկանում, որի նպատակն է հանել մարդուն բնական կոպիտ վիճակից (Naturzustand) և կրթեալ վիճակի հասցնել (Culturzustand), ազատել նորան անհատականութեան նեղ շղթաներից, ծանօթացնելով նորան բնութեան, մարդու և Աստուծոյ հետ, միով բանիւ, կազմել նորանից այն ինչ որ ի բնէ ընդունակ է լինելու, այսինքն մարդ, բառի բուն նշանակութեամբ այս պատճառով նա այս կրթութիւնը human անվանում է որովհետև

ձևերը և բառերը սեպհականել։ լեզու ուսումնասիրել նշանակում է ուսումնասիրել մարդկային հոգին, այն չափով որով նա արտայայտուեցաւ քաղաքակիրթ ազգերի հոգեւոր կեանքի և ամենամեծ հանձարների արդիւնքներում։ Օտար լեզուների խելացի դասատուութիւնը ոչ միայն հարստացնում է աշակերտին գիտութեան ամէն ճիւղերին վերաբերեալ տեղեկութիւններով, այլ և գեղեցիկ միջոց է կրթելու նորան մտածելու և խօսելու արուեստի մէջ (Denk-und Redekunst)։ Այն լեզուի ուսուցիչը որ իւր դասատուութեամբ չէ կարող այս բոլոր նպատակներին միանգամայն հասնել, ընդհանուր կրթութիւն տուող ուսումնարանի համար բոլորովին անպէտք է։

Բայց այս բոլոր նպատակներին կարելի է հասնել միայն հին (յունական և լատինական) լեզուների ուսումնասիրութեամբ։ Ուրեմն բոլորովին աւելորդ չէ՞ կրթողական դպրոցի նախադժի մէջ տեղաւորել նոր լեզուները։ Մագէրը այս հարցին բացասական պատասխան է տալիս. նա կարծում է թէ ուսումնարանը պէտք է անշուշտ իւր աշակերտներին ուսուցանէ երեք ամենանշանաւոր կրթութիւն ունեցող ազգերի լեզուները (գերմաներէն, ֆրանսերէն և անգլերէն), որովհետեւ միայն այս երեք լեզուների գիտութեամբ նոքա կարող են արդեան եւրոպական կրթութեան մասնակից լինել։ Նա մինչև այն աստիճան յափշտակվում է իւր նոր լեզուաբանութեան գաղափարով, որ նոր լեզուների ծանօթութիւնը աշակերտների համար մասամբ աւելի կարեւոր է համարում քան հին լեզուներինը, այն հիման վրայ որ եւրոպական նոր ազգերի գրականութիւնները, մանաւանդ ճաշակագիտական նկատմամբ, այնպիսի բարձր աստիճանի են հասել որին երբէք չհասան դասական ազգերի գրականութիւնները։

Յոյց տալով այս կերպով օտար լեզուների դասատուութեան վրայ ունեցած ընդհանուր հայեացքը, Մագէրը անցնում է քննելու թէ ինչպէս պիտի տարուի այդ դասատուութիւնը որ իւր սպասած արդիւնքները տայ։

Այս բանի համար հարկաւոր է քննել պարսպաճանիւղների տարիան և դասատուութեան եղանակը։

Լեզուի պարսպաճանիւղների առարկան է նախ նոյն ինքը լեզուն և ապա նորա գրականութիւնը։

Լեզուի հիմնաւոր ծանօթութեան համար հարկաւոր է ուսումնասիրել լեզուականութիւնը, բառերի ներքին նշանակութիւնը և լեզուի արուեստական կողմը։

Քերականութեան գալով, Մադէրը սաստիկ քննութեան է ենթարկում զանազան ֆրանսիական քերականութիւնները, որոնք զործ են անում լեզուի զործնական դաստոտութեան ժամանակ, և մանաւանդ հռչակաւոր Նապօալի քերականութիւնը: Նա բաւական ազդու խօսքեր չէ գտնում այդ բոլոր գրքերի անպիտանութիւնը ցոյց տալու. «Սհա առաջս դրած են, բայց ազանչում է նա¹⁾», այդ պարոն «grammairien»-ների արդիւնքները. բաց անեմ նոցա: Աստուծոյ սիրուն, ազատէ մեզ նոցանից, խնդրում են իմ ընթերցողներից շատերը: Անհնարին է, որքան և զրուելի բան լինի, այնուամենայնիւ պէտք է գոնեա փոքր ինչ բարձրացնեմ այն վարագոյրը որ ծածկում է մեզանից քերականական զոգիակոսը»: «Սովորական քերականութիւնները, ասում է նա մի ուրիշ տեղ, բոլորովին արժանի են անհրաժեշտների ժողովածոների անուանուելու. նոքա այնքան անպիտան են որ արժանի չեն ծանր քննադատութեան ենթարկուելու. . . . Նւ այսպիսի անպիտանութեամբ լցնում են մեր զժբաղդ մանուկների գլուխները, և պահանջում են նոցանից որ հասկանան ոչ քերականութիւնը: Բայդ ի՞նչպէս կարելի է հասկանալ այն բանը, որ անմատչելի է, որովհետեւ անմիտ է: Քերականութիւնը, ասում էք դուք, ամէնից կրթողական գիտութիւնն է: Ի՞նչպէս կարող է կրթողական լինել այն բանը որի մէջ առողջ դատողութեան նըշոյլը չկայ»: Այսպիսի խիստ դատապարտութեան հիմնաւոր լինելը ապացուցանելու համար, Մադէրը բազմաթիւ օրինակներ է բերում, որոնցով հաստատում է այն գրքերի անպիտանութիւնը: Նաու հեռու չգնալու համար՝ մենք խորհուրդ ենք տալիս ընթերցողներին, եթէ ցանկանում են ծանօթանալ այդ օրինակներին, զիմեւ Մադէրի վերոյիշեալ աշխատութեանը. բայց և այնպէս չենք կարող առաջ չբերել տաղանդաւոր մանկավարժի հետեւեալ կարծիքը քերականական դասակարգութիւնների վրայ: Աւելորդ չենք համարում բերել այդ կարծիքը, որովհետեւ նորանով հեղինակը ոչ միայն այն քերականութիւնների պակասութիւններն է ցոյց տալիս որոնք օտար լեզուի «զործնական» դասատուութեան մէջ են զործ անում, այլև մայրենի լեզուի քերականութիւնների վրայ, որոնք նոյնպէս առողջ դատողութիւնից զուրկ են: «Քերականական դասակարգութիւնները,

1) Իւր „Die moderne Philologie und die deutschen Schulen“ աշխատութեան մէջ:

ասում է Մադէրը, այդ գրքերի մէջ մինչև այսօր Գոնատի հետևողութեամբ են սահմանվում. այս բոլոր դասաւորութիւնը նման է այն բանին՝ ինչպէս եթէ մի որևիցէ կենդանաբան մտածէր կենդանիները իրանց պոչերի երկարութեամբ դասաւորել . . . նախդիրը այստեղ բայի հետ հաւասար տեղ է բռնում, այն էլ միևնոյն բաժնում: Դասակարգութիւնները սխալ կերպով են սահմանվում. դերանունը՝ իբրև թէ գոյական անուն տեղ է բռնում, յօդը իբր թէ ծառայում է գոյական անունների սեռը ցոյց տալու և այլն: Քերականական երկրորդական դասակարգութիւնները աղշեցնում են մեզ իրանց անմասնութեամբ. բայերը բաժանվում են *verbes actifs, passifs, neutres, pronominaux, impersonnels* և Աստուած գիտէ դեռ քանի՞ ուրիշ տեսակների: Եւ բայերի այս բոլոր տեսակները, պարուն քերականի հրամանով, ամենախոնարհաբար գալիս մի կարգումն են շարվում: Անորոշ «եղանակը» և ընդունելութիւնը եղանակներ են համարվում, ժամանակ ու եղանակների վրայ ընդհանրապէս միայն անձոնի հասկացողութիւններ եւ գտնում, օժանդակ բայ համարվում են միայն *avoir* և *être*, *participe*-ի և *gérondif*-ի վերայ լոկ անմիտ բաներ եւ կարգում, և այլն¹⁾: Ընդհանրապէս այս քերականութիւնները աչքի անցընելով, ասում է Մադէրը, այնպիսի տպաւորութիւն եւ ընդունում, իբրև թէ մի որևիցէ մտավաճառ յանձն է առել անգամադրնութեան և մարմնակազմութեան վրայ դասախօսութիւններ անելը:

Այսպէս ուրեմն, Մադէրի կարծիքով, քերականութիւնը պէտք է նախ՝ ողջամիտ պրահաբանական պահանջմունքները լցուցանէ, և դպրոցական քերականութիւնը մինչև մի աստիճան փրկսոփայական քերականութիւն պիտի լինի, կամ գոնեա տրամաբանութեան հիմունքներին չպիտի հակառակէ: Ինչ ձևով որ այս գիտութիւնը մատակարարվում է մեր աշակերտներին, նա կարող է միայն յիշողութեամբ սեպհականուել, կարող է անգիր սեռուել, և ահա այդ են անում մեր մանուկները: «Մինչև որ մեր դպրոցական քերականութիւնների մէջ աւելի առողջ գաղաղութիւն և կարգ չմտնէ, մինչև այն ժամանակ մեր գեղեցիկ խօսքերը այն մասին թէ քերականութիւնը աշակերտների զարգացմանը նպաստում է անմիտ բա-

1) Համեմատէ Մադէրի Die grammatischen Kategorien յօդուածը. Päd. Revue, հատ. Գ. եր. 321 — 371:

ուեր կը լինին, որոնցով մեր դաստիարակները անխղճաբար խաբու-
մ են թէ իրանց և թէ ուրիշներին» :

Երբեք, Մագերի պահանջմամբ քերականութիւնը պատճառներէն
պիտի ուսուցանուի : Ի հարկէ պատմաբաններէն ասելով չպէտք է
հասկանալ գիտնական մտքով, այլ միայն այն մտքով որ ուսուցիչը
պէտք է ծանօթ լինի մատակարարած լեզուի պատմական զարգա-
մանը և պէտք է իւր այդ գիտութիւնից օգուտ քաղէ այժմեան լե-
զուի այն երևոյթները բացատրելու, որոնք առանց այդ բացատրու-
թեանը անհասկանալի կը մնան : Բերենք երկու երեք օրինակ Մա-
գերից այս միտքը բացատրելու համար :

Ֆրանսիական լեզուի մէջ գործածուած շեշտերի վրայ, ասում
է նա, մեր քերականները շատ սակաւ և այն էլ անճիշտ տեղեկու-
թիւններ են հաղորդում, այնպէս որ աշակերտին ուրիշ ելք չէ մը-
նում՝ բայց եթէ ամէն անգամ բառգրքին դիմել երբ մոռացել է
թէ նշանակեալ բառի ո՛ր վանկի վրայ ինչ շեշտ է ընդունում : Մա-
գերը ցոյց է տալիս թէ որքան կարող է այս աշխատանքը թեթե-
ւացնել աշակերտի համար լեզուաբանական կրթութիւն ունեցող
ուսուցիչը, մեկնելով նորան այդ շեշտերի նշանակութիւնն ու գոր-
ծածութիւնը : Յետոյ նա շարունակում է : Ամէնից աւելի դժուա-
րութիւն է պատճառում աշակերտներին accent aigu-ի գործածու-
թիւնը բառի առաջին վանկի վրայ : Գրում են, օրինակի համար,
ecrire accent aigu-ով, իսկ description առանց այդ շեշտի. ին-
չե՞ց է այդ : Ահա պատճառը. ֆրանսիացին դժուարանում է արտա-
սանել impurum ասած s հնչիւնը, այսինքն՝ se, sp, st. այս բա-
ղաձայների արտասանութիւնը հեշտայնելու համար՝ նա նոցանից ա-
ռաջ աւերացնում է e ձայնաւորը, և այսպէսով կազմվում են esc,
esp, est վանկերը փոխանակ se, sp, st-ի : Ժամանակ անցնելուց
յետոյ այս վանկերի գործածութեան մէջ մի քանի դէպքերում s
տառը անյայտացել է : Այդպիսի տեղերում նախընթաց e սկաւ-
սուր ձայն ստանալ և ընդունեց accent aigu, իսկ ուր որ s պահ-
պանուեցու՝ e ձայնաւորը, բայց արտասանուելով, առանց շեշտի մնաց :

Այս կերպով

1. տրին	scala	բառից	կազմուեցու.	escalier (առանց շեշտի),	in	échelle (շեշտով),
„	scribere	„	„	écrire	„	„
„	species	„	„	espèce	épice	„
„	stella	„	„	étoile	„	„
„	stomachus,	„	„	estomac		

▲ աղարաւոր օրինակներ, ասում է Մագէրը, կարելի էր բերել ստուգաբանութիւնից ապացուցանելու համար թէ որքան պարոն grammairien-ները նման են այն կանանց, որոնք իրանց ամուսինների գրատունը կարգի բերելու ժամանակ՝ գրքերը իրանց ձեւին նայելով են տեղաւորում, որ անկասկած աչի համար շատ ախորժելի է: Անկանոն ասած բայերի գլուխը, այդ տանջանքների անսպառ աղբիւրը ինչպէս աշակերտների, այսպէս և ուսուցիչների համար, արգարև պարոն քերականների տգիտութեան ու անխոհականութեան փառաւոր օրինակն է ներկայացնում: Բաւական է միայն մի աչք ածել «անկանոն» բայերի ցուցակի վրայ, և գլուխդ կը սկսիկ պտոյտ գալ. իսկ եթէ քննես այդ ցուցակը, կը տեսնես որ անկանոն է միայն այդ պարոնների մտածելու եղանակը: Քերականութեան հմուտ անձը աշակերտների ձեռքը տալիս է լեզուի ձևերի կազմութեան բանալին, և այդպէսով հարկւր անկանոնութիւններից իննսունը անյայտանում են. բանից զուրս է գալիս որ զոքա լեզուի օրինակների վրայ հիմնուած կանոնաւոր կազմութիւններ են:

Այսպէս, օրինակի համար, dire, conduire, faire plaisir, taire, nuire, luire և այլն բայերը բերվում են իբրև verbes irréguliers և կանոնաւոր լծորդութիւնից ջուկ են սերտվում: Բայց լեզուաբան ուսուցչի աշակերտը գիտէ որ լատինական Ե տառը որով աւարտվում է բայերի արմատը (զորօրինակ dic-ere), Ֆրանսերէն լեզվում S տառի է փոխվում. նա գիտէ նոյնպէս որ չարտաբերուող (համը) բաղաձայները միայն բառերի վերջն են գրվում (օր. համար chaud, grand), և ոչ ուրիշ բաղաձայներից առաջ (օր. sentir, je sens), թէ ուրիշ լատինական dicere և Ֆրանսիական disre ձևերից պէտք է կազմուէր dire: Դարձեալ մտաբերելով որ այս բայի արմատը սկզբում S բաղաձայնով էր վերջաւորվում, այսպիսի պատրաստութիւն ունեցող աշակերտը չի վարմանալ և անկանոն բան չի համարիլ, եթէ այդ սկզբնական S-ը dire բայի խոնարհման մէջ նորից երևայ ամէն անգամ որ վերջաւորութիւնը ձայնաւոր և ոչ բաղաձայն տառով սկսուի (nous dis-ons, je dis-ais, dis-ant): Այս միևնոյն կերպով են կազմվում և հետևեալ բառերը. un dis-eur, une plais-anterie, un fais-eur, nuis-ible, luis-ant և այլն:

Մի ուրիշ օրինակ: Լատին p և b տառերը, բառերի մէջ գտնուած ժամանակները, Ֆրանսերէն լեզվում v տառի են փոխվում (զօր. caballus-cheval, debere-devoir): Յիշելով որ համը բաղաձայները բաղաձայներից առաջ չեն գրվում, աշակերտը, écrire

բայը խոնարհելու ժամանակ, որ լատինական *scribere* բառից է առաջ եկած, բոլորովին կանոնաւոր կը համարի ոչ միայն *j'ecris*, *j'ecri-rai* ձևերի կազմութիւնը, այլ և *nous écriv-ons*, *j'écrit-ais*, *écriv-ant*, *j'ecri-vis* ձևերը, որոնք այսօր անկանոն են համարվում:

Մագէրի երբեք պահանջմունքը քերականութեան վերաբերմամբ այն է որ նորա դաստոտութիւնը համեմատուի լինի, 'ի հարկէ ոչ ընդարձակ, գիտնական մաքով, նկատում է նա դարձեալ, այլ որքան միայն հնարաւոր է ուսումնարանի մէջ: Քերականութեան սովորական դաստոտութեան մէջ համեմատական տարրը ամենեւին տեղ չունի. մինչդեռ համեմատութիւնը կրթութեան մէջ այնքան անհրաժեշտ է, այնքան կարեւոր աշակերտի համար, որ ինքն իսկ յաճախ ակամայ և առանց գիտենալու համեմատութիւններ է անում: Բայց այս բաւական չէ. ուսուցիչը պիտի առիթ տայ համեմատութիւններ անելու, նա պիտի վարժեցնէ աշակերտներին լեզուների երևոյթները միմեանց հետ համեմատելու, կլասիկական գիմնադիտներում — նոր լեզուները հների հետ, բէաւականներում — նոր լեզուները միմեանց մէջ:

Հասկանալի է որ լեզուի հիմունքների այս պատմական — համեմատական ուսումնասիրութիւնը սովորական գործնական ուսումնասիրութիւնից նախապատիւ պիտի համարուի, որովհետեւ նա և՛ աւելի դիւրին է, և՛ աւելի հետաքրքրաշարժ է, և՛ աւելի արդիւնատէր է. աւելի դիւրին, վասն զի այս եղանակը քերականական իրողութիւնները բացատրելով նպաստում է միտ պահել նոցա. աւելի հետաքրքրաշարժ, վասն զի նա յազեցնում է երեխայի բնական քննասիրութիւնն ու հետաքրքրութիւնը. աւելի արդիւնատէր, վասն զի գիտնական հիմունքների վրայ հաստատուելով՝ զօրաւոր կերպով նպաստում է ուսանողի մտածողական զարգացմանը: «Հէնց նորանումն է պարունակվում առաջուան «գործնական» քերականութիւնների գլխաւոր պակասութիւնը, ասում է Մագէրը, որ նոքա երբեք չեն պտտախանում հետեւեալ հարցմանը. «ինչո՞ւ այս այսպէս է»: Այդ գրքերի յօրինողները յիշեցնում են մեզ այն գիւղացուն որ երկաթուղու կայարանում շոգեկառք է տեսել. նա ուշադրութեամբ գննել է ամէն մի մեխը, ամէն մի փոքր սեպը և իւր գիւղը վերադառնալով՝ նկարագրում է այդ բոլոր մեքենան թէև ոչ բոլորովին խելացի՝ բայց շատ մանրամասն կերպով: Մի րան միայն (շատ չնչն րան) նա չէ կարող ասել ինչից է որ այդ «գործիքը» շարժվում է:

նա մինչև անգամ այդ բանի վրայ չէ էլ մտածել: «Իսկ եթէ, ասում է Մադէրը մի ուրիշ տեղ, հին քերականները մտածեն պատասխանել ինչի՞ հարցմանը, նոցա պատասխանները յաճախ հետեւալից խելացի չեն լինում: «Ինչի՞ է նուագում երգեհոնը» — «Որովհետեւ կոթը պտոյտ եմ բերում»:

Տարակոյս չկայ որ Մադէրի առաջարկած եղանակը քերականութեան դասատուութեան համար իսկապէս հնարաւոր է միայն այն ուսումնարաններում ուր ուսուցանւում են հին դասական լեզուները: Բայց և այնպէս պատմական քերականութեան գիտելիքն անհրաժեշտ է ամենայն ուսուցչի համար, նոյն իսկ այն ուսումնարաններում ուր յիշեալ լեզուները չեն մատակարարւում: Այդպիսի ուսուցիչը բոլորովին ուրիշ աչքով է նայում լեզուի վրայ, ուրիշ կերպով է վարւում իւր առարկայի հետ քան սովորական ուսուցիչը: Դաւով դասատուութեան համեմատական ձևին մասնաւորապէս, պէտք է ասել որ այս կողմից էլ կլասիկական ուսումնարանները միւս ուսումնարաններից առաւելութիւն ունին. բայց և միւս բոլոր ուսումնարաններում այս տարրը պէտք է իւր տեղը ունենայ քերականութեան դասատուութեան մէջ: Համեմատութիւնը անհրաժեշտ է ամէն տեղ և ամէն քայլում, և այն տեղ ուր հին լեզուները չեն ուսուցանւում, օտար լեզուն կարելի է և պէտք է համեմատել մայրենի լեզուի հետ: Ահա այս պատճառով անհրաժեշտ է նոյնպէս որ օտար լեզուի ուսուցիչը աշակերտների մայրենի լեզուն կատարելապէս տեղեակ լինի: Վերջապէս, քերականական եղբակացութիւնների մէջ առողջ դատողութեան հետեւելու պահանջ մոռնալը այնքան անհրաժեշտ է, որ այս խնդրի վրայ երկար կանգնել աւելորդ է: Դժբաղդաբար, այս նկատմամբ դեռ շատ քիչ բան է արած: Մենք այնքան ընտելացած ենք այն մեքենական չորուցամաք քերականութիւններին, ուր ամէն բան պատրաստ և առանց քննութեան մանուկներին առաջարկւում է, որ չենք էլ նկատում նոցա պակասութիւնները: Ամենայն լեզուի ուսուցիչ և մանաւանդ ամենայն քերականութեան յօրինիչ պարտաւոր է ոչ միայն ներկայ դարուց սկսած այս դիտութեան մէջ եղած յառաջադիմութեանը տեղեակ լինելու, այլև իւր կարողութեան չափ նպաստելու որ քերականութիւնը հետզհետէ աւելի ողջամիտ հիմունքների վրայ հաստատուի:

Թողնելով քերականութիւնը, անցնում ենք այժմ Բարոյականութեանը:

Քերականութիւնը, ինչպէս յայտնի է, զործ սանի լեզուի ցեղի հետ, իսկ բառագիտութիւնը նորա նիւթի հետ :

Ամենայն բառ երկու պաշտօն է վարում. նա արտայայտում է 1) իւր մէջ պարունակուած հասկացողութիւնը և 2) այդ հասկացողութեան յարաբերութիւնները ուրիշ առարկաների վերաբերմամբ : Երկրորդի քննութիւնը վերաբերում է քերականութեան, իսկ առաջինինը — բառագիտութեան : Ուրեմն բառագիտութիւնն է բառերի ուսումը երանգ պարունակութեան վերաբերմամբ :

Մագէրից առաջ օտար լեզուի բառերը բոլորովին մեքենական կերպով էին ուսանվում. կամ աշակերաններից պահանջվում էր բառերը սերտել այն պատահական կարգով՝ որով նոքա հանդիպում էին ընթերցանութեան ժամանակ, և կամ դասագիրք յօրինողները իրանց ուզած բառերը ժողովում և քերականական սկզբունքի համեմատ իրանց ձեռնարկներում դասաւորում էին : Մագէրը այս երկու եղանակն էլ հաւասարադէս մերժում է : Նա սաստիկ յարձակում է այն սովորութեան վրայ որով բառերը անկարգ կերպով սերտվում են, և մեծ չարիք է համարում այս խնդրի մէջ որևէ առաջնորդող սկզբունքի չհետևելը : Բայց նոյնքան փնասակար է լեզուի բառերի ուսման մէջ այնպիսի սկզբունք մտցնել որ նորան բոլորովին օտար է, այն է քերականական սկզբունքը : Աշակերտը օտար լեզուի բառերին պիտի ծանօթանայ հաճապէս Երկրի բայց միևնոյն ժամանակ ուսուցիչը առաջնորդ չպիտի առնէ իրան քերականական սկզբունքը, այլ բառերի ուսման յատուկ բառագիտական սկզբունքը, վասն զի բառագիտութիւնը, ինչպէս վերևը ասուեցաւ, լեզուի բառերը այն կողմից չէ քննում որ կողմից քննում է նոցա քերականութիւնը : Աշակերտներին ուսանելի լեզուի բառերը ծանօթացնելու եղանակը, ասում է Մագէրը, ոչ սակաւ փնասակար հետեւանքներ ունին : Այսպէս աշակերտները անդադար ածանցեալ և մինչև անգամ բարդ բառերին այն արմատականներից առաջ են հանդիպում որոնցից յիշեալ բառերը ածանցուել կամ բարդուել են : Դարձեալ շատ յաճախ պատահում է որ աշակերտը առաջին անգամ հանդիպում է մի բառի որ ոչ իւր սկզբնական, այլ ածանցական, փոխաբերական նշանակութեամբ է զործածուած : Պատահում է որ բառգիրք յօրինողներն անգամ բառի ածանցեալ նշանակութիւնը արմատականի տեղ են ընդունում : Այսպէս, օրինակի համար, Փրանսիական Ակադեմիայի բառգրքի մեկնութիւններից հետևում է որ cueillir նշանակում է կտրել : Այս բառը հետևեալ կերպով է մեկնվում այն-

տեղ. détacher des fruits, des fleurs, des légumes de leurs branches ou de leurs tiges. այնինչ cueillir իւր սկիզբն առնելով լատինական colligere բայից՝ իսկապէս նշանակում է ժողովել : Պէտք է անշուշտ խմանալ թէ այս է cueillir բայի արմատական նշանակութիւնը, որ կարողանանք հասկանալ և նորանից ածանցուած բառերը, որպիսի են՝ accueillir, accueil, recueillir, recueil : Ուրեմն, օտար լեզուների դասատուութեան ժամանակ պէտք է շարունակ աչքի առաջ ունենալ հետեւեալ կանոնը. միշտ հաղորդել աշակերտներին նախ արմատական բառերը, և յետոյ ածանցականները, նախ բառերի հիմնական նշանակութիւնը, և ապա փոխաբերականը :

Ա երոյիշեալ թերութիւնը, Մագէրի կարծիքով, այն ծուռ հայեացքի հետեւանքն է, որ լեզուաբանական կրթութիւնից զուրկ անձինքը ունին բառի վրայ : Օտար լեզուների ուսուցիչների մեծ մասը բառերի վրայ նիւթականապէս են նայում, որով և մէկ լեզուից միւսը թարգմանելը նոյնքան մեքենական (geistlos) գործողութիւն է որքան և դրամ փոխելը : Ահա քեզ մի գերմանական գուրդէն, և ահա նորա փոխարէն երկու Ֆրանք և երկու սու : Այս մեքենական հայեացքը լեզուի վրայ հիմքից ծուռ է : Յայտնի է որ բոլոր առարկաները, նիւթական լինին կամ մտաւոր, գոյնաւոր կողմերից են երևում մարդու, ուրեմն և զանազան անուններ են ընդունում : Այս պատճառով իւրաքանչիւր անուն պէտք է լոկ առարկայի մի կողմը բացատրէ, նա չէ կարող նոյն առարկայի Էռչը յատկութիւնները պարունակել : Սորանից բխում է հետեւեալ ուշադրութեան արժանի կէտը : Մի ազգ անուանում է մի առարկայ նորա Բ յատկութեան համեմատ. իսկ միւսին որեւիցէ ուրիշ յատկութիւն կարող է աւելի յարմար երեւիլ, և այն ժամանակ նա նոյն առարկային տալիս է մի անուն որ նորա ուրիշ յատկութեանն է համապատասխանում : Այսպէսով, շատ յաճախ է պատահում որ երկու լեզուի բառերը նոյն Բոբն ունին, բայց ոչ միևնոյն նշանակութիւն : Մագէրը բազմաթիւ օրինակներ է բերում ¹⁾, որոնք ապացուցանում են թէ ինչպէս զանազան լեզուների մէջ միևնոյն առարկայի համար գործ դրուող բառերը իսկապէս նոյն առարկայի բոլորովին տարբեր կողմերն են արտայայտում : Աշակերտը, շարունակում է

1) Տես նորա հետեւեալ աշխատութիւնը. „Ueber Wesen, Einrichtung und pädagogische Bedeutung des schulmässigen Studiums der neueren Sprachen und Literaturen“.

Մագէրը, ոչ միայն ուսանելի լեզուի բառերի միտքը պիտի իմանայ, այլև նոցա ներքին նշանակութիւնը : Այն ժամանակ բառերը նորա համար իբր թափանցիկ են դառնում . քննելով թէ ինչու այս ինչ առարկան այս ինչ որոշ անունն է ընդունել, նա, Մագէրի ասելով բառի հոգու մէջ խորամուխ է լինում : Գերմանացի մանկավարժը իւր Ֆրանսիական լեզուի ձեռնարկի մէջ ցոյց տուեց թէ ինչպէս կարելի է հասնել այս նպատակին :

Աշակերտներին օտար լեզուի բառերը ծանօթացնելու սովորական եղանակի մի ուրիշ պակասութիւնն էլ այն է համարում Մագէրը, որ այդ գործը նկատողան կերպով չէ կատարւում : Այս թերութիւնից զերծ են գոնեա այն մեթոտները որոնք ընթերցանութեան վրայ են հիմնւում, այն էլ հարկաւ միայն այն դէպքում եթէ նախ մի հատուած կարդացւում է և ապա նորա մէջ պատահած բառերը սերտւում են : Բայց սովորաբար ուրիշ միջոց են գործ դնում, մանաւանդ ստորին դասատաններում, ուր նկատողական եղանակը ամէնից աւելի անհրաժեշտ է : Սովորաբար աշակերտներից պահանջում են բառերի պատրաստ ցանկեր սերտել, այն ինչ ողջամիտ դասատուութիւնը պահանջում է որ աշակերտը ուրիշ կերպով չծանօթանայ լեզուի բառերին՝ բայց եթէ ամբողջ նախադասութիւնների մէջ : Այդ նախադասութիւնները այնպէս պիտի կազմուին որ աշակերտին հասկացնեն ինչպէս բառի արմատական նշանակութիւնը, այնպէս և նորա փոխաբերական և աւելի հեռաւոր նշանակութիւնները : Այսպիսի ուսմամբ աշակերտը շուտով այն համոզմանն է գալիս որ, ճիշտ խօսելով, թարգմանել ամենեւին անհրաժեշտ է, որովհետեւ շատ հազիւ, մինչև անգամ համարեա երբեք չէ կարելի մի լեզուի մէջ այնպիսի բառեր գտնել որոնք ուրիշ լեզուի բառերին բոլորովին համապատասխան լինին, և թէ հետեւապէս օտար լեզուի բառերը ամենեւին չպէտք է Խորհանել, այլ անմիջապէս հասկանալ : Մայրենի լեզուն միայն սկզբում պէտք է միջնորդի դեր կատարէ . հէնց որ մի որեւիցէ օտար բառի նշանակութիւնների բոլոր շրջանը անցկացուի և այդ բոլոր նշանակութիւնները օրինակներով բացատրուի, մայրենի լեզուն աւելորդ է դառնում : Այսպէսով այս եղանակը նպաստում է հասնել այն կէտին որ աշակերտը, ինչպէս ասում են, օտար լեզուով մտածէ :

Օտար լեզուի բառերը աշակերտներին ծանօթացնելու համար հարկաւոր է, Մագէրի կարծիքով, առանձին դասեր նշանակել միջին դասարաններում . բայց բացառութեամբ պէտք է պարապել գլխա-

ւորապէս ընթերցանութեան և քերականութեան դասերի ժամանակ և աշակերտների գրաւոր կրթութիւնները ուղղելու ժամանակ: Հէնց որ մի որեւիցէ ածանցական կամ բարդ բառ պատահի, պէտք է օգուտ քաղել նորանից բառագիտական կրթութիւնների համար: Աշակերտները պէտք է բերան գիտենան բառերի ամբողջ գերզատաններ և կարողանան ջրի պէս ասել նոցա, օրինակի համար: esprit, spirituel, spiritueux, spiritualite, aspirer, — ant, — action, conspirer, — ation, — ateur; expirer; inspirer, respirer; soupirer; transpirer: Բառերի պարունակութեան մեկնութիւնը տրվում է արմատների բացատրութեան ժամանակ, իսկ ածանցեալ ու բարդ բառերը բացատրվում են արմատների նշանակութեամբ: Որպէս զի աշակերտները անգիտակցաբար չտվորին թէ այս ինչ Փրանսերէն բառը այն ինչ լատիներէն բառից է առած գալիս, այլ իրանք պէտք է համարեալ ընազդմամբ վարժուին որևէ լատին բառից համապատասխան Փրանսերէնը գտնել, պէտք է ծանօթացնել նոցա հնչիւնների փոփոխման օրէնքները: Ի հարկէ, այս ոչ թէ տեսականապէս պէտք է անել, այլ գործնական կերպով մի բառի վրայ ցոյց տալ, և ապա վարժեցնել նոցա ուրիշ բառերի վրայ: Այն գիմնազիոնի աշակերտը, ասում է Մագէրը, որ երկու տարի Փրանսերէն լեզուն ուսանելուց յետոյ, չէ կարող pastor բառից pâtre և pasteur կազմել, productum-ից — produit, tractare-ից — traiter, caro-ից — chair, calidus-ից — chaud, manducare-ից — manger և այլն, իսկ կրթութիւն են ստացել:

Լեզուի բառերի ուսումը, իբրև առանձին գիտութիւն, Մագէրի կարծիքով հետևեալ մասերը պիտի պարունակէ. նախ՝ բառերի ազգականութիւնը, այսինքն լեզուի արմատների և նոցանից կազմուած արմատական, ածանցեալ ու բարդ բառերի թուարկութիւնը. երկրորդ, բառերի ազգականութիւնը, որով ցոյց է տրվում թէ ինչպէս բառերի հիմնական նշանակութիւնը ուրիշ երկրորդական նշանակութիւնների է փոխվում. երրորդ, համաշխարհային, որով ցոյց է տրվում թէ ինչպէս լեզուն զարգացած մոքի կարիքները լցուցանում է և միջոց է տալիս ամենամուրբ գաղափարները արտայայտելու: Այս գիտութեան հիմնաւոր տեղեկութիւնը անհրաժեշտ է նոր լեզուների ամէն մի ուսուցչի համար: Բաւական չէ լոկ գործնականապէս գիտնալ լեզուն, մեքանապէս ուսանիլ նորա բառերը, այլ հարկ է այդ հում նիւթը գիտականապէս մշակել: Չէ՞ որ քերականական ձևերի վերաբերմամբ, ասում է Մագէրը, ուսուցչից պա-

Հանջում են որ ոչ միայն գործնականապէս գիտեանս և կանոնաւոր կերպով գործածեն այդ ձևերը, այլև գիտակցաբար հասկանան նոցա : Ինչե՞ն նոյնը չափաւ պահանջին նոցանից և բառերի վերաբերմամբ, որոնք կազմում են լեզուն : Վաղուց ընդունուած ճշմարտութիւն է, թէ աշակերտներին այն կէտին պէտք է հասցնել որ հասկանայ և գիտակցաբար գործ դնէ լեզուի քերականութիւնը, նոյնպէս պէտք է աշխատել այն կէտին հասցնելու նորան որ և լեզուի բառերը հասկանայ և գիտակցաբար գործածէ :

Բառագիտութիւնից անցնինք լեզուի բերանացի և գրաւոր կրթութիւնների վրայ խօսելու : Այստեղ Մագէրը ընդհանրապէս շատ նոր բան չէ ասում : Ինչպէս լեզուի դասաւորութեան միւս ճիւղերի մէջ, այսպէս և այստեղ նա պահանջում է աստիճան առ աստիճան գնալ կամաց կամաց առաջ տանել աշակերտին : Կարծու պարզ նախադասութիւնների թարգմանութիւնից սկսելով, նա ուսանողին այն կէտին է հասցնում որ կարողանայ շարադրել : Մագէրը իւր աշակերտներից պահանջում է ոչ միայն մայրենի լեզուից ուսանելի լեզուով թարգմանել, այլև ուրիշ ծանօթ լեզուներից, և այս նա անում է հետեւեալ պատճառներով : Եթէ աշակերտը, ասում է նա, միայն գերմաներէն լեզուից է թարգմանում, այն ժամանակ նա Փրանսիական բառերի արտայայտած գաղափարները միայն մի կողմից է քննում, այսինքն բառի բուն նշանակութեամբ միակողմանի կերպով : Եթէ աշակերտին մի ուրիշ ծանօթ լեզու աւելացնենք, օրինակի համար լատիներէնը, այն ժամանակ հարկաւ Փրանսերէն բառերի ընտրութիւնը լատինական բառերի արտայայտած գաղափարների համեմատ է լինում, որով և աշակերտը աւելի լիով տեղեկութիւն է ստանում Փրանսերէն լեզուի բառերի վրայ : Բաղդասութեան նկատմամբ նոյնպէս շատ օգտակար է զանազան ծանօթ լեզուներից թարգմանութիւններ անել ուսանելի լեզուով : Կիւրոնից առած մի պարբերութիւնը, օրինակի համար, պէտք է ամենամեծ ուշադրութեամբ ու ամէն կողմից քննել մինչև որ նորա պարունակած իմաստը Փրանսերէն լեզուով արտայայտելու եղանակը գտնուի :

Վերոյիշեալ բոլոր պարապմունքների տեսակները Մագէրը հետեւեալ կերպով է դասաւորում զանազան դասարանների մէջ :

Երկու ստորին դասարանների մէջ քերականական պարապմունքները բառագիտական և բերանացի ու գրաւոր կրթութիւններից դեռ չեն բաժանվում : Այս վերջին կրթութիւնները կայանում

են լի ասանցին նախադասութիւնների լարգամանութեան մէջ, որոնք քերականական սկզբունքի համեմատ են դասաւորուում:

Երկու միջին դասարանների մէջ պարապմունքները սկսում են բաժանուիլ. քերականութիւնը (ստուգաբանութիւնը և բաղդասութիւնը) աւանդում է հանձնար կերպով, տարրական դասընթացը կրկնելով և լրացնելով: Բառագիտութեան համար առանձին դասեր են նշանակվում, երբ աշակերտները ծանօթանում են մի քանի կարևոր և հարուստ գերդաստանների պատկանող բառերի հետ (Wortfamilien). բացի սորանից նոքա սերտում են զանազան ասածներ, ասացումներ և այլն: Դրաւոր և բերանացի կրթութիւնները նոյնպէս բարդվում են. աշակերտները ուսանելի լեզուից մայրենի լեզուով և փոխադարձաբար լարգամանմէն իրարից պարգամանութիւններ ու նախադասութիւններ, վարժվում են խօսակցութեան մէջ, անգիր հատուածներ են սերտում, նախադասութիւններ են շարադրում: Այսուհետև դասատուութիւնը ուսանելի լեզուով է լինում, իսկ ընթերցանութեան ժամանակ հարկ եղած բացատրութիւնները մայրենի լեզուով են տրվում:

Երկու կամ երեք վերին դասարանների ընթացքը հետևեալն է: Քերականութիւնից աշակերտները անցնում են նորա մի քանի դժուար հասերը, որոնց հետ և պաշտպանութեան կանոնները: Բառագիտութիւնից զիսաւոր պարապմունքը պիտի լինի համառոտ բառերի ուսումը, բառերի պարգամանութեան նշանակութեան հետազոտութիւնը շարունակվում է, պարգամանութիւնը լրացվում է: Իսկ զրաւոր կրթութիւնների նկատմամբ՝ աշակերտները մէկ կողմից շարունակվում են զիսաւորապէս վարդապետական և հռետորական հատուածներ թարգմանել, բայց միւս կողմից այս պարապմունքները սկսում են ինքնուրոյն աշխատութիւնների կերպարանք ընդունել, այսինքն՝ առաջարկուած բնագրերը ամփոփվում, ընդարձակվում, ամբողջացվում են կամ նոցա հետևողութեամբ նոր հատուածներ են գրվում (տես Փակոտո): Այս ճանապարհով կարելի է վարժուել գոնեա քիչ շատ իւր մոքերը արտայայտելու օտար լեզուով:

Հասարակաց ուսումնարանը, ասում է Մագէրը, այս նկատմամբ մեծամեծ արդիւնքներ է կարող ցոյց տալ: Անկարելի է մանաւանդ աշակերտական գրութիւններից «աճ» պահանջել: Ընդհանրապէս պատշաճները նոյն իսկ մայրենի լեզվում չեն կարող իրանց սեպհական ոճն ունենալ, որովհետև ոճի վրայ միայն այն ժամանակ կարող է խօսք լինել երբ մարդուս բնաւորութիւնը բոլորովին կազմուել է: Մենք պետք է գոհ լինենք եթէ ընդհանուր կրթութիւն ստացող

մարդը կարող է առանց քերականական ու բառագիտական սխալների և փոքր իշատե՛ կող լեզուով բացատրել իւր իմաստները ծանօթ առարկաների վրայ : Ահա այսքանը միայն պիտի պահանջենք օտար լեզուների դաստոռութիւնից միջնակարգ ուսումնարաններում :

Բացի լեզուի ուսումից, Մագէրը պահանջում է աշակերտներին ծանօթացնել նոյնպէս ուսանելի լեզուի գրականութիւնը : Սակայն այս ծանօթութիւնը «մէնեին պէտքէն» չպիտի լինի, այլ միայն գրական արդիւնքների լեզուի մասին : Ընթերցանութեան ժամանակ պէտք է այս երկու սկզբունքները աչքի առաջ ունենալ. «մէկ կողմից հոգեբանական սկզբունքը, իսկ միւսից — մանկավարժականը, այս բառի ընդարձակ նշանակութեամբ : Առաջինից հետևում է որ վերոյիշեալ երեք աստիճաններից իւրաքանչիւրի համար (ստորին, միջին և վերին դասարանները) հարկաւոր է առանձին նշանակեալ աստիճանի յարմար նիւթ ընտրել, որովհետև մի միայն գրքի ընթերցումը (ինչպէս որ պահանջում են Համիլտոնը, Ժակոտոն և Բոբերտսոնը) ուսումնարանի համար անպէտք է : Երկրորդ սկզբունքից հետևում է որ ընթերցանութիւնը աշակերտների համար ամէն կողմից կրթողական նշանակութիւն պիտի ունենայ : Այս հիման վրայ Մագէրը ծաղկաքաղներ յօրինողներից պահանջում է մեծ զգուշութիւն բանեցնել յօդուածների ընտրութեան մէջ, աչքի առաջ ունենալով միշտ ուսանողների զարգացումը, իսկ ուսուցիչներից պահանջում է որ աշակերտների հետ կարգացած հատուածները մեկնեն : Այս վերջին գործը, ասում է նա, շատ դժուար է, որ միայն բաղմակողմանի և հիմնաւոր լեզուաբանական կրթութիւն ունեցող անձը կարող է կատարել : Բաւական չէ որ ուսուցիչը ընթերցանութեան ժամանակ քերականական, բառագիտական և գրական — պատմական տեղեկութիւններ հաղորդէ ուսանողներին (թէև այս տեղեկութիւններն էլ մեծ նշանակութիւն ունին և երբեք չպիտի զանցառութեան տրուին) . մեկնութիւնը պէտք է նոյնպէս ճաշակագիտական և բարոյական բնաւորութիւն ունենայ : Առաջին տեսակ մեկնութեան նպատակն է կարգացուած արդիւնքը ձևի կողմից քննել, այսինքն նորա կազմութիւնը և ներդաշնակութիւնը . երկրորդը քննութեան է ենթարկում գրութեան բովանդակութիւնը, այսինքն թէ մինչև ո՞ր աստիճան ճշմարիտ ու բարոյական է, իսկ եթէ խօսքը բանաստեղծական արդիւնքի վրայ է, հետապօտում է մինչև ո՞ր աստիճան բանաստեղծը ոգևորուած է եղել իւր ազգի ու

ժամանակի իդէալով, և թէ ինչ յարաբերութիւն ունի այդ իդէալը յաւիտենական ճշմարտի ու գեղեցկի գաղափարների հետ :

Այս պարապմունքները Մագէրի առաջարկութեամբ հետեւեալ ձևով պիտի լինին :

Ստորին շրջանում ընթերցանութիւնը համարեա մի առանձին նպատակ չպիտի ունենայ, այլ միայն իբրև մի օժանդակ միջոց պիտի ծառայէ լեզուի նիւթին ու օրէնքներին հմտանալու : Այս պատճառով մեկնութիւնները այստեղ պէտք է շատ սահմանափակ լինին և լոկ բերականիւն ու բառագիտական ծանօթութիւններից պիտի կայանան, միայն այն ժամանակ բնագրի վրայ բացատրութիւններ տալով՝ եթէ մի որեւիցէ տեղ անհասկանալի է աշակերտներին : Այս շրջանում կարգացուած հատուածները ընդարձակ չպիտի լինին և աւելի իրական տեղեկութիւններ պիտի պարունակեն :

Միջին շրջանում աւելի մեծ և ամբողջ հատուածներ են կարգացվում, որոնք արձակ ու չափաբերական գրուածների ամէն տեսակներին են վերաբերում : Այստեղ արդէն մեկնութիւնները գրական բնաւորութիւն են ընդունում : Մագէրը ասում է թէ ինքը միջին դասարաններում աշակերտների գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձնում է կարգացուած հատուածի արտաբանական կազմութեան և նորա մէջ պատահած այլաբանական ձևերի վրայ, ծանօթացնելով նոյն խօսքի այդ զարդարանքները : Բացի սորանից նա կարգացուած արդիւնքների վրայ ցոյց է տալիս նախ արձակ և բանաստեղծական խօսքի մէջ եղած զանազանութիւնը, երկրորդ, բանաստեղծական և արձակ գրութեան զանազան տեսակները : Այս միջին շրջանի համար յօրինուած ծաղկաքաղների մէջ հատուածները գրական արդիւնքների սեւերի ու տեսակների համեմատ պիտի տեղաւորուին :

Աւելի դասարաններում ուսուցչի մեկնութիւնները պատմական — գրական բնաւորութիւն են ընդունում : Այստեղ մանրամասն քննութեան է ենթարկվում գրութեան ամէն մի տեսակը և նորա երկրորդական բաժանմունքները յիշվում են : Յետոյ համեմատվում են այլապէս հափնագրների գրութեան նոյն ժիւղին վերաբերեալ աշխարհութիւնները, որով և աշակերտները ոճի և շարադրութեան ինքնուրոյնութեան վրայ գաղափար են ստանում : Վերջապէս միւսնոյն հեղինակի զանազան գրութեան են համեմատվում, և այսպէսով փորձ է փորձվում մի քանի նշանաւոր հափնագրների բնաւորութեանը հասկացնել : Այս է ահա ամենաբարձր կէտը որին կարելի է հասնել ուսումնարանում, այն էլ միայն ամենայաջող հանգամանքներում, ու

ւերացնում է Մազէրը: Դալով գրական արդիւնքների բուն պատճառն
 ուսումնասիրութեանը, պէտք է ասել որ Մազէրը օգտակար բան չէ
 համարում գրականութեան պատմութիւնը ամբողջապէս, ու կապով
 անցնել դասախօսութեան կամ ուրիշ որեւէ ձևով: Ամէնից առաջ,
 ասում է նա, պէտք է գրականութեան ամբողջ հին շրջանը բաց
 թողնել, այն հիման վրայ որ աշակերտները հին լեզուն չգիտենա-
 լով՝ չեն կարող անձամբ կարդալ նոյն շրջանի արդիւնքները: Ուրեմն
 գրական պարապմունքների առարկան միայն նոր շրջանը կարող է
 լինել: Փրանսիական գրականութիւնից, օրինակի համար, միայն վեր-
 ջին երեք դարերը: Բայց և այս շրջանը միայն հատուկ ուսումնասիրով
 կարելի է անցնել, գլխաւոր կէտերի վրայ ուշադրութիւն դարձնե-
 լով, որպէս զի այսպէսով աշակերտների հետաքրքրութիւնը շար-
 Ժուի և նոքա պատրաստութիւն ինքնուրոյն կերպով պարսպելու ապա-
 դայում: Հեղինակների ընտրութիւնը բոլորովին կարգացուելու նիւ-
 թից է կախուած: Միայն այն մատենագրները պէտք է ուսումնա-
 սիրութիւն որոնցից միջին և վերին դասարաններում ամբողջ գրուած-
 ներ կամ երկար հատուածներ են կարգացուել: Ամենանշանաւոր մա-
 տենագրների վրայ պէտք է մանրամասնօրէն խօսել, միւսների վրայ
 աւելի համառօտ կերպով: Իսկ այն հեղինակների վրայ՝ որոնցից քիչ
 բան կամ ոչինչ չէ կարգացուել, պէտք է լռութեամբ անցնել: Ի՞նչ
 պիտի պիտի լինին այս պատմական. — գրական ծանօթութիւնները:
 Աշակերտներին, ասում է Մազէրը, պէտք է հաղորդել զանազան տե-
 ղեկութիւններ մատենագրների կեանքից, նոցա մասնաւոր կեանքի
 և նոցա Ժամանակակից հասարակութեան կեանքի մէջ եղած ներքին
 կապը ցոյց տալով, յիշել նոցա ամենանշանաւոր արդիւնքները՝ իւ-
 րաքանչիւրի նշանակութիւնը որոշելով: Նոյնպէս պէտք է ծանօթաց-
 նել աշակերտներին այն գաղափարները որ հռչակաւոր հեղինակ-
 ները տարածել են իրանց գրուածներում, այն վերանորոգութիւն-
 ները որ նոքա մտքին գրականութեան մէջ և այլն: Մազէրը ու-
 սուցիչներին զոգնացնում է մանաւանդ որ մի գուցէ պատրաստ բա-
 նաքննութիւններ հաղորդեն աշակերտներին քննութեան ենթար-
 կուող հեղինակների վրայ: Նա ապացուցանում է որ այս միջոցը
 միայն վնասակար տղեկութիւն է գործում ուսանողների վրայ. ա-
 շակերտը քննութիւնից պէտք է այն տպաւորութիւնը դուրս բերէ,
 ասում է նա, որ ականաւոր մատենագրի գրուածը հասկանալ չիւրին
 գործ չէ. նա պէտք է ակնյայտնի տեսնէ թէ որքան անհրաժեշտ է
 այդպիսի գրուածի խորը թափանցել, որ կարելի լինի քիչ շատ օրի-

նաև որ հասկացողութիւն կազմել նորա վրայ: Դրական արդիւնքների տեսութեան ծանօթութիւնը (ոճի, չափաբերական և արձակ գրութեան տեսութիւնը) մայրենի լեզուի դասատուութեան գործն է. բայց Մագէրը պահանջում է որ ուսուցիչը աշակերտներին ցոյց տայ և այս կողմից իւր դասախօսած լեզուի առանձնութիւնները:

Մագէրը առանձին ուշադրութիւն է դարձնում այն կարևոր խնդրի վրայ՝ թէ դպրոցական կրթութիւնը ոչ թէ զարգացած մարդկանց հետ գործ ունի, այլ մանուկների հետ՝ որոնք դեռ նոր են սկսում զարգանալ և այս պատճառով ամենայն ուսման եղանակ, որն էլ լինի, ուսումնարանում պիտի յարմարուի այն զարգացման աստիճանին որի վրայ նշանակեալ ժամանակում դնուի և աշակերտը: Հոգեբանութիւնը ուսուցանում է մեզ թէ աշակերտի կեանքում գլխաւորապէս երկու աստիճան պէտք է զանազանել. մէկը այն՝ որի վրայ աշակերտը մերձաւորապէս մինչև տասներեք տարեկան հասակն է գտնուի, ուր տիրապետում է դիտողութիւնը և տպաւորութիւններ ընդունելու սովորութիւնը, և ապա այն՝ ուր մանուկն արդէն պատրաստ գաղափարների որոշեալ պաշար ունի, և ուր նա այնքան զարգացած է որ կարող է ունեցած գաղափարների վրայ դատել ու եզրակացութիւններ հանել նոցանից: Այս պատճառով դպրոցական կրթութեան մէջ պէտք է երկու աստիճան որոշել. առաջինը կարելի է տարրական անուանել, երկրորդը — վարդապետական (didactique): Նոյն հոգեբանական հիմունքների վրայ տարրական դասընթացի մէջ պէտք է գլխաւորապէս ծանօթացնենք աշակերտին առարկայի հետ, և հիմնաւոր կերպով ծանօթացնենք, յաճախ և երկար ժամանակ ցոյց տալով նորան այդ առարկան և նորա ուշադրութիւնը դարձնելով առարկայի զանազան կողմերի վրայ, որպէս զի աշակերտը հաստատուն, պարզ ու ճիշտ գաղափար կազմէ նորա վրայ: Եթէ առարկան այնպիսի է որ աշակերտը կարող է իւր սեպհական բառերով արտայայտել նորան, մենք պէտք է անշուշտ այդ բանը անել ամենք նորան. այս ճանապարհով կարելի է այնպիսի հաստատուն ու որոշ գաղափարներ կազմել, որոնց անհրաժեշտ է լոկ առարկաները գննելով ձեռք բերել: Հարկաւ աշակերտի բոլոր ինքնադործունէութիւնը այս աստիճանում լոկ իւր տեսածի հետևողութեան մէջ է կայանում, այս հետևողութիւնը պէտք է անդադար կրկնուի մինչև որ որոշ գործունէութեան սովորութիւնը զարգանայ: Դպրոցական ուսման երկրորդ, վարդապետական աստիճանը երկու նպատակ ունի. 1) տարրական դասընթացում ընդու-

նուաժ տպաւորութիւններից հասկացողութիւններ կազմել և 2) այդ հասկացողութիւնները կարգի բերել։ Ուրեմն տպաւորութիւններից վերլուծման օգնութեամբ, միջին դասարաններում կազմվում են հասկացողութիւններ, այսինքն մասնաւոր դէպքերը ընդհանրացվում են այն իրողութիւններից որ աշակերտը ձեռք է բերել առաջին աստիճանում, այժմ ընդհանուր օրէնքներ են հանվում։ Աշակերտի ինքնագործունէութիւնն էլ այսուհետեւ պէտք է աւելի գիտակցական լինի, նա պէտք է կարողանայ բացատրել իւր ամէն մի գործողութիւնը։ Վերջապէս, աշակերտի ձեռք բերած հասկացողութիւններից այս աստիճանում պէտք է մի կանոնաւոր դրութիւն կազմուի։ Այս դրութիւնը հարկաւ չէ կարող բոլորովին գիտնական կերպորանք ունենալ, բայց նա ոչինչ բանի մէջ և ոչ մի տեղ չպիտի հակառակէ գիտնական դրութեանը, այլ մի քանի մասերը, Մագէրի կարծիքով, օրինակի համար, բոլորովին գիտնականօրէն պիտի բացատրուին (քերականութիւնից, օրինակի համար, բայի եղանակների և ժամանակների դրութիւնը)։ Ահա այն պայմանները որ դժուարացնում են Մագէրի եղանակի գործադրութիւնը ուսումնարանում։ Սակայն չնայելով այս դժուարութիւններին, ուսումնարանը պէտք է, որքան հնարաւոր է, օգուտ քաղէ յիշեալ եղանակից, նա պէտք է ոչ միայն իրողութիւններ հաղորդէ աշակերտներին, ոչ միայն այդ իրողութիւնները արտաքին յատկութիւնների համեմատ դասաւորէ, այլ և ցոյց տայ նոցա մէջ եղած կենդանի կապակցութիւնը և այդ կապակցութեան ներքին պատճառները։

Վերոյիշեալ բոլոր ասածները օտար լեզուների դասատուութեան գործին յարմարեցնելով, Մագէրը մի քանի ընդհանուր դրութիւններ է առաջ բերում, որոնք իբրեւ հիմն պիտի ծառայեն այդ գործին։ Մենք ընտրում ենք նոցանից այնպիսիները որոնց վրայ այս յօդուածի ընթացքում հարեանցի կերպով խօսուած կամ ամենեւին յիշատակութիւն եղած չէ։

1) Ուսումնարանի մէջ աւանդուած զանազան լեզուների դասատուութիւնը պէտք է, որքան կարելի է, միակերպ լինի։

2) Եթէ ուսումնարանում մի քանի լեզու են ուսուցանում, նոցա դասատուութիւնը միեւնոյն ժամանակ չպիտի սկսուի, այլ ամենայն նոր լեզու միայն այն ժամանակ պիտի աւելացուի երբ աշակերտները արդէն մինչև մի աստիճան ընտելացած են նոյն լեզուին որ ամենից առաջ սկսել են ուսանել։

3) Աշակերտը ուսումնարանում եղած ժամանակը միայն այն պիտի գիտենայ ինչ որ ինքը կարող է գործ դնել :

4) Օտար լեզուի ուսման ժամանակ անգիր սերտել հարկաւոր է. բայց այդ սերտողութիւնը պէտք է խելացի կերպով լինի և երբէք առաջին տեղը չպիտի բռնէ :

5) Լեզուի դաստոտութիւնը նկատողական եղանակի վրայ պիտի հիմնուի : Բայց սկզբում լեզուն աշակերտին չպիտի հաղորդուի բարդ պարբերութիւններով, այլ պարզ նախադասութիւնների ձևով :

6) Որովհետև այդ պարզ նախադասութիւններից ժամանակով աշակերտի համար լեզուի ամբողջ պատկերը պիտի կազմուի, այս պատճառով նոքա պէտք է կարգաւորեալ կերպով դասաւորուին : Այդ դասաւորութիւնը հետևեալ կերպով պիտի լինի .

Քերականական նկատմամբ՝

Երբէք աշակերտը չպիտի պատահի այնպիսի ստուգաբանական ու բաղդասական ձևերի որ իրան դեռ բացատրուած չեն. այլ նա նախընթացից պիտի պատրաստուի ամէն մի նոր պատահած ստուգաբանական և բաղդասական ձևը հասկանալու, և այս վերջինը իւր կողմից պիտի նպաստէ անմիջապէս յաջորդող ձևը հասկանալու. այս պատճառով օրինակի համար բերուած նախադասութիւնները պէտք է քաղաքական , և ոչ ստուգաբանութեան հիման վրայ դասաւորուին .

Բառագիտական կողմից՝

Ամենայն ածանցեալ կամ բարդ բառ միայն այն ժամանակ պիտի երևայ՝ երբ նորա համապատասխան արմատականը արդէն ծանօթ է աշակերտին. երբէք բառի ածանցական նշանակութիւնները հիմնական նշանակութիւնից առաջ չպիտի հաղորդուին մանուկներին :

7) Տարրական դասընթացի գլխաւոր նպատակն է աշակերտին այն կէտին հասցնել որ ամէնօրեայ գործածական լեզուն հասկանայ և իւր հասկացածը գործադրէ :

8) Ամբողջ հաաուածների ընթերցանութիւնը սկսել կարելի է միայն երեք կամ չորս ամիս առանձին նախադասութիւնների վրայ նախապէս կրթութեւնը յետոյ :

Այս վերջին կէտի վերամբերմամբ պէտք է նկատել, որ Մագէրը այսպիսի սկզբունք յայտնելով՝ շաբաթական ութ դաս աչքի առաջ ունի : Իսկ ուր որ օտար լեզուի ուսմանը շաբաթական

երեք կամ չորս դասից աւելի չէ նուիրվում, ըստ Մագէրի՝ ամբողջ հատուածների ընթերցանութիւնը միայն երկրորդ տարին պէտք է սկսել:

Մագէրը օտար լեզուների դասատուութեան վրայ յայտնած գաղափարները գործադրեց իւր Ֆրանսերէն լեզուի դասագրքի մէջ¹⁾: Այս ձեռնարկը բաղկանում է զանազան դասերից, որոնցից իւրաքանչիւրը արտաքին կողմից այն ձևն ունի որ մեզ արդէն յայտնի է Զէյդէնշտիւկէրի և Հաուշելի դասագրքերից: Բայց նիւթի դասաւորութեան կողմից նա թուրրովին տարբերվում է իւր նախորդներից. ոչ մի տեղ չէ երևում այն խառնափնթորութիւնը որ մասնացոյց արինք Զէյդէնշտիւկէրի և Հաուշելի վրայ խաշելիս:

Բացի դասագրքից և վերոյիշեալ տեսական դատողութիւններից, Մագէրը ուրիշ գրուածներ էլ ունի Ֆրանսիական լեզուի ու գրականութեան վրայ, որ են՝

Französisches Lesebuch, Band I. und Band II.

Französische Chrestomatie 2. Abtheilungen.

Tableau anthologique de la littérature française contemporaine. Trois vol.

I. Ecole classique, école romantique

II. Orateurs, historiens.

III. Philosophie, sciences exactes.

Մինչև այժմ ասածներիցս այնքան պարզ երևում է Մագէրի օտար լեզուների դասատուութեան նկատմամբ ունեցած նշանակութիւնը, որ աւելորդ է այլ ևս այս խնդրի վրայ կանգնել: Եթէ նորա հակառակորդները մեղադրում են նորան թէ իւր պահանջմունքների մէջ չափազանց տեսական է, չափազանց բարձր նպատակների ետեւից է լինում, անիրագործելի իդէալներ է կազմում, գուցէ մասամբ և իրաւունք ունին: Բայց չպէտք է մոռանալ որ տեսութեան գործն է ընդհանուր գաղափարներ յայտնել, իդէալներ ներկայացնել, իսկ գործնականութեան բանն է քննել թէ մինչև որ աստիճան այդ գաղափարները մատչելի են, հաշտեցնել նոցա իրական կեանքի հետ և եթէ հարկ լինի, նաև փոփոխել: Ինչ որ էլ լինի, այս անհակառակելի է որ ոչ ոք Մագէրի նման բազմակողմանի և հիմնաւոր կեր-

1) Französishes Sprachbuch.

պով չէ քննել օտար լեզուների դասատուութեան խնդիրը : Նորա
աշխատութիւնները մանրամասն ու խելացի պատասխաններ են տա-
լիս այն բոլոր հարցերին որ ուսուցիչը կարող է պատահել իւր դա-
սատուութեան ժամանակ : Նորա հայեացքները այնպիսի մեծ ար-
ժէք ունին, որ կարելի է ասել թէ այսօր օտար լեզուների խելացի
դասատուութիւնը նոյա վըայ է հիմնուում, և եթէ այս գործը ա-
պագայում մշակուի և աւելի լաւ կերպարանք ստանայ, տարակոյս
չկայ որ կրթութիւնը այս մասին Մադէրին պարտական պիտի լինի :

(Շարունակութիւնը հետեւալ համարով) :

Գ Ե Ր Ի Բ Ե Լ Դ Ի

Դեռ մի տարի չէ անցել Գարիբալդիի ծննդեան տարեդարձի
օրից : — Այդ միւլենոյն օրը մենք մի քանի էջ բան գրեցինք այդ
հերոսի վըայ, որ այսօր արտատպում ենք և որոնց վըայ կ'աւելաց-
նենք մի քանի խորհրդածութիւններ որ թելադրում է մեզ իսա-
լիայի նոր գրութիւնը :

Սորանից մի քանի օր առաջ ես շրջում էի մի վեւմ երկրում,
որի շաւիղները մրկալի տնձրւներից տարուած և այստեղ ու այն-
տեղ ահագին նոր փուլ եկած կոյտերով ծածկուած էին : Լեռները,
նախնական հրաբուխների այս հրաշալի աւերակները, ընդարձակ ա-
րօտներով ծածկուած, զգեցել էին իրանց կանանչադարձ զգեստը՝
գոյնզգոյն ծաղիկներով խառն, որոնց մէջ փայլում էին հրանունին
ու նարգիսը : Գեղեցիկ արեգական տակ դեռ շողշողում էր յամառ

ձիւնը, մինչդեռ այս յաւիտենական ձմեռից երկու քայլ հեռու՝ կովերը հանդարտ ու խաղաղ արածում ուտում էին նորաթիթի ծաղկները, և մի մեծ արծիւ փառաւոր ու ծանր շրջանակներ էր կաշմում մարգագետինների ընդարձակ տարածութեան վրայ :

Ամենաբարձր կատարների հովանաւորութեան ներքոյ, այն բարձր լեռնադաշտակներում, որոնք հովուական կեանքի վերջին սրբավայրերն են, մի քանի մարդկային էակներ, այստեղ ու այնտեղ խրճիթների մէջ պատասպարուած, կարծես չգիտի գիտենային թէ աշխարհը կրակի մէջ է, և թէ այն լայնարձակ հորիզոնների այն կողմը՝ ուր աչքը հազիւ նշմարում է Ալպեան լեռները, հրանօթը որոտումից աւելի սաստիկ է թնդում, այն ինչ անգլները պտոյտ են գալիս պատերազմական դաշտերի շուրջը :

Եւ սակայն, յաւիտենական տառնձնութեան հիւրերը, այս խաշնարածները, արօտների ու ամպերի այս զաւակները, որոնք ամառնային օրերում նոյն իսկ իրանց գերդաստաններից օտարանում են, տեղեկութիւն ունէին պատերազմի մասին և գիտէին քաջերի անուները :

Եւ մեր ուղեցոյցները խօսում էին Աֆրիկայի վրայ և Կոստանդինի պատերազմի անցքերը պատմում, հարցնելով մեզ թէ արդեօք այսօրուան զինուորները աւելի նեղութիւն ու չարչարանք են քաշում քան որքան իրանք էին քաշել :

Բնութեան այս խորին լռութեան մէջ՝ յուզման, զարմացման ու ակնկալութեան նշաններ էին երևում, որոնք թունդ էին հանում մարդկանց սրտերը : «Արդեօք մե՞նք ենք իշխում այնտեղ, արդեօք առաջ ենք գնում, յաղթութիւնների տանում ենք» :

Եւ այնտեղ ինչպէս և ուրիշ տեղ, խրճիթների ինչպէս և դղեակների մէջ, աւանների ինչպէս և քաղաքների մէջ, ամէն տեղ ճանապարհների վրայ և դաշտերի միջում, ամենայն ոգ ուրախութիւնից իւր արածը չգիտէր. պատերազմական եռանդը տիրել էր սրտերի վրայ, և Քրիստոսի մարմնոյ և արեան տօնախմբութեան համար պատրաստուած սեղանների վրայ կարդացվում էր այս խօսքը որ կանայքն ու երեխայքը հիւսել էին շուշաններից, մարգարիտներից ու կակաչներից «փառք և փառաբանութիւն բանակների Աստուծոյ» :

Գուցէ այս միւսնոյն ոգևորութիւնը տիրում է անկեղծ հաւատի օրերում, առաջին խաչակրաց արշաւանքի սկզբում : Այն Ժամանակ նոյնպէս ազատութեան վրայ էին մտածում մարդիկ գիտէին կամ գոնեա կարծում էին՝ թէ հեռուոր աշխարհում կան հարստա-

հարեալ քրիստոնեաներ, որոնք քաջերին իրանց օգնութիւն էին կանչում, և մի վեհ միտք առաջնորդեց այս առաջին արշաւանքներին :

Այսօր, դարձեալ մի խաչակիր արշաւանք է ձեռնարկվում յանուն ազատութեան. բայց այստեղ խօսքը լոկ մի քանի հաւատակիցների նիւթական ազատութեան վրայ չէ, այլ մի ամբողջ ժողովրդի Փիղիկական և բարոյական ազատութեան վրայ, մի ժողովրդի՝ որ ցոյց է տալիս թէ վերածնելու արժանի է: Այսօր, դարձեալ քաղաքակրթութեան մղած կռիւն է բարբարոսութեան դաշտափարների դէմ: Բայց սա առաջինից աւելի կրօնական պատերազմ է, վասն զի այստեղ խօսքը դաւանական խնդիրների վրայ չէ, այլ անկախութեան սկզբունքի վրայ՝ առանց որի մարդս չէ կարող ոչինչ բանի հաւատալ, ոչինչ բան իրօք սիրել՝ ոչ երկնքում ոչ երկրի վրայ, որովհետեւ նա գոյութիւն չունի այն օրից երբ ազգերի շարքում չէ:

Ամէն մարդ այնքան լաւ է զգում այս ճշմարտութիւնը, որ լոմ բարտական ժողովրդի տրամադութիւնը կասկածանքի տեղիք էր տալիս պատերազմի սկզբում: Կարելի էր յոյս դնել յիշեալ ժողովրդի լուսաւորեալ մասի վրայ, իսկ գիւղացին, որ ամենայն երկրում փոփոխութիւնից խրանում և ամէն բան տանում է այն պայմանով միայն որ ոտնակոխ չանեն իւր ցանած ափօր, այդ համբերող խոհեմ էակը, որ միայն այսօրուան համար է մտածում, կարող էր հարկաւ ցաւել որ այնքան զոհողութիւններ են լինում երկրի մէջ կարգը հաստատելու համար, կարող էր չհամակրել այն իրողութեանը որ այնքան տարիների տրտմութեամբ, վշտով ու համբերութեամբ սրբագործուած էր:

Եւ սակայն բոլորովին հակառակը պատահեցաւ: Այդ ժողովուրդը ոտքի կանգնեցաւ, նա հասկացաւ, ողջունեց Պէմանդը, Յրանսիան և ազատութիւնը: Երբէք չեն կարողացել գերմանացիներն. նա չէ մոռացել հայրենիքի անունն ու ձգտումները, կամ եթէ մոռացել է՝ մի օր որ հունձքը գեղեցիկ էր, մի օր որ ինքն իրան աւսում էր. «լաւ է կորչի Խոալիան, կորչի ամբողջ աշխարհը քան իմ հունձքը», մի ուրիշ օր եկաւ՝ երբ նա ուրախութեամբ հընձեց իւր նոր ցորենը իւր աղատարարների ձիանների մօտրի մէջ թափելու համար:

Իւր ազատարարները ուժեղ ու քաջ են, ազնիւ ու անձնաւոր էր: Նոքա բազմաթիւ են, վասն զի այս զարհուրելի պատերազմի մէջ, թագաւորից սկսած մինչև վերջին զինուորը, ամենայն ոք

աներկբայելի քաջութեամբ կամ զարմանալի յանդգնութեամբ իւր անձը վտանգի է ենթարկում: Եթէ մարդ կամենար ասել թէ ո՞րն է այս արշաւանքի գլխաւոր հերոսը, շատ կը գոռարանար. անշուշտ հարկ կը լինէր շատերին առաջին աստիճանի վրայ դասել:

Բայց կան անուններ որ մի քանի վիպական հանգամանքներ աւելի սիրելի են անում գիւղական մարդու սրտին, և ես ամենեւին չզարմացայ անցեալներս Վելէի և Սեվէնի լեռնականների մէջ Դարիբալդիի պատկերը տեսնելով: Այս հռչակաւոր արկածախնդիրը, որին երբեմն մի քանի երկչոտ մարդիկ աւազակի տեղ էին դնում, հանդէս էր բերած այդտեղ սուրբերի պատկերների հետ խառն:

Եւ ինչի՞ չէ: Ինչի՞ չափտի դասուի նա խեղճ ժողովրդի պաշտպանների թվում, նա որ իւր խաղացի ժողովրդի համար նոր հաւատ է բերել: Տեսէ՛ք թէ նորա խօսքերը առաջին քրիստոնեաների խօսքերի նման չեն. նա ոչ քաղաքական նիւթերի վրայ է խօսում, ոչ էլ անձնական շահի վերաբերեալ նիւթապաշտական խնդիրների վրայ: «Նա ձեզ բերում եմ վտանգը, նեղութիւնը և մահը, ասում է նա նոցա. հոգու փրկութիւն եմ գալիս քարոզելու ձեզ և ոչ խաղաղ կեանքը. վե՛ր կացէ՛ք ուրեմն և հետեցէ՛ք ինձ»: Ահա այս է ասում նա խաղացի գեղջուկներին, և սոքա ոգևորիչ հրաւերը լսելով՝ վեր են կենում ու գնում են: Եւ ասում են թէ հրաշքների ժամանակն անցել է:

Ոչ, հրաշքների ժամանակը միշտ կը տւի՝ քանի որ մարդկային ցեղը կը լինի երկրի վրայ, և դորա համար հարկ չի լինիլ այսուհետեւ որ բնութեան արտաքին օրէնքները տակնուվրայ լինին: Մարդկային սրտի մէջ է կատարվում այդ յաւիտեական հրաշքը, այդ վսեմ պատերազմը նիւթական ցանկութիւնների և գերագոյն կեանքի կարիքների մէջ, որոնցից վերջինները յաղթում են առաջիններին՝ նոյն իսկ իրանց ամենասօրինաւոր պահանջմունքների մէջ, և նահատակութեան եռանդը արծարծում այն անտարբեր էակի մէջ որ ասում ու կարծում էր թէ լոկ մարմնաւոր հացի պէտքն ու հոգն ունի: Սառն միտքը՝ որ վերացական կերպով դատում է ապագայ դէպքերի հաւանականութեան վրայ, հրաշքի չէ հաւատում, և սակայն հրաշքն է լուծում բոլոր անլուծանելի համարուած խնդիրները և ոչնչացնում խոհական դատողութեան վրայ հիմնուած գործողութիւնները:

Ուրեմն ճշմարտապէս լուսաւորեալ մարդը պէտք է միշտ աչքի առաջ ունենայ հրաշքը և մի մեծ տեղ տայ նորան ապագայում:

Մեղ թվում է թէ մի շատ պարզ միջոց կայ աստուածային միջա-
մտութիւնը ստուգելու, որի վրայ կարելի է արդարեւ յոյս դնել.
դորա համար բաւական է վստահ լինել որ Նախահնամութեան
յանձնուած գործը նորա պաշտպանութեան արժանի է: Նթէ այդ
գործը արդար է, Աստուած ձայն է տալիս, նա հաճում է գոհա-
բանութիւն իբրեւ բանականների Աստուած, նա արծարծում է մարդկանց
հոգում մի սրբազան եւանդ որին ոչինչ չէ կարող դիմադրել և մի
անձնուրացութիւն՝ արժանի այն հին ժամանակների որ սովորու-
թիւն է եղել գովաբանել և որից ներկան ամէն մի քայլափոխում
գերազանց է հանդիսանում, նոյն իսկ վհատութեան, երկմտութեան
ու հեգնութեան օրերում:

Փառք Աստուծոյ որ մարդս այդպէս է ստեղծուած, և այս
ցնորք չէ որին կարելի չլինի հաւատալ: Առանձին առած՝ դուք կը
գտնէք նորան միշտ ու ամէն տեղ միեւնոյն թշուառութիւնների
մէջ ընկղմած, միեւնոյն սխալանքներով տողորուած և անկարող իւր
անձնական գործի մէջ երջանիկ կամ խմաստուն, խաղաղ կամ զո-
րեղ լինելու: Բայց միշտ ու ամէն տեղ ընդունակ կը գտնէք նորան
զգալու այն ելեքարական ցնցումները, որոնց շնորհով մի նշանակեալ
օրում ամէնքը կերպարանափոխ լինում, վեհ հոգի են զգենում:

Բանն այն է որ մարդս իւր կարծածից ու գիտեցածից շատ
աւելի մեծ ու բարի է: Նորա միակ չարիքն այն է որ նիւթական
կեանքը նորա համար դեռ շատ ծանր է երկրի վրայ: Նա բոլորու-
մէն խորասուզվում է այդ կեանքի մէջ և մոռանում է թէ որքան
աւելի հեռու է պահում իրան հասարակաց շահից, այնքան աւելի
տկարանում, թշուառանում է:

Բայց տեսէք թէ որպիսի՝ զգացմամբ է ոգևորվում նա երբ
զարկը տուած է. ի՛նչպէս այդ գերագոյն կեանքը հոսում է նո-
րա երակների մէջ, ի՛նչպէս մեծացնում, ի՛նչպէս յափշտակում է
նորան, ի՛նչպէս ունայն ու չնչին է երևեցնում նորան նախընթաց
օրուման մեծամեծ շահերը և խոհական դատողութիւնները: Ժողո-
վուրդը սիրում է հրաշալին, այս սոոյգ է. բայց նա չէ երեակա-
յում թէ բուն հրաշալի, անլսելի ու անպատմելի տեսարանը ինքն
է ներկայացնում այն բացառիկ օրերում, երբ կեանքն ու ստացուած-
քը վաանգի մէջ դնելով առաջ է դնում, նա որ միշտ խելացի ու
լաւ բան էր համարում յետ մնալ:

Սակայն այդ խելճ՝ ու քնած ժողովուրդը, որ կամայ տկամայ
նոյնքան է տանջվում որքան և մտածող ու գործելու յօժարու-

Թիւն ունեցող անձինքը, առաջնորդների կարօտ է. Աստուած այդ գիտէ, և ուղարկում է նորան: Նա իւր ընտրեալներն ունի այդ հրաշալի կոչման համար, այնպիսի էակներ որ նախնի սրբազան գրքերը հրեշտակներ են անուանում, որ Կարողոս Սեծը անուանում էր իւր Missi Dominici-ները: Արդեան աշխարհը այսպիսի գերմարդկային գործի յասուկ անուններ չունի, և Գարիբալդին որպէս ծախողի անձիւս ու անորոշ տիտղոսն է ստացել:

Թո՛ղ այդպէս լինի, եթէ գորանով կամենում են որոշել մի մարդ որ վիպական սիրագործութիւններ է անում և գերբնական խորհուրդներ յղանում. Թո՛ղ նա ընդունի այդ մոացածին մականունը: Նա արժանի է համարուել այդ առասպելական զօրապետութեանը, որովհետեւ հասարակաց կարծիքը, որ միշտ պատրաստ է զրպարտելու և այնքան կասկածանօք է նայում բարի մարդկանց վրայ, բարին լոկ հարուստներին է ընծայում, այն էլ շատ հարուստներին: Բայց եթէ արկածախնդիր ասելով հասկանում են մի կոյր ու կռպիտ գիւնուորական որ իւր քաջութիւնը ամէնից շատ վճարողին է ծախում, այդ կը լինէր նախատել մի մարդ որ ամենահաստատուն ու անարատ բնաւորութեան տէր է: Վերջին ժամանակում այնքան նպաստաւոր վկայութիւններ տրուեցան Գարիբալդիի վերաբերմամբ, որ նորա ազնիւ կերպարանքը իւր պատկանեալ տեղը բռնել է արդէն պատմութեան մէջ, այնպէս որ համարեա անտեղի կը լինէր պաշտպանել նորան ունայն զրպարտութիւնների և անիրաւ կասկածանքների դէմ: Իսկ եթէ մէկը յանձն առնէր այդ պաշտպանութիւնը, գոնեա մեր կարծիքով, անվայել կը լինէր նորա մասնաւոր կեանքի, նորա կրքերի, նորա սիրահարական յարաբերութիւնների մէջ որոնել այն մտերմական վիպասանութեան գաղանիքը որ ինքը միայն իրաւունք կ'ունենար դուրս հանել ու դատել, և որի վրայ անտեղի կը համարէինք թեթեւ կերպով խօսել լոկ հասարակաց հետաքրքրութիւնը յագեցնելու համար: Գիտենք որ նա սիրել է և իբրեւ ընկեր մի դիւցազնուհի է ունեցել, որին ուր և ինչպէս կորցնելը նոյնպէս յայտնի է: Ամենայն բանում ինչ որ իրօք գիտենք նորա մասին, բաւական է, մանաւանդ թէ պէտք եղածից էլ աւելի է, արժանապէս գնահատելու մի կեանք որ լի է հրաշալի անձնուրութեամբ, ծանր վշտերով և աննման քաջասրտութեամբ: Համառօտենք հարեւանցօրէն այդ կեանքը հիմնուելով ամենահաստատուն տեղեկութիւնների վրայ, և ընթերցողը կը խոստովանի մեզ հետ

Թէ այդ հարկաւոր եղածից էլ աւելի է յարգելու մարդուն նոյն-
քան որքան հիանում են հերոսի վրայ :

Յովսէփ Գարիբալդին ծնաւ Նիցցայում յուլիսի 4-ին 1807-ին
(ճիշտ յիսուններկու տարի է այսօր, ողջունե՛նք նորա տարե-
դարձը) : Նորա հայրն եղել է մի աշխուհաւար, գուցէ մի հա-
սարակ նաւաստի, բայց ոչ խեղճ ձկնորս, որովհետեւ որդին կրթու-
թիւն ստացաւ և մեծ յառաջագիմութիւն ցոյց տուեց մանաւանդ
մաթեմատիկական գիտութիւնների մէջ : Նորա գերդաստանը շատ
յարգելի էր, և ինքն իսկ, մանուկ հասակից, սիրելի ու պատկառելի
է եղել իւր խաղընկերների ու դասակիցների շրջանում : Նորա
վրայ նայում էին իբրեւ տկարների բնական պաշտպանի վրայ. նա
այդպէս էր ծնած :

Յանդուգն ու աներկիւղ բնաւորութեան տէր լինելով, մատաղ
հասակում ծովային ծառայութեան մէջ մտաւ, և իւր հանդարտու-
թեամբն ու զգաստութեամբը հէնց սկզբից ցոյց տուեց որ պատե-
րազմական մարդու արժանաւորութիւններն ունէր : Վտանգի մէջ
ընկնելով Ժենովայում, 1834-ին, իւր ազատամտութեան պատճա-
ռով, ոտով և գիւղացու հագուստ հագած անցաւ լեռները և ա-
պաւինեցաւ Ֆրանսիա : Նա մնաց երկու տարի Վարսիլիա, ուր և
անձնատուր եղաւ մաթեմատիկական գիտութիւններին, վասն զի
այս գործասէր մարդը ամէն յատկութիւններն ունի, նա ուսումնա-
սէր ու խաղաղ է :

Սակայն պէտք էր ապրել և ընթացք տալ այն աշխուհ գոր-
ծունէութեանը որի գործադրութիւնը մերժում էր նորան իւր հայ-
րենիքը : Նա փորձեց հարկւրապետի պաշտօնով մոնտել Թունիսի Բէյի
նաւատորմի մէջ, ուր մի քանի ամիս ծառայելով զգաց որ նոյն պաշ-
տօնի մէջ մնալը ժամանակի կորուստ կը լինի : Այդ միջոցում մի
հասարակապետութիւն է հիմնվում Հարաւային Ամերիկայում, և
Գարիբալդին ծովերը կտրում և իբրեւ զօրավար մի առանձին խմբի
առաջնորդ գաւնում Բոլասի գէմ, որ երբէք, ստում են, նորանից
աւելի զարհուրելի հակառակորդ չէ ունեցել :

Եւ արդարեւ, անյաղթելի թշնամի էր այն մարդը, որին զուր
մի կուսակցութիւնից միւսը ձգելու համար՝ մեծամեծ գանձեր էին
առաջարկում : Բախտախնդիրը կամենում էր կռուիլ և իւր տուած
խօսքը կատարել. նա այնպէս լաւ կռուեցաւ և այնպիսի կիրթ խմբի
առաջնորդեց, որ իւր համբաւը շուտով ամէն տեղ հռչակուեցաւ :
Այս պատերազմը պատրաստեց Գարիբալդին այն շքեղ ասպարիզի

Համար որ նա այսօր շարունակում է նոր փառքով : Այստեղ էր որ ձկնորսի նաւի վրայ նստած և մառախուղից օգուտ քաղելով՝ տասնեակու նաւաստիի հետ գնում է թշնամու նաւախումբը լրտեսելու . բայց տեսնում է որ յանկարծ մշուշը ցրվում է և վեց թնդանօթանի նաւ գալիս հալածում է նորան մի փոքրիկ խորշ ուր նա հազիւ ժամանակ է գտնում ապաւինելու : Գիշերը վրայ է հասնում և նաւը խաղաղութեամբ խարխիս է ձգում խեղճ նաւակից երկու հրացանի հեռաւորութեամբ , հաստատուն աւարը ձերբակալելու հոգսը միւս օրուան թողնելով :

Բայց նա ծանօթ չէր յանդուգն պատերազմականի վիպական հրաշալի անվհերութեանը : Իւր տասներկու մարդով Գարիբալդին նաւակը ցամաք է հանում , հրուանդանի շուրջը պոռոյտ բերում և գնում ջուրն է ձգում նորան նաւի միւս կողմի վրայ . իւր տասներկու մարդով նա բարձրանում է նաւի վրայ , բոլոր նաւաստիներին գերի բռնում , յաղթանակով ներս է մտնում և նաւին տէր դառնում :

Այդտեղ էր որ մի ուրիշ անգամ երեք հարիւր մարդու զբլուխն անցած՝ յանկարծ շրջապատուեցաւ երեք հազար թշնամիներից . կրակն ամէն կողմից թափվում է և նա անշարժ սպասում է որ մօտենան և սուրիներով կռուի նոցա դէմ , ցրվում է նոցա և հալածում : Այդտեղ կազմեց նա իւր հռչակաւոր խաւրական լեգէոնը , որի համար ասում էին թէ մարդկանցից բաղկացած չէ , այլ դեւերից , և թէ այդ լեգէոնի առաջնորդին ոչ սպանել կարելի էր և ոչ բռնել , որովհետեւ հարիւր մարդու ոյժ ունի և նորա մարմինը անվերաւորելի է :

Այդ ժամանակներից սկսած Գարիբալդին դիւցազնական անձնաւորութիւն է դառնում : 1848-ին վերագառնալով Նիցցա իւր լեգէոնի մի քանի զինուորների հետ , նա հոգւով մարմնով խառնուեցաւ այդ պատերազմի մէջ որ մղվում էր Աւստրիայի դէմ , և այն կախարդական զօրութիւնը որ կարծում էր թէ Ամերիկայի խորքումն է թողել նոր փառքով է պսակում նորան : Ամենայն օր հոմերական կռիւներ են տեղի ունենում , ամենայն օր այնպիսի զօրաւոր ու յաջողակ հարուածներ է տալիս որ ոմանք կարծում են թէ նա դե է , ուրիշները թէ Աստուած է ուղղում նորա բաղաւկը և պահպանում նորա կեանքը :

Հռովմում , ուր Գարիբալդին օգնութիւն վազեց հայրենիքին՝ որին Աւստրիայի կայսրը սպառնում էր , մի տխուր տարածայնու-

Թիւն վէճ է յարուցանում պետական շահերի և հայրենասիրական զգացմունքի մէջ, Ֆրանսիայի և Իտալիայի մէջ: Նրկու կողմից էլ պատերազմը պատուի խնդիր է դառնում: Գարիբալդին պաշտպանում է իւր դրօշը: Ֆրանսիական բանակը գիտէ թէ որպիսի անվեհերութեամբ կատարեց նա իւր պարտաւորութիւնը, և այդպիսի հակառակորդի յիշատակը յարգանք պահպանեց ¹⁾:

Յայտնի է Պալէստրինայի այն փառաւոր պատերազմը, որ զինադադարման ժամանակ հերոսը իւր մի ափ քաջերի հետ գնաց մղելու նապոլիտական բանակի դէմ: Յայտնի է թէ ինչպէս փախցրեց նա այն բանակը և մտաւ Հռոմ, յաղթող ու վերաւոր, նա, այն անվերաւորելին, որ այնուամենայնիւ չէ կորցնել իւր կախարդական ազդեցութիւնն ու զօրութիւնը: Յայտնի է նոյնպէս նորահերոսական անհնազանդութիւնը որի հետեանքն եղաւ Վիլլէորիի առումը:

Բայց այս փառաւոր զիւցազներգութիւնը ունի իւր եղերական մասը որ լրացնում է նորան. ահա այստեղ սիրում ես հերոսին և արտասովում նորա հետ: Նւ այս բնական է. այդպիսի վեհ անձնաւորութիւնները դժբաղդութեան մէջ գրաւում են ամէնի համակրութիւնը, արտասուքը կապում է նոցա մարդկութեան հետ: Մարդս միշտ մի գորովախառն ցաւակցութիւն է զգում այն անձանց համար որոնց հոգեկան արիութիւնը անսահման է, և մի մեծ սիրտ որ խորտակվում է այնպիսի տեսարան է ներկայացնում որ խորտակում է ամէնի սիրտը:

«Յուլիսի 2-ին, երեկոյեան ժամանակ, Գարիբալդին դուրս էր եկել Հռոմից հինգ հազար հետեակ և ութ հարիւր ձիաւոր կրտսրի՝ ներով: Իւր կինը Անիտան, մանկահասակ բրազիլացի որին քնքոյշ սիրով սիրում էր, հետն էր: Նա արդէն երեք զաւակ էր տուել նորան և չորրորդովը յղի էր, բայց և այնպէս միշտ նորա կողքին պատերազմել էր քաջութեամբ: Չիչերուակքիօն իբրեւ ուղեցոյց էր ծառայում նոցա ²⁾: Չնայելով որ հետն ունեցած պաշարն ու պատերազմական մթերքը արգելք էին լինում նորան, չը-

1) Տես վայելեան զօրապետի տեղեկագիրը:

1 Գուցէ յայտնի է այն կարճ ժամանակեայ ժողովրդականութիւնը որ վայելեց խեղճ Անդէլօ Բրունէտտին, մականուամբ Չիչերուակքիօ: Դա ժողովրդից դուս եկած մարդ էր, «ամբշտամարտիկի պէս զօրեղ, բարեսիրտ, զգայուն, քսց պնտապարծ եւ դիննմի», որ մի քանի օր նշանաւոր դեր խաղաց

նայելով որ երեք Ֆրանսիական զորաբաժիններ հալածում էին նորան, նապոլիտանացիք շրջապատել էին նորան հարուսից, Աւստրիացիք պապական հողում և Ռոսբանայում, Գարիբալդին, անդադար յետ ու առաջ գնալով, կարողացաւ անվնաս անցնիլ նոցա միջեց: Վերջիվերջոյ ամէն կողմից սեղմուելով, մի յետին ապաստանարան մնաց նորան Ասն — Մարինօի փոքրիկ հասարակապետութիւնը: Նա պապականեցաւ այնտեղ դժուար ու անանցանելի ճանապարհներով, մացառուտ անտառների և սրբնթաց հեղեղների միջեց գնալով: Այնտեղ, յուլիսի 30-ին, նա երդումից արձակեց և ազատութիւն տուաւ այն անձանց որոնք այնքան զուր աշխատանքից ու նեղութիւններից վճատել էին: Սասն — Մարինօի կառավարիչները վախէնալով որ Աւստրիայի բարկութիւնը չչարժեն իրանց խեղճ երկրի վրայ, կամեցան բանակցութիւն սկսել ֆեադալներին Աւստրիացոց ձեռքը յանձնելու համար: «Մե՛նք անձնատուր լինինք, ազադակեցին խեղճն այդ յանդուգն կորիճները, լաւ է մեռնի՛նք, Վենետիկ, Վենետիկ՛ գնանք»: Մարտաց Գարիբալդին, և իւր հաարտ գլուխը բարձրացնելով՝ «Այլ որ կամենում է հեռուել ինձ, ասաց նա, ես նորան առաջարկում եմ նորանոր նեղութիւններ, ամենամեծ վտանգներ, գուցէ նոյն իսկ մահ, բայց օտարականի հետ դաշն կապել, երբէք»: Այս խօսքերն ասած չասած՝ ձի նստաւ նա և ճանապարհ ընկաւ իւր կնոջ և երեք հարիւր քաջերի հետ, որոնք հաւատարիմ էին մնացել նորա բաղդին:

«Աւստրիացիք, որոնք զբաղւած էին կալանաւորելու Գարիբալդիի անձնատուր եղած ընկերներին, Լոմբարդացիներին Մանտուայի բանդերը ուղարկելով, իսկ Հռոմայեցիներին երեսունական դաւաղանի հարուած տալուց յետոյ ազատ թողնելով, ժամանակ տուին նորան փախչելու և իւր յանդուգն արշաւանքը շարունակելու: Չեղենատիկօում, օգոստոսի 3-ին, Գարիբալդին տասներեք ձրկ-նորսի նաւակներ է վարձում և նաւում է դէպի Վենետիկ որ դեռ դիմադրում էր: Արգէն ծովալճերը երևում էին, երբ աւստրիական նաւերը նշմարելով նորան ետեւիցն են ընկնում: Յանկարծ քա-

Հռոմի անցքերի ժամանակ: Պիոու Թ. այն ժամանակ կարծես հակուած էր նորա հարկաւոր համարած վերանորոգութիւնները անել, և Չիչերուակքիօն, ընկնելով պապի կառքի ետեւից, նորա գլխին մի դրօշ էր ծածանում, որի վրայ գրուած էին այս բառերը. Սրբազան հայր վատիկ եղիր ժողովրդի վրայ:

մին սկսում է հակառակ կողմից փչել, և նա չէ կարող փախչել : Նա փորձում է թշնամիների միջից անցնել և իւր նաւակները միմեանց մօտ պահել . բայց Աւստրիացիք յաջողում են ցրուել նոցա և ութ նաւակ խլել նորանից : Սակայն Գարիբալդին իւր յանդգնութեամբ ազատում է մնացած նաւակները, և օգոստոսի 3 ին մօտեւում է դարձեալ հռոմէական տփերին : Իւր հետ էին կինը, որդիքը, Ձիչէրուակքիօն և երկու-երեք ուրիշ ընկերներ, լոմբարտացի Լիվրագի սպան և Բարնաբացի Ուգօ Բասսին :

«Ամբողջ երկու օր շարունակում է նա իւր ճանապարհը ցամաքով, ամէն տեղ ընդունելութիւն ու պատսպարան գտնելով, չընայելով որ Աւստրիացիք մահ էին սպառնացել այն մարդուն որ նորան իւր մօտ ընդունէր : Նորա կինը, ուժաթափ լինելով, ընկնում է վերջապէս այնքան նեղութիւններից յետոյ : Սրաի ցաւով բաժանվում է նա այդ սիրելի դիակից, և ճանապարհը շարունակելով՝ անցնում է Հռավեննա, Թուքանա, Ջենովա, Թունիս, և այնտեղից Ամերիկա : Ձիչէրուակքիօն և իւր որդիքը բռնուելով, ինչպէս ասում են, մահուան պատիժ են ընդունում, թէև նոքա դէպք էին բարձրացրել : Ուրիշները հաստատում են թէ փախչելիս՝ նոքա խեղդուել են մի գետում : Լիվրագին և Ուգօ Բասսին առանց դատաստանի սպանուեցան : Այս վերջինին մինչև անգամ հաղորդուելու իրաւունք չտրուեցաւ . արժանահաւատ անձինք վկայում են թէ նորան սպանելուց առաջ՝ մատների ու գլխի կաշին քերթեցին : Գոնեա այս ստոյգ է որ քիչ սպանութիւններ այդպիսի խորին սպառնութիւն գործեցին ժողովրդի վրայ, որ մինչև այսօր իսկ Ուգօ Բասսին նահատակ է համարում :

Պատմագիրը որից այս տեղեկութիւնները առաջ եմ բերում ¹⁾ իբրև մի անձից որ ամէնից աւելի գրաւել է ինձ իւր պատմածների անխարդախութեամբ և անպաճոյճ պերճախօսութեամբ, աւելացնում է.

«Անդարտութիւնը տիրելուց յետոյ, Գարիբալդին դարձեալ հեռացաւ Ամերիկայից իւր սիրելի Իտալիային մօտենալու և ապագայ կռիւների համար պատրաստ լինելու» : (Հեղինակը այս տողերը գրում էր 1857-ին) : «Առժամանակ նա իւր հին ծովային պաշտօնի մէջ է որոնում իւր և իւր զաւակների ապրուստը : Իբրև զինուոր»

1) F. T. Perrens. Deux ans de révolution en Italie 1848-1849.

նորա հերոսական արիութիւնը աներկբայելի է, իբրեւ զօրավար՝ զանազան կերպով են դատել նորա ընդունակութիւնների վրայ, թէև թշնամիների յարգանացն անգամ արժանի է եղել: Դեռ շատ ժամանակ չկայ որ Ասպրէ աւատրիացի զօրավարը պսոււմ էր մի բարձրաստիճան պիւմնտացու. «Դուք չճանաչեցիք այն մարդուն որ ամէնից աւելի օգտակար կարող էր լինել ձեզ ձեր անկախութեան պատերազմի մէջ. այդ մարդը Գարիբալդին է»:

Ով որ էլ լինի այն անձը որին պատմագիրը ակնարկում է այստեղ, Կալուրը չէ մոռացել աւատրիացու խօսքը, և Գարիբալդին, որ 1852-ին Պէրուի բանակի գլխաւոր հրամանատարն էր, եկաւ ապրիլու Նիցցա, ապաստելով այն փառաւոր զէպքերին որոնք այսօր կատարվում են նորա գործակցութեամբ:

«Հինգ տարի շարունակ Գարիբալդին իւր որդոց հետ քաշուած կեանք էր վարում մի փոքրիկ կղզում, որ գտնվում է Սարդինիայի և Մագդալենայի մէջ, — Կապրէրա կղզում: Նա պարապում էր երկրագործութեամբ, մաքրում էր անմշակ հողերը, կառուցանում էր գիւղային շինութիւններ որոնք նշանակուած էին իւր աշխատութեան արդիւնքները ընդունելու: Ժամանակ առժամանակ կարելի էր տեսնել նորան Նիցցա գալիս մի մակոյկով որ ծառայում էր նորան հարկաւոր իրեղէնները տանելու»¹⁾:

Այսպէս ուրեմն այս գործունեայ ու խոհական մարդը ամէն բանի ընդունակ է, և այն ժամանակը որ պատերազմը ազատ է թողնում նորան ամէն օգտակար աշխատութիւնների է նուիրվում: Մտքի այս բեղմնաւորութիւնը շատ նշանաւոր է, և ցոյց է տալիս բարձր խելք զօրաւոր բնութեան մէջ: Մենք ուրախութեամբ մէջ կը բերենք դարձեալ Պ. Ա. դը Լա Ֆօրթի խօսքերը, որով յիշեալ անձն ասում է թէ «քաղաքի ամենանշանաւոր ու յարգելի անձինքը, Ֆրանսիացի գաղթական բնակիչները և ամէնից առաջ Ալֆոնս Կարրը, գիտեն թէ ինչ յարգանք է վայելում Գարիբալդին այնտեղ: Այդ քաջասիրտ զինուորը որի համբաւը իբրեւ մասնաւոր մարդ ամենայն գովասանքից բարձր է, կարողացաւ զրաւել ամէնի համակրութիւնն ու մեծարանքը. նոյն իսկ նորա քաղաքական հակառակորդները խոստովանում են նորա բնաւորութեան արիւնքութիւնը»²⁾:

«Առաջին անգամ որ ես նորան տեսայ, ասում է Ալֆոնս Կարրը³⁾, նորա ձեռքը սեղմելու պատիւ ունեցայ, մշակների խնջոյքի

1) Անատօլ դը Լա Ֆօրթ:

2) Le-Siècle 26. Mai 1859. 3) Les Guepes, mai. 1859.

ժամանակ էր, մի կնուսքի առիթով: Նա նորա մօտ նստած էի: Նա հանդարտ էր, զգաստ և պարզ: Այդ պարզութիւնը երևում էր նորա բոլոր սովորութիւնների մէջ: Այնուհետեւ պատահեցայ նորան երբեմն ծովի ափին, Լազարէտի քաշուած թաղում: Կիրակի օրերը, նաւավարների հետ գնդախաղ էր խաղում»:

Անշուշտ Սարգիսիայի թագաւորը և Պ. Կավուրը, եթէ ոչ մի աւելի բան՝ զոնհա այնպիսի մի յատկութիւն են տեսել նորա մէջ որով նա տարբերվում էր այն բոլոր հերոսներից որ նոքա կարող էին և գիտացին հայրենիքի թշնամու դէմ հանել: Նոքա այն են տեսել Գարիբալդիի մէջ ինչ որ ժողովուրդն արդէն տեսնում էր նորա մէջ, մի տեսակ ասպետ անցեալ ժամանակների, մի առաջեալ ազատութեան, օկոյնապատճառ ամէն գեղեցիկ գործի, ինչպէս որ մենք անուանում էինք նորան, և այս պատճառով յանձնեցին նորան այն գործը որ վայելում էր նորա հրաշալի բազդին, նորա անդիմադրելի ազդեցութեանը, նորա կախարդիչ խօսքին, ազնիւ կերպարանքին և հայրենասիրական յափշտակութեանը: Ժողովուրդներին Աւստրիայի դէմ ապստամբեցնելու և թշնամուն անհանգիստ անելով ազատութեան լուրը տարածելու պարտաւորութիւնը ստանձնելով, նա մի այնպիսի դեր է կատարում որի նմանը պատմութեան մէջ չէ երևում: Նա ապստամբութիւն է արծարծում յօգուտ թագաւորութեան, և նա այդ գիտակցաբար, հաստատամտութեամբ ու անկեղծութեամբ է անում, առանց խաբելու կամ խաբուելու:

Այստեղ մեզ ամէնից աւելի ազդեցնողը նորա ծածուկ խորհուրդը, նորա բարոյական գործն է: Նորա սխրագործութիւնները այս վայրկեանիս ամէնի բերանն են, և այդ բանաստեղծական կերպարանքը, անձանսթութեան քօղով ծածկուած լինելով, զարմանալի կերպով զբաղեցնում է ամէն սրտերն ու երեակայութիւնները Ֆրանսիայում: Մեզ այդ ամենեւին չէ զարմացնում: Գարիբալդին ոչ ոքի նման չէ, և նորա մէջ մի այնպիսի խորհրդաւոր բուն կայ որ ամենայն մարդու մտածմունքների մէջ է ձգում: Թեթևամիտ գլուխները մտածում են դուցէ թէ նա երիտասարդութեան, գեղեցկութեան է պտրտական իւր մեծ համարումը. ոմանք ասում են իւր Փիզիքական զօրութեանը, իւր բարձր ձայնին, ուրիշները իւր հակայամարմին հասակին, իւր թառերական հագուստին, և այլն: Բարեբաղչաբար այդ բաներից ոչ մէկը ուղիղ չէ այսօր, և սակայն համարումը սուղօւտն պէս տեւում է: Գարիբալդին իւր զինուորական պաշտօնին յարմար զգեստ է հագնում, նա երիտասարդական ծաղիկ

Հաստիւմը չէ, նորա դէմքի վրայ աւելի ազնուութիւն ու հանդարտութիւն է երևում քան գեղեցկութիւն: Նորա մէջ ոչինչ գազանակերպ կամ աւազակակերպ բան չկայ. ընդհակառակն նա աւելի քնքուշ ու փափուկ բնութեան տէր է, ուր հոգին իշխում է մարմնի վրայ և հաղորդում նորան իւր բոլոր զօրութիւնը: Նորա ձայնը ասորո՞քն է, շարժուածքը համեստ, ձեւերը ազնիւ. մեծանձնութեան և անչափ բարութեան հետ նորա մէջ երևում է մի անողոքելի հաստատամտութիւն և վերին աստիճանի արդարասիրութիւն: Հրամայելու ամէն արժանաւորութիւններն ունի նա, բայց միայն համոզմամբ հրամայելու. նա կարող է միայն ազատ մարդիկ կառավարել, որոնք լոկ իրանց տուած խօսքովն են կապուած նորա հետ: Մի յափշտակութեան ու երկիւղածութեան զգացմունք է երևում այստեղ որի նմանը զուր կը լինէր որոնել կանոնաւոր բանակների մէջ, և որ մի տարօրինակ միջնավէպ է կազմում մեր ապրած դարում, ու պատերազմը գիտնական հաշիւների վրայ է հիմնվում և զօրքերի մէջ խիստ կարգաւորութիւն թագաւորում: Եւ սակայն այս ասպատակաւորների փոքրիկ բանակը, անկասօրէն պատերազմելով և միայն յաղթելու կամ մեռնելու վրայ մտածելով երբէք դաշնակից զօրքերի կանոնաւոր ծրագրի հակառակ կամ վնասակար բան չէ արել. ընդհակառակն, Գարիբալդին, անյաղթելի հերոսներով չըջապատած, որոնք առիւծների պէս անվախ են և ազուէսների նման խորամանկ, իւր սովորութեամբ շարունակել է իւր անձնական գործը, սլանալով թշնամական բանակի թեւերի վրայ իբրեւ մի գնդակ որ թռչկտում է, իբրեւ մի հուր որ յանկարծ վերայ է համուում ու լափում է, բայց մանաւանդ իբրեւ մի առաքեալ որ համուում, գրգռում, խրախուսում է, և խորտակում է շղթաները ճնշեալ ժողովուրդին ազադակելով. Օգնէ՛ ինքդ քեզ, և երկինքը քեզ կ'օգնէ:

Եւ այս երկաթեայ մարդուն, այս հրեղէն հոգուն, ջերմ յիշատակների ազդեցութեան ներքոյ, Ծրանսիայում անվտանգութիւն ցոյց տուին, առանց հասկանալու նորա վարմունքի ու անձնազօրութեան մեծութիւնը: Դա Ֆրանսիական անուան թշնամի է, աւտում էին. դա Հռոմի պաշտպանն է. պարզ ասենք, դա հասարակաբեռական և ընկերվարական (socialiste) է:

Այժմ, ամէնքը ստիպուած են լսել, վասն զի հասարակապետական լինի թէ ոչ, սահմանադրական կամ արմատական, Մանինի կամ Մաձձինիի հետեւող, նա կանգնած է մեր առաջ, ժամանակ

չտալով որ հաշիւ պահանջեն իրանից իւր գաղափարների համար և ամէն օր կեանքը վտանդի ենթարկելով թագաւորների պաշտպանած գործի յաղթութեան համար : Եւ թագաւորները վստահութիւն ունին նորա վրայ . բայց և ժողովուրդը չէ մոռաւում կասկածել նորանից և ոչ նորա հին ու նոր բարեկամները կռւում են նորա սրտում կամ նորա փառքի շուրջը , և ոչ մի ձայն չէ բարձրանում Խոսիլայում որ մեղադրէր նորան թէ երէկ հասարակապետութեան համար է աշխատել , իսկ այսօր սահմանադրական թագաւորութեան համար :

Բանն այն է որ կան բացառիկ բնաւորութիւններ որոնք ամենայն մեղադրանքից բարձր են : Զրպարութիւնը , կասկածը , միով բանիւ , ոչ մի թշնամանք չէ կարող թափանցել նոցա զրահի զուտ ոսկին : «Ամէն բան հայրենիքի համար» , այս է նոցա նշանաբանը : Զգում ես որ բարեկամութիւնը , զգուշաւորութիւնը , հասարակաց կարծիքի երկիւղը ոչինչ կշիռ չունին նոցա համար՝ երբ խնդիրը պարտաւորութեանն է գալիս : Նոքա զիտեն որ չեն կարող իրաւացի կասկած յարուցանել այն մարդկանց սրտում որոնց երէկ ծառայում էին , ոչ էլ այն մարդկանց մէջ որոնց այսօր են ծառայում . և եթէ այդպիսի կասկած տեղի ունենար , նոքա կաղաղակէին թ ո՞ղ այդպէս լինի , և ամէն բան , մինչև անգամ իրոնց պատիւը զոհելով , կ'ընկնէին կրակի մէջ , յոյսերը պատմութեան արպարութեան և Աստուծոյ դատաստանի վրայ դնելով , որ խօսում է բարի մարդոց բերանով :

Բանն այն է , որ այդ տեսակ մարդիկը ոչ այնքան մասնաւոր գաղափարի որքան ընդհանրական զգացմունքի ներկայացուցիչ են : Նոքա իրանց մէջ բովանդակում են ազգի հոգին , և եթէ լաւ քննենք , սորա մէջ կը տեսնենք վերածնվող Խոսիլայի մարմնաոլութիւնը , իւր ցաւալի անցեալով , իւր եղերական զէպքերով , իւր համր համբերութեամբ , իւր մեծագործ հանձնարով , և մանաւանդ օտուրական լուծի տակութեամբ որ լսեցնում է ամենայն անտի ամբարտաւանութիւն և ամենայն աղետաբեր տարաձայնութիւն երբ կեանքի ու մահուան ժամը հնչել է :

Նոհան , 4 յուլիս 1859 :

Այսօր Միլանի երկիրը ազատ է, Միջին Իտալիան միութեան սկզբունքը հրատարակել է: Սիսիլիան ապստամբել է Նապոլիի Բուրբոնի դէմ, և Գարիբալդին, Սիսիլիայում է: Նորա յաղթութիւնների համբաւը այդ երկիրը ոտք դնելուց առաջ է հասել, և այսօր, մայիսի 26-ին, իմ եղած անշուք չգիտեն թէ արդեօք նա Պալէրմօին էլ տէր է դարձել: Նրբէք այդ յանդուգն մարդու գործերը այդպիսի առասպելական կերպարանք չեն ունեցել, բայց այդ առասպելը իրական պատմութիւն է: — Ոչինչ անկարելի չէ երևում Գարիբալդիին: — Զուր Նապոլիի թագաւորութեան յայտարարութիւնները պարտուած ու յաղթուած են հրատարակում նորան, ոչ ոք չէ խաբւում, պատմութիւնն արդէն խօսում է և առաջուց ասում. նա յաղթող է:

Եւ միթէ կարելի է որ նա պարտուի: Ոչ: Նա մի անգամ էլ համարձակել է, մի անգամ էլ ամէն բան վտանգի մէջ է դրել: Մի ամի իրան արժանի քաջերով, նա գնում է ահագին բանակի դէմ պատերազմելու, համբաւն ու համարումը հետևում են նորան. հրաշքով ցամաք է դուրս գալիս նա, մինչ երևակայութիւնը անհանգըստութեամբ որոնում է նորան լեռների լաբիրինթոսի մէջ: Ահը տիրում է թշնամիների բանակում. զուցէ նորան չտեսած փախչում են արդէն: Նրկիւղը հասնում է Նապոլիի պալատը: Այս բոլորը դիւցազնեղութեան նիւթ է: Մի մարդ, համարեա միայնակ, հրաշքներ է գործում. նա սասանեցնում է զահերը, նա նոր դարագլխի դրօշակն է կրում: Ամբողջ Ներոպան աչքերը նորա վրայ է դարձրել և ամէն առաւօտ զարթնում է հարցնելով թէ ո՞ր է նա և ի՞նչ է արել նախընթաց օրը:

Այս բոլորը նորանից է բղխում որ նորա սիրտը լի է դիւցազնական ժամանակների հաւատով, և դորանից է որ ապստամբութեան հրաշքները երևում են տասնեւիններորդ դարում: Ուրեմն աշխարհս դեռ մեռած չէ. այդ ո՞վ էր ասում թէ նա ծերացել է, թէ ոչինչ անհաւանական բան չէ կարող պատահել այս բանականութեան և լուսաւորութեան դարում, թէ ոչինչ մեծ գործ չէ կարող շարժել մի քաղաքակրթութիւն որ այդքան յառաջագնաց ու դրական է: Շատ ճարտար մարդիկ, շատ զօրաւոր մտքեր այդ բանն ասում էին երէկ, իսկ այսօր ի՞նչ են ասում նոքա:

Եւ ի՞նչ փոյթ թէ ի՞նչ են ասում: Ո՞ր են այդ մարդիկը և ի՞նչ են անում այդ հանճարեղ մտքերը երբ բանը զալիս է օտարին հալածելու և ազատութիւնը ձեռք բերելու: Դուրս է գալիս մի

մարդ, մէնմենակ, անդրամ, առանց իշխանութեան և առանց պաշտպանութեան, անդադար մաքառելով այն արգելքների դէմ որոնց մարդս հանդիպում է կազմակերպուած ընկերութեան մէջ, և մի ականթարթում այդ մարդը գտնում է բարեկամներ, անձնուէր կուսակիցներ, յանգուզն ընկերներ և մի ժողովուրդ որ սրտի բաբախմամբ շրջապատում է նորան: Ուրեմն ամենակարող է այն մարդը որ հաւատում է: Նա մի բառ է ասում ականջում, մի նշան է անում խաւարի մէջ, և քաջերը վազում են, միջոցները գտնվում են, ժողովուրդները ոտի են կանգնում, աշխարհը մէկ ծայրից միւսը սարսըռում և առաջուց մի իշխանի գահազուրկ լինելը գուշակում է, քանի որ դեռ նա մի մարդ անգամ չէ կորցրել: Զգում են թէ այդ պատահելու է այսօր կամ վաղը, թէ մարդկային խիղճը պահանջում է այդ, թէ Աստուծոյ մատը այդ բանի մէջ խառն է, թէ եթէ Գարիբալդին մի գնդակի հարուածից ընկնէր, մտաւորապէս և գերբնական երևոյթով դարձեալ կ'առաջնորդէր իւր յաղթական լեգէոններին, և թէ լոկ նորա անունը բաւական կը լինէր իւր սկսած հրաջները շարունակելու:

Իտալիան այսօր երեք ականաւոր մարդիկ ունի ասպարէզի վերայ, առանց հաշուելու այն անձանց որոնք թէև յետ են քաշուած, բայց ժողովրդի խորին բնազդման թարգման հանդիսանալով՝ եռանդուն պերճախօսութեամբ յորդորում են նորան ազգային միութեան դործը գլուխ տանել և օտարականին բնաջինջ անել: Մեր ղիտաւութիւնը սկզբունքների վրայ վիճաբանել չլինելով, այլ միայն մի ազգակ արձակել մեր սրտից Իտալիային և ազատութեանը, կը բաւականանանք այն զարմնալի և նշանաւոր ԵՐՈ-ի վրայ խօսելով, որ այս րոպէիս ներկայացնում է ճգնաժամի երեք գլխաւոր ժամանակները. երէկ, այսօր, վաղը: Այդ անձինքներից երկուսը շատ նման են միմեանց. Վիկտոր-Էմանուէլը, եթէ թագաւոր լինելու դժբաղլութիւնը չունենար, Գարիբալդիի հետ վրանի տակ կը լինէր: Յարգելի և ստիպողական պատճառներ հարկադրում են նորան զսպել իւր եռանդը, և նա պարտաւորուած է սպասել այն ժամանակին երբ vox populi, vox Dei (ձայն բազմաց, ձայն Աստուծոյ) կը սրբագործէ իւր իրաւունքը և իւր պարտաւորութիւնը, քաղաքական իրաւունքների մէջ ամենասրբազանը՝ երբ ամբողջ ժողովուրդների կողմից է շնորհվում, պարտաւորութիւնների ամենազեղեցիկը՝ այն է կազմել միացնել մի մեծ ազգ որ ինքն ըստ ինքեան ապրում է: Ուրեմն Վիկտոր-Էմանուէլ թագաւորը ներկայացնում է Իտալիայի իրաւունք.

քը, և այդ իրաւունքը, Նախախնամութեան Հնորհով, այնպիսի մարդու ձեռքն է ընկնում որի ազնուութիւնը առակ է դաճրած: Յիշենք հարեանցի կերպով որ *re galantuomo* ժողովրդական անուանակոթիւնը բոլորովին ճիշտ չէ բացատրվում Փրանսիական *honnête homme* բառերով. *galant homme* հին ասացումա՞ծը իտալականին աւելի մօտ, հետեապէս և աւելի կենդանի է. նա մի աւելի բարձր գաղափար է պարունակում քան այն սովորական ու անմեղ ազնուութիւնը, — ասպետական քաջութեան ու հպարտութեան գաղափարը:

Այս երկու հրաբորբոք հոգիների մէջ կայ մի հաստատամիտ ու խորամիտ մարդ որ պաշտպանում է Նտալիայի բաղդը: *Guai!* ինչպէս որ ասում են Նտալացիք, վա՛յ այն օրին երբ Վափուրի իմաստութիւնն ու հաստատամտութիւնը այլ ևս չէր սանձիլ այն քառաձի կռուքը որ այնպէս դժուար է կառավարել, և որ բողիկանում է ազնուականութիւնից, ժողովրդից, զօրքից ու հոգեւորականութիւնից. անհրաժեշտ է որ անցեալն ու ներկան միաբան գործեն ապագայի համար:

Ենչուշտ Վափուրը շատ լու է հասկանում այդ երեք ժամանակների նշանակութիւնը. բայց նորազոյն դէպքերը կարծես առանձնապէս ընտրել են նորան առաջինի իրաւունքների հետ խնայութեամբ վարուելու: Գարիբալդին, որ կատաղաբար դէպի ապագան է դիմում, վերջին կէտն է ներկայացնում. նորա ձգտումները, նորա փոթորկալի ձեռնարկութեան զգացմունքը զրդուում վայրացնում են նորան այն խոչընդոտների դէմ որ երբեմն հարկաւոր են երևում նախարարի աչքում: Վիկտոր-Էմանուէլի վրայ ծանրանում է ներկայի բոլոր բեռը, և նա հայրենասիրութեան ու ազնուութեան հետ մի ատեսակ հանդարտութիւն է ստացել բնութիւնից, մի հոգեկան և մարմնական առողջութիւն որ մի հարկաւոր զօրութիւն է նորա վտանգաւոր դրութեան համար:

Արդեօք այս երեք մարդիկը կարո՞ղ են անջատուիլ միմեանցից առանց հասարակաց գործին մեծ վնաս պատճառելու: Ժողովրդի բնագլոււմը որ հեռուից է նայում, — և այդ վատ տեսակէտ չէ իրերի ամբողջութիւնը բովանդակելու համար, զգում է որ Նտալիայի փրկութիւնը նոցա սերտ ու խորին միաբանութիւնից է կախումա՞ծ:

Եւ մենք կը համարձակինք ասել, մենք որ բնագլումը հետեւում ենք Գարիբալդին իւր յանդուգն ձեռնարկութիւնների մէջ,

մենք որ հաւատացած ենք թէ այդպիսի մեծ կուռի ժամանակ գաղափարները տեղի պիտի տան գործողութիւններին և խորհրդածութիւնները յափշտակութիւններին, մենք հրապարակաւ կը յայտնենք այն կարծիքը որ մի ընդհանրական, կարելի է ասել, համաշխարհային զգացման արձագանգ է, թէ եթէ Վիկտոր-Էմմանուէլը և Գարիբալդին Իտալիայի բազուկն ու սուրն են, Կափուրը այն վահանն է առանց որի այդ քաջերը դարանակալների նետերից անփնաս չէին մնալ: Բանականութեան այդ վահանը տարածուել է զինաւորուած Իտալիայի և թշնամի, անվստահ կամ անզգայ Եւրոպայի մէջ. և այդ վահանը բռնող մարդը պաշտպանել է հերոսներին իրանց հոմերական կռիւների մէջ, նա բորբոքել է Ֆրանսիացոյ սրտերը իւր հայրենիքի ազատութեան համար կռուելու, նա վստահութիւն է տուել անտարբեր կուսակցութիւններին և երկչոտ մտքերին որոնք, ինչպէս յայտնի է, այնքան վտանգաւոր էին իրանց անշարժութեան մէջ: Նա երաշխաւորել է ամէնի շահերը, և այս պատճառով բոլոր դասերը իբրեւ մի մարդ ոտի են կանգնել, ընդհանրական շարժումից յետ մնալը ամօթ համարուեցաւ, չնայելով որ այդ ամօթից կարելի էր պատսպարուիլ, պատճառ բռնելով տիրապետած գաղափարները որ ոմանց աչքում չափազանց նոր ու անիրագործելի կարող էին համարուիլ:

Սեր դիտաւորութիւնը չէ ապացուցանել թէ բացի սահմանադրական թագաւորութիւնից ուրիշ կառավարութիւն չէր կարող օտարականին դուրս անել, նոյն իսկ առանց Ֆրանսիական զօրքերի փառաւոր գործակցութեանը: Իտալիան ցոյց տուեց թէ ինքը մենակ կարող է մեծ գործեր կատարել. բայց միւս տէրութիւնների համակրութիւնը գրաւել, պաշտպանուիլ ոմանց կուպիտալորձակմունքից, ուրիշների անտարբեր փոքրոգութիւնից, ահա այս չէր կարող անել նա կէս դարուց առաջ և ահա այս կարողացաւ անել Կափուրի խոհեմութիւնը մօտիկ անցեալում, որ դեռ իւր շուրջը կանգնած է: Բնդունելով միմեայն յարմար ու գործադրելի սկզբունք, նա այնպիսի զօրաւոր կերպով է նպաստել Իտալիայի ազատութեանը որ մեծ ապերախտութիւն և կուրու թիւն կը լինէր այդ բանը ուրանալ:

Գիտենք որ մեր այս երեք մարդոց միաբանութեան նկատմամբ յայտնած կարծիքները կարող են իտալական քաղաքականութեամբ զբաղվող շատ անձանց անընդունելի երևիլ, աչքի առաջ ունենալով այն երեք անուններից մէկը կամ միւսը որոնք ներկայումս այն-

պիսի պայծառ լոյս են տարածում յիշեալ քաղաքականութեան վերայ : Գուցէ մենք վերաւորում ենք ոմանց անկեղծ ու ջերմ զգացմունքներ որոնք ինքն ըստ ինքեան յարգելի են մեզ համար , ուրիշների խիստ հայեացքները որոնց անպատահութեան ու անգործադրութեան դէմ ենք միայն զինաւորվում , վասն զի մենք ինքներս այդ հայեացքները սկզբունքով ընդունում ենք և յաւիտեան կը պաշտպանենք : Բայց մենք խորին կերպով համոզուած ենք թէ ով որ Խառլան սիրում է , կամենում է որ նա այս բոլորիս ապրի իւր բոլոր զօրութիւններով , իւր բոլոր մեծութիւններով , իւր բոլոր նեարդերով , իւր բոլոր փառքերով : Այն նոր ու սոսկալի կռուի մէջ որ Եւրոպան իւր լուծեամբ և Աւստրիան սուտ քնած ձեւանալով չտեսնելու են տալիս , պէտք է որ մէկը ամէն բան համարձակի գործել , միւսը շատ բան անէ , իսկ երրորդը միշտ հսկէ :

Արծես այդ անհարին է : Անցեալը միշտ խոչընդոտներ կը հանէ ապագայի առաջ , ապագան միշտ կապտամբի ու կը ապառնայ անցեալին , և այդ երկուսի կորստաբեր ոսոխութեան մէջ , ներկան չէ կարող առանց խորին երկպառակութիւնների և դժբաղդ կռիւների իւր պատմական կոչումը կստարել :

Պատմութիւնն այդ ասում է . բայց պատմութիւնը իւր էջերի մէջ արձանագրում է նաև այնպիսի բացառիկ երեւոյթներ , այնպիսի փառաւոր ու հրաշալի իրողութիւններ որոնք այս զարհուրելի օրէնքից շեղվում են : Նա հաստատում է որ ոչ մի մեծ , ոչ մի գեղեցիկ , ոչ մի տեղական գործ չէ կատարուել աշխարհում առանց զօրաւոր կամքի , առանց մարդկային գիտակցութեան ու խոհեմութեան : Այն տեղ ուր այս երեք արժանաւորութիւններից մէկը պակասել է , փոթորկալի հողմը կատաղաբար փչել է և ազդուութիւնը եթէ բոլորովին բնաջինջ չէ եղել , գոնեա մեծ նեղութեամբ ու դժուարութեամբ է վերածնել իւր աւերակներից :

Տայ Աստուած որ մեր իղձը ունայն չլինի , և եղեռնագործ իշխանութիւնների փրատակների վրայ բարձրանայ Խառլայի քաղաքական միութեան շէնքը , հիմնուելով ազդի բարոյական և փիլիսոփայական միութեան վրայ :

Տայ Աստուած որ հայրենասիրութիւնը , — վսեմ առաքինութիւն որին այդպիսի ճգնաժամերում ամենայն ինչ պիտի զոհուի , — տայ Աստուած որ հայրենասիրութիւնը լուսաւորէ մարդկանց մաքերը և խաղական հոգու կենդանի ոյժերից մէկը չը բռնանայ և միւս երկու զօրութիւնները չխեղդէ : Այլ թէ այդպիսի

դժբաղդութիւն պատահէր, մեզ կը մնար միայն դառն արտասուք-
ներ թափել ամենաազնիւ ջանքերի և ամենագեղեցիկ յոյսերի ան-
յաջողութեան վրայ :

Յուսանք որ սկսուած հրաշքը իւր վախճանին կը հասնի, որ
Խաչիայի հայրենասիրական շարժումը չի մեռնիլ ժնչպէս որ մեռան
նախընթաց բոլոր շարժումները իրանց ախոյեանների ոյժերը շատ
շուտ ապառելուն համար, և թէ Խաչիայի ներկայ սերունդը կը
հասկանայ այս նոր ու մեծ օրինակը որ Աստուած հրաւիրել է նո-
րան սուղ աշխարհին :

ԺՅՐԺ ՍԱՆ

Նոհան, 26 մայիս 1860 :

Բ Ա Ն Ա Ս Տ Ե Ղ Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Գ Ա Ր Ո Ւ Ն Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի

Անցաւ սաստիկ ձրմեռը,
եկաւ գարձեալ նոր գարուն:
Սար, ձոր, անտառ, դաշտերը
Հագան հանգերձ վարդարուն :

Օ՛րիծաղում է երկինքը,
Պայծառ փայլում է արև,
Ուրախ երգում թռչնիկը,
Գարնան տալով իւր բարև :

Բայց իմ հոգին ընդհանուր
Խնդութեան չէ համակրում.
Սիրտս հիւանդ է, տխուր,
Նա այլ գարուն է խնդրում :

Աւա՛ղ, արդէն քանի դար
 Կոշտ ձրմեռը ստրկութեան
 Շղթաներով չարաչար
 Կաշկանդել է Հայաստան:

Բայց երբ կը գայ գարունը
 Ազատութեան ցանկալի,
 Հայի սառած արիւնը
 Կը տաքանայ, կը հալի,

Երբ թռչնի տեղ կը հնչէ
 Պատերազմի փողն ուժգին,
 Ճակատամարտ կը կանչէ
 Բռնութեան դէմ Հայերին,

Եւ հրացաններ կորոտան
 Մահուան կարկուտ թափելով,
 Կայծակի պէս կը շողան
 Սրեր թշնամուն ջնջելով,

Ահա՛ գարուն կենսաբեր,
 Մեր միակ յոյս և փրկանք.
 Այն ժամանակ կիսամեռ
 Սիրտս կառնէ նորից կեանք: —

Եւ երբ մրրիկը տնջնի,
 Նորից փայլի արեգակ,
 Օդում հանդարտ ծածանի
 Ազատութեան սուրբ դրօշակ,

Այն ժամանակ, Հայաստա՛ն,
 Չունիմ ես այլ ցանկութիւն,
 Այն ժամանակ սրբազան
 Հողդ ամփոփէ՛ իմ աճիւն:

Գ. ԲԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆՑ

ՍԱՆՊԻՆՏԻՆԻՆԵՐԸ

(ԶՐՈՑՑ ՉԱՐԼՍ ԴԻՔԵՆՍԻ)

Ես ծննդեամբ Ֆրանսիացի եմ և կոչվում եմ Ֆրանսուա Թիէր-
րի : Չեմ ձանձրացնիլ ձեզ իմ առաջին տարիների պատմութեամբ .
կ'ասեմ միայն թէ մի քաղաքական յանցանք գործեցի , թէ ինձ
դատապարտեցին ծանր աշխատանքների և թէ այնուհետև աքսո-
րականի կեանք վարեցի : Նշանը դեռ ոչնչացած չէ . ես կարող էի ,
եթէ կամենայի , ցոյց տալ ձեզ տարսափելի տուերը ուսիս վրայ :

Այլեւով , անպայութեան մէջ ընկնելով իմ դատակնիքից ,
չեմ կարող մտաբերել թէ ինչպէս անցաւ իմ ճանապարհորդու-
թիւնը Պիսէորից Տուլոն : Այնչէի տեսնում , ոչինչ չէի լսում ,
բայց եթէ այս սարսափելի բառերը որ դիշեր ցերեկ հնչում էին
ականջիս . ծա՛նր աշխատանք , ծա՛նր աշխատանք ,
ծա՛նր աշխատանք , մշտնջենապէս : Նրբ նաւարանը հա-
սայ , զինուորական վերատեսուչը հարցուփորձ արաւ ինձ և արձա-
նագրեց մի հաստ , երկաթէ կռճակներով մատեանի մէջ , կատա-
րեալ դատապարտեալների մատեան :

— Համար 207, կանաչագոյն , ասաց վերատեսուչը :

Մղեցին ինձ մի մօտակայ սենեակ , ուր շորերս հանելով պաղ
բալանիք ընդունել տուին ինձ , յետոյ դատապարտեալների հա-
գուսար հագցրին . կոշա կտաւէ շապիկ , մոխրագոյն բլրէ վարաիք ,
երկաթապատ կոշիկներ և կանաչ գլխանոց : Վարաիքների խրա-
քանչիւր սրունքի վրայ , բաճկոնի ետևի և առաջի կողմը կարդաց-
վում էին Ք . Ֆ . տիւր տառերը , իսկ գլխանոցին կպած պղնձէ
տախտակի վրայ 207 համարը : Այդ բոլորից ես կորցրի իմ անհա-

տականութիւնը, այլ ևս Ֆրանսուա Թիէրրի չէի, այլ 207 համարը: Վերատեսուէր, ոլորելով իւր երկար բեխը բոլթ մատի և ցուցամատի մէջ, ասաց ինձ.

— Արդէն ուշ է, և պէտք է որ ընթրիքից առաջ ամուսնանաք:

— Ամուսնանամ, կրկնեցի ես:

Վերատեսուէր սկսաւ ծիծաղել վառելով իւր սիգարը, և նորա ծիծաղը արձագանգ դտաւ պահապանների խմբի մէջ: Նեղանցքի միջով տարան մղեցին ինձ մի ուրիշ սենեակ, և ես ինձ գլուխս ամայլ դէմքերով շրջապատած, որոնք գնդգնդացնում էին իրանց ոտների շղթաները:

Թո՛ղ բերեն 206 համարը քահանայի հետ, ասաց վերատեսուէր, որ իմ ետեւից կկել էր:

206 համարը դուրս եկաւ մի խաւար անկիւնից, և նորա հետ մի դարբին մերկ բազումներով և առաջին կաշիէ գոգնոցը կապած:

— Պարկիր այդտեղ, ասաց զարբինը արհամարհական կերպով աքացի տալով ինձ:

Ես պարկեցայ: Մի երկաթէ ծանր շրջանակ տասնութ-օղակների շղթայից կապած՝ անց կացրին ոտքիս վրայ և մուրձի մի հարուածով ամրացրին. յետոյ մի երկրորդ շրջանակ, ընդունելով իմ ընկերոջ շղթայի երկու արձակ օղակները, նոյն կերպով ամրապնդուեցաւ:

— Հատ լաւ, ասաց վերատեսուէր, հանելով իւր գրպանից մի փոքրիկ կարմրակազմ յիշատակարան: 207 համար, լսեցէք թէ ինչ է ասում նաւարանի օրինաց գիրքը. Նթէ փորձ փորձէք փախչելու և չյաջողիք, գաւազանի հարուածներ կը ստանաք: Նթէ յաջողիք նաւահանգստից դուրս գալ և յետոյ բռնուիք, աւելի ծանր շղթաներով կը կաշկանդուիք երեք տարի ժամանակով: Հէնց որ ձեր փախչիլն իմացուի, երեք անգամ Թնդանօթ կ'արձակուի, և առանձին գրօշակներ կը բարձրանան բոլոր մարտկոցների վրայ: Հեռագրական թելը տեղեկութիւն կը տայ ձեր մասին բոլոր եզերապահ զօրքերին և շրջակայ տասը գաւառների բարեկարգարաններին. ձեր գլխի համար վարձ կը նշանակուի: Ձեր կերպարանքի նկարագիրը կը կապուի ծուլնի և կայսրութեան բոլոր քաղաքների դռների վերայ, և իրաւունք կը արուի արձակել ձեզ վրայ եթէ չկարողանան ձեզ կենդանի բռնել:

Այս յայտարարութիւնը մի տեսակ վայրենի հաճութեամբ

կարգալուց յետոյ, վերափոխուցք վերցրեց իւր սիգարը, յիշատակաւ րանը գրպանը դրեց ու քաշուեցաւ :

Իմ բանը վերջացած էր : Մնա՛ս բարով իմ անդդայ ապշու-
թիւն և այն խաբուսիկ յոյսը որի մէջ անց էի կացրել նախընթաց
օրերը : Իմ դատականիքը ստոյգ էր և կատարուած . ես մի դատա-
ւարտեալ էի, մի կաշկանդուած դատաւարտեալ, կաշկանդուած մի
ուրիշ դատաւարտեալի հետ : Երբ դուխս բարձրացրի, աչքս իմ
շղթայակցի աչքին հանդիպեցաւ որ ուղիղ ինձ էր նայում : Մի մի-
ջակահասակ մարդ էր նա, տափակ ճակատով, ծանր ծնօտով, ամրա-
կազմ և ջլապինդ, որ կարող էր մօտ քառասուն տարեկան լինել :

— Ուրեմն դուք մինչև մահ՞ դատաւարտուած էք, ասաց նա,
ես էլ նոյնպէս :

— Ինչի՞ց էք իմանում որ մինչև մահ՞ դատաւարտուած եմ,
հարցրի նորան վհատած հոգւով :

— Սորանից, պատասխանեց նա ձեռքը դիւանոցիս դիպցնե-
լով. կանաչ գոյնը նշանակում է մինչև մահ, իսկ կարմիրը որոշեալ
ժամանակով : Բայց ինչի՞ համար են դատաւարտել ձեզ :

Ես դաւադրութիւն էի կազմել կառավարութեան դէմ :

Արհամարհական կերպով ուսերը վեր քաշեց ասելով.

— Ստատեալի պատարագը վկայ, դուք անտարակոյս մի պա-
րոն էք , ի՞նչ յիմարութիւն է այդ տեսակ մարդկանց մեզ հետ
խառնել . . . մենք՝ խեղճ՝ դատաւարտեալներս այդ ազնիւ պարոն-
ներին չենք սիրում :

Քաղաքական յանցաւորներ չառ կա՞ն, հարցրի մի վայրկեան
լռութիւնից յետոյ :

Մեր բաժնում ամենեւին չկան, վրայ բերեց իմ ընկերը, և ա-
պա միտքս հասկանալով՝ աւելացրեց մի հայհոյանք թողնելով բե-
րանից. ես ինքս էլ անմեղ չեմ. ահա այս չորրորդ անգամն է որ
այստեղ եմ գալիս : Լսել էք մի բան Գոսպարի մասին :

— Այդձ դրամ շինող Գոսպարի՞ մասին :

Նա մի հաստատական նշան արեց :

— Որ սորանից չորս կամ հինգ ամիս առաջ փախաւ այս-
տեղից, և . . .

— Եւ պահապանին պարսպից վայր գլորեց այն միջոցին երբ
նա կամենում էր ձայն հանել : Այդ ես ինքս եմ :

Արդարեւ լսել էի նորա մասին իբրեւ մի դատաւարտեալ մա-
սին որ, երկարատեւ բանտարկութիւնից յետոյ մի խաւար զնդանում,

աւելի չարագործ դուրս էր եկել այնտեղից, քարացած և կատարեալ վայրի դաշտն դարձած: Մի սարսուռ եկաւ վրաս, և մինչև դողում էի, տեսայ որ նորա վրէժխնդիր աչքը զննում էր ինձ չափանդացութեամբ: Այդ վայրկեանից նա սկսաւ ատել ինձ, և այդ վայրկեանից ես սկսայ սարսափել նորանից:

Օտնգակի ձայն լսուեցաւ. մի խումբ դատապարտեալներ յետ էին դառնում օրական աշխատանքից: Վերակացուններից մէկը վրաները գլուխները քրքրեց և երկ-երկու կապուտեց նոցա մի տախտակապատ բարձրութեան վրայ որ քանի գնում թեքվում էր: Հասարակաց անկողինն էր այն ուր ամէնքս տեղաւորուեցանք և ուր քնեցան նոքա որոնք կարողացան քնել մի ընդհանուր վերմակով ծածկուելով: Նոյնն արաւ և իմ շղթայակից ընկերը, որնոր, պէտք է տեսնեմ, օգուտ էր քաղել իմ բաժին ընթրիքից. վասն զի այդ առաջին օրը դեռ ոչ ակորժակ ունէի ոչ քուն, և հազիւ լուսադէմին փոքր ինչ աչքս խփեցի:

Միւս օրը իմ աշխատանքը սկսուեցաւ: Գասպարը և ես ուրիշ երկու հարիւր դատապարտեալների հետ, տարուեցանք քարեր դուրս բերելու մի քարահատից որ նաւահանգստից փոքր ինչ հեռու էր գտնվում: Այս աշխատանքը անընդհատ տևեց ամբողջ վարունք, ամբողջ ամառը և ամբողջ աշունը: Մենք պէտք է տանէինք ծաւռնի այն կիզիչ երկնքի փոփոխական ու անհաստատ օդը, որ համարեա միայն մրրկալի անձրևներից է զովանում: Շատ անգամ պատահեցաւ ինձ, հարաւային արեգակից տոչորուելուց յետոյ, երեկոյեան վերադառնալ նաւարանը մինչև ոսկորներս թրջուած:

Իմ ամենամեծ տանջանքը ընկերս էր, որի ընկերութիւնը միշտ նոյն ատելութիւն էր պատճառում ինձ, որի շունչը թունաւորում էր իմ գիշերները: Զուր կը լինէր ինձ աշխատել նորա վերաբերմամբ ունեցած զգացմունքներս ծածկել, նա այդ կը հասկանար և կը ծիծաղէր իմ երկչոտութեան վրայ առանց հրաժարուելու իւր բնածին ատելութիւնից, որ բաւականութիւն էր ստանում ամէն տեսակ միջոցներով: Իւր գերազանց ուժի շնորհով նա ամէն կերպով բռնանում էր ինձ վրայ. և նախ մեր հասարակաց աշխատանքի ամենածանր մասը ինձ վրայ էր բարձում, երկրորդ նա վրդովում էր իմ զգայանքները այնպիսի բաներով որոնք վերաւորում էին իմ բնական նուրբ ճաշակը. վերջապէս, մի զգուհի կամայականութեամբ՝ նա ստիպում էր ինձ հանգստանալ

երբ անդամներս կարկամած էին ջղաձղութիւնից, կամ արագ քայլել՝ երբ բոլորովին յոգնած դադրած էի: Նորա համար մեծ դուարձութիւն էր ամենաանվայել երգեր երգել, ամենազղուելի պատմութիւններ պատմել, ամենաանտանելի մտքեր հաղորդել ինձ՝ որ յղացել էր երբեմն իւր կալանաւորութեան ժամերում: Այն ժամանակ ես քսաներկու տարեկան էի և ինչպէս միշտ՝ թոյլ կազմուածքի տէր. ի՞նչպէս կարող էի ուրեմն հակառակել այն թշուառին որ հետզհետէ աւազակ էր եղել, կեղծ դրամ կտրող, կրակ տուող, և վերջապէս մարդասպան: Գանգատել վերատեսչին՝ նշանակում էր աւելի կատաղեցնել նորան, ուր մնաց որ նաւարանի բոլոր բանդարկեալներին ծանօթ էր նա իւր բռնաւորական վարմունքով:

Սակայն մի օր եկաւ որ նորա ատելութիւնը կարծես փոքր ինչ մեղմացաւ: Նա թողեց ինձ մի ժամ հանգիստ քուն վայելել, փոխանակ իւր զարհուրելի երգերը հնչեցնելու, մի երկար խորհրդածութեան անձնատուր եղաւ. վերջապէս առաւօտեան, մեր աշխատանքը սկսելուց մի քանի վայրկեան յետոյ, նա մօտեցաւ ինձ և ականջիս փսփսաց:

— Ֆրանսուա՛, կամենում ես փախչել:

Ռգացի որ արիւնս երեսիս էր խփում. մնացի շուարած առանց խօսել կարողանալու:

— Ար կարողանաս գաղտնիքը պահել:

— Մինչև մահ:

— Ահա՛ զի՛ր ուրեմն: Վաղը, Ֆրանսիայի մարեշալներէից մէկը գալիս է նաւարանը այցելելու. նա մի առ մի աչքէ կանցկացնէ նաւահանգիստը, ջրաշէղջերը, քարահանքը, Վառօդը չեն լնայել նորան ողջունելու համար, և եթէ երկու դատապարտեալ փախչին, թնդանօթի երկու հարուած աւելի կամ պակաս՝ շատ չի դրդուիլ մարդկանց ուշադրութիւնը Տուլօնի շուրջը: Հասկանո՞ւմ ես:

— Կամենում էք ասել թէ ոչ ոք չի՞ որոշել նշանները,

— Եւ ոչ անգամ քաղաքի դռների պահապանները, ոչ անգամ բանդապահները: Սատանայի պատարագը վկայ, ի՞նչ աւելի դիւրին բան քան մեր շղթաները բրիչով խորտակել երբ վերակացուն աչքը մեր վրայ չի ունենալ և երբ կողջունեն բարձրաստիճանն պաշտօնեային: Կամենում ես փորձել:

— Այո՛, եթէ մինչև անգամ կեանքս կորցնելու լինիմ:

— Բանը վերջացած է. տուր ձեռքդ:

Այս առաջին անգամն էր որ սեղմում էի նորա ձեռքը եղ-

բայրաբար, և զգացի որ ձեռքս սառեցաւ: Բնկերոջս վայրենի հա-
յեացքից տեսայ որ նա այդ հասկացաւ:

Միւս օրը առաւօտեան սովորականից մի ժամ վաղ զարթեց-
րին մեզ, և բոլորիս միասին ժողովելով աչքէ անցկացրին: Աշխա-
տանքի տանելուց առաջ՝ նոյն օրուան այցելութեան առիթով սովո-
րականից երկու անգամ աւելի գինի բաժանեցին մեզ: Ժամը մէկին
կէսօրից յետոյ նաւահանգստի թնդանօթները առաջին ողջոյնները
տուին: Այս յանկարծական թնդիւնը մի երեքտրական ցնցում պատ-
ճառեց ինձ: Նշանը արուելուն պէս՝ բոլոր աշտարակները սկսան
որոտալ: Օդը խաւարեցաւ ծխից:

— Առաջին թնդանօթն արձակուելուն այնտեղից, ասաց
Գասպարը, ցոյց տալով ինձ մի զօրանոց, խփիւր շղթայիս վերջին
օղակին՝ կոճի մօտ:

Մի կասկած յանկարծ անցաւ մտքիցս:

— Եթէ այդ անեմ, ասացի ես, ո՞վ է երաշխաւորում թէ
դու էլ նոյն ծառայութիւնը կ'անես ինձ: Ոչ, Գասպար. դու կը
խփես առաջներ:

— Ինչպէս կամենաս, պատասխանեց նա մի հայհոյանք թող-
նելով բերանից:

Միւսնոյն վայրկենին զօրանոցի թնդանօթը արձակուեցաւ և
լերան արձագանգները կրկնեցին նորա որոտումը: Գասպարը խփեց,
և իմ շղթան խորտակուեցաւ: Թնդանօթի երկրորդ անգամ արձա-
կուելուն՝ ես էլ իմ կարգին խփեցի, բայց ստիպուեցայ իմ թոյլ
ձեռքով երկու անգամ խփել որ նոյն ծառայութիւնը անեմ Գաս-
պարին: Նրբ այս կերպով մեր կապանքներից արձակուեցանք, շա-
րունակեցինք առաջուան պէս ուրբան կարելի է միմեանց մօտ կանգ-
նած աշխատել, որ մի՛ գուցէ նկատեն մեզ. բայց ոչինչ չէին տեսել,
և երբ թնդանօթը երրորդ անգամ արձակուեցաւ, բոլոր վերակա-
ցունները ինչպէս և դատապարտեալները գլխները դարձրին դէպի
ճանապարհի մի անկիւնը ուր երևում էին մի խումբ սպաներ: Աշ-
խատանքը ընդհատուեցաւ, զինուորները հրացանները բռնած պա-
տիւ տուին: Այս միջոցին, Գասպարը և ես, մեր գլխանոցները և
բրիչները դէն ձգելով, մագլցելով բարցրացանք մի ժայռի գլուխը
որի տակ աշխատել էինք մինչև այն ժամանակ, թռանք միւս կողմը
մի փոսի մէջ, և սկսանք ո՛րքան ոյժերս զօրում էր վաղել, չնայելով
որ մեր կոճերի շուրջը ամրացած օղակը արգելէ էր լինում մեզ:
Մեր բռնած ծռռումուռ ճանապարհը հանեց մեզ մի փոքրիկ տան

առաջ ուր երկու զինուոր պահապան էին կանգնած: Փախուստը անհնարին էր: «Անձնատուր եղէք», աղաղակեցին զինուորները հրացանները մեկ վրայ ուղղելով: Գտապարը կատաղած գայլի նման իմ կողմը դարձաւ:

— Այ անիծեալ, աղաղակեց նա սոսկալի հարուած տալով ինձ իւր բռնով: Ինձ՝ այգաեղ, և ընկիր դոցա ձեռքը. ես քեզ միշտ ատելով ատել եմ:

Ընկայ իբր մահակի հարուած ստացած, հրացանի ձայնը լսեցի, և այնուհետեւ էլ ոչինչ չտեսայ ու չլսեցի:

Երբ ուշքի եկայ, տեսայ որ պահապանների տնակումն եմ: Նա մենակ էի այնտեղ, և առաջին բանը որ եկաւ մտքումս եղաւ դարձեալ փախչել, եթէ միայն կարողանայի: Այն սենեակը որի մէջ գտնվում էի լուսաւորվում էր մի երդիկի նման պատուհանից. հարկ էր մինչև այդ լուսամտուր բարձրանալ, և ես հասայ իմ նպատակին պատի մէջ երեք չորս սանդղած ծակեր բանալով իմ գոտիի օղով որից նոյն առաւօտը դեռ քաշ էր ընկած իմ շղթան: Նրդիկից ընկայ մի փոքրիկ պարտէզ տան ետեւ, և գնացի ձգուեցայ մի տղմոս փոսի մէջ, ուր անշարժ երեկոյեան մութին սպասեցի, և ուր ամենաթեթեւ աղմուկ լսելիս՝ գլուխս ջրի տակ էի ծածկում, այնպէս որ քիչ էր մնում խեղդուէի: Երեկոյեան դէմ մի սաստիկ ողող եկաւ որ փոսը ջրով լցրեց, և ես յորձանքին հետեւելով իջայ մի ձոր: Այնտեղից դիմեցի դէպի սարը և ընկայ մի կանաչադարձ անտառ: Ամբողջ գիշերը ման գալով, միւս առաւօտ գոնեա վեց մղոն տեղ հեռացել էի Տուլոնից: Մի օր ամբողջ մնացի անտառի մէջ՝ գիշերը կրկին ճանապարհորդելու համար, և երրորդ օրը Վար գետն անցնելով տեսայ որ Սարգինիայի հողի վրայ եմ գտնվում: Այն ժամանակ համարձակեցայ մտնել մի գիւղ և այնտեղ դուայ մի խարտոց որ պատեց ինձ իմ կալանաւորութեան վերջին նշանից:

Մի քանի բարեփրա անձանց շնորհով որոնք ողորմութիւն տուին ինձ և մի երէցի շնորհով որ հաճեցաւ իւր կրօնական յորդորանքների հետ մի աւելի էական օգնութիւն հասցնել ինձ, հասայ ձեռնօխ և այնտեղ սկսայ իբրեւ բեռնակիր աշխատիլ նաւահանսւ գլխաւում, մինչև որ այնքան բան հաւաքեցի որ կարողացայ ճանապարհաճախքս վճարել ձէթով ու գինով բարձած մի նաւի վրայ որ, մտրա ամսի մի երեկոյ, հանեց ինձ Բիպէտտայի նաւահանգիստը: — Նա Հաւոմումն էի:

Չեմ կամենում պատմել ձեզ զլսիւ եկած բոլոր արկածներն

ու ներդրութիւնները Հռոմ հասնելուցս առաջ, Կարծում էի նախ թէ այստեղ աւելի լաւ բաղդի պիտի հանդիպիմ: Մի մեծ քաղաքում որ իմ երեւակայութիւնը հղածից էլ աւելի էր մեծացնում, կարող էի յուսալ ամէն տեսակ հալածանքներից ազատ մնալ, կատարեալ ապահովութեան մէջ ապրիլ, մոռանալ մինչև անգամ իմ դատախիշքը և բանդարկութեան տխուր օրերը: Սորանից էլ աւելի մեծ յոյս ունէի: Հռոմը պատուաւոր միջոցներ պիտի տար ինձ ապրելու. ես պէտք է օգտակար կերպով գործ դնէի այնտեղ իմ ազատ կրթութիւնը, գրականութեան և արուեստների վրայ ունեցած մշտական ճաշակս: Յաւիտենական քաղաքին այցելութիւն եկող բազմութիւ օտարականների մէջ, մոտծում էի ինձ ու ինձ, կը գտնեմ հին բարեկամներ, կամ նոր բարեկամներ ձեռք կը բերեմ: Վարձեցի մի համեստ բնակարան գետեղեքի վրայ նոյն իսկ ցամաք ոտք դրած տեղս. երկու ամբողջ օր նուիրեցի իմ հետաքրքրութեանը, երջանիկ համարելով իմ անձը որ կարողանում եմ հանգիստ կերպով թափառել մէկ յիշատակարանից միւսը. ապա սկսայ աշխատանք որոնել մի կանոնաւոր աշխատանք:

Աւաղ, մի գործ, մի կանոնաւոր աշխատանք. . . այնքան հեշտ բան չէր գտնել: Իմ չար բաղդից վատ ժամանակի էլ հանդիպեցայ. ամառուան հունձքը անյաջող էր եղել, ձմեռուան ցուրտը սաստիկ. իսկ գարունը շատ վատ նշաններով էր սկսում: Նոպօլիում զանազան աղմուկներ տեղի էին ունեցել և բարեկենդանը սովորականի պէս մեծ բազմութիւն չէր բերել ծիբերիտի ավերի վրայ: Հազարից աւելի օտարականներ պիտի լինէին որ Հռոմի բնակիչները զոհ կերպարանքով և յօժարութեամբ ընդունէին այն անձանց որոնք ինձ նման համարեա ձեռքերը դատարկ էին գալիս: Պաակերահանները չէին ծախել իրանց նկարները, քանդակագործները իրանց արձանները. զանազան միւսիւններ և գոյնզգոյն քարերի իրեղէններ ծախող վաճառականները գանգատում էին թէ քաղցած մեռնում են: Արուեստագէտների այս գանգատներին արձագանգ էին տալիս պանդոկապետները, ուղղեցոյցները, ամէն արհեստի ու գործի տէր մարդիկ որոնք ճանապարհորդների քսակից են ապրում: Այսպէսով տեսայ որ օրէցօր հորիզոնս խաւարում, յոյսերս թռչում, ունեցած քիչ փողս ձեռքումս հալվում էր: Սկզբում ես մոտծել էի գրիչս և հմտութիւնս առաջարկել մի մատենագրի որ քարտուղարի կարօտութիւն կ'ունենար, կամ մի գիտնականի որ դրադարաններից ձեռագիրներ օրինակել կը կամենար. երկու շարաթ յետոյ՝ ես շատ

գոհ կը լինէի եթէ մի արհեստանոց աւելելու պաշտօնը յանձնուէր ինձ: Ամիսը դեռ չէր լրացել որ զրամից բոլորովին զուրկ գտնուեցայ, ուստի և տանտէրս դուրս արաւ ինձ՝ ինձանից աւելի միջոց ունեցողին տեղ տալու համար: Ինձ ու ինձ մտածում էի թէ ուր պիտի պառկիմ այն դիշեր և մանաւանդ թէ ուր պիտի ընթրեմ: Աւագ ուրբաթ էր. . . ամենաբարեպաշտ կաթողիկը նոյն օրը ինձանից աւելի խիստ ծով չպահեց: Ել չեմ յիշում թէ որքան եկեղեցի մտայ, որոնց տիտուր զարդարանքը յարմարում էր իմ սրտի տխրութեանը: Երբ մտայ Սուրբ-Մարտինէի եկեղեցին, մի տխուր Miserere էին երգում, և այս ողբալի սաղմոսը իմ յուսահատութեան սրտաշարժ արտայայտութիւնն էր թվում ինձ: Գիշերը որ եկաւ, գնացի ձգուեցայ մի կամարի տակ Մարկելլոսի թատրոնի մօտ:

Աւագ շաբաթը լուսացաւ մի փառաւոր արշալուսով և մի փառաւոր արեգակով. . . բայց նորա մեղմ տաքութիւնը չփարատեց իմ անդամների սարսուռը: Մտում էր մանաւանդ ստամոքսս, և քաղցի այս առաջին նշանները թելադրեցին ինձ մի միտք նորա վերջին տանջանքների առաջն առնելու ծիբերիոսի ջրերի մէջ ընկնելով:

Եւ սակայն շատ դառն էր այդպէս երիտասարդ մեռնիլ: Այնքան տանջանքներ կրելուց յետոյ, որ կարող էր արդարեւ պատուաւոր լինել նոյն իսկ իմ քաջածնեղութիւնների շնորհով որոնք բարոյապէս աւելի խոհական էին արել ինձ, Ֆիդիքապէս աւելի ուժեղ, ես մեծացել էի, իմ մկանունքները զարգացել էին: Զգում էի որ գործունէութիւն, աշխոյժ կար մէջս, որ ընդունակ էի ուսման կամ ձեռագործ աշխատութեան. . . և ես պէտք է մեռնէի, այն էլ սովեց մեռնէի:

Դուրս եկայ իմ գիշերային ապաստանարանից նախընթաց օրուան պէս Հռոմի մէջ թափառելու համար: Մի անգամ ձեռքս մեկնեցի. . . , բայց ողորմութիւնը մերժուեցաւ ինձ: Այն ժամանակ մեքենաբար հետեւեցայ այն անվերջ կառքերին և ոտով գնացող բազմութեանը որ Զատիկի շաբթուն անընդհատ դիմում են Սուրբ Պետրոսի եկեղեցու կողմը: Կանգ առի մի դրան առաջ ուր երկու հետաքրքիր մարդ կարդում էին մի ձեռագիր յայտարարութիւն:

— Բարեբա՛ր Աստուած, ասում էր նոցանից մէկը, միթէ կարելի՞ է որ մարդ իւր կեանքը վտանգի մէջ դնէ, մի չնչին վարձատրութեան համար:

— Եւ, վրայ բերեց միւսը, և այն չնայելով որ լաւ գիտեն

Թէ այն ութսուն հոգուց որ վտանգի են ենթարկւում, իւրաքանչիւր անգամ վեցից մինչև ութ հոգի ընկնում են այլ ևս ոտի չկանգնելու համար:

— Սոսկալէ՛ բան, այդ նշանակում է միջին թուով հարիւրի տասը:

— Ճիշտ այդպէս. ի՛նչ յուսահատ մարդու գործ:

— Այո՛, բայց և ի՛նչ գեղեցիկ տեսարան, ասաց առաջին խօսողը հաստատուն կերպով. և երկուսն էլ հեռացան:

Ես ևս իմ կարգին կարգացի ձեռագիր յայտարարութիւնը: ՍՈՒՐԲ — ՊԵՏՐՈՍԻ ՃԲԱԳԱՆՅՅ վերնագրով յայտնում էին Թէ ութսուն մշակ է պահանջվում յիշեալ եկեղեցու գմբէթի լապտերները վառելու և երեք հարիւր խորշերը, սիւները և այլն լուսաւորելու համար: Բարեկարգչին հրամայուած էր հրաւիրել ցանկացող անձանց, որոնք պիտի ստանային, գմբէթի վրայ բարձրացողները, մի ճաշ և քսանչորս պօլ, իսկ սիւները լուսաւորողները այս գումարի երրորդ մասը միայն:

Յուսահատ մարդու գործ, արդարև. բայց ես ինքս էլ յուսահատուած էի: Անշուշտ կարող էի մահս աչքովս տեսնել, եթէ այդ գործը յանձն առնէի. բայց աւելի լաւ է կուշտ փորով քան քաղցած մեռնիլ: Առանց երկար մտածելու գնացի բարեկարգչի դրամսենեակը, անունս ցուցակի մէջ գրել տուի, ստացայ երկու պօլ իբրև բէհ, և ստորագրութեամբ պարտաւորուեցայ միւս օրը տասնմէկ ժամին ճիշտ նշանակած տեղը լինելու: — Այն իրիկուն մի պօլ տալով քաղցս մեղմացրի մի պանդոկում, և մի քանի բայօկ (մանր դրամ) տալով շնորհ արին ինձ թոյլ տալու մի յարգէ դէպի վրայ Վիա դէլ Արկօում գտնուած ախոռի վերնայարկի մէջ:

Միւս օրը, կիրակի ապրիլի 16-ին, Ջատկի օրը, ժամը տասնմէկին ճիշտ կանգնած էի բարեկարգչի դրան առաջ մի խումբ խեղճ մարդկանց հետ, որոնց մեծ մասը ինձ պէս թշուառ էին: Մայր եկեղեցու հրապարակը մի կենդանի միւսիոն էր ներկայացնում. արեգակը փայլում էր, աղբիւնները ցայտում, դրօշները ծածանում էին Սուրբ-Հրեշտակի ամրոցի վրայ: Գեղեցիկ էր այդ տեսարանը, բայց մի վայրկեան միայն կարողացայ վայելել նորան: Դռները բացուեցան վարձուող մարդկանց համար որոնց Հռոմում Սանպիետրինի են անուանում, մեզ տարան մոցրին մի դահլիճ՝ ուր երկու երկար սեղան պատրաստուած էին մեր հացկերոյթի համար. մի տեսակ ժամկոչ կամ լուսարար նստեցրեց մեզ և մի քահանայ սեղանը օրհնեց:

Հազիւ թէ նա երեսին խաչ էր հանել, որ մի զարմանալի բան զգացի վրաս. կախարդանքի պէս մի բան ստիպեց ինձ աչքս դարձնել իմ նստած տեղից զուգահեռական ուղղութեամբ պատրաստուած մի ուրիշ սեղանի վրայ, և ես ճանաչեցի . . . , այո՛, ուղորմած Աստուած, . . . ես ճանաչեցի Գասպարին :

Նա ինքն էլ ինձ էր նայում. բայց այս առաջին անգամն էր որ նորա աչքերը չկարողացան ուղիղ նայել իմ աչքերին, և տեսայ որ նա դեղին ու կապուտ կորուեցաւ : Մէկ մէկ միտքս եկան այն ներութիւնները որ ինձ քաշել էր տուն և այն հարուածը որ նենգաւորը հասցրել էր ինձ մեր փախչելու օրը, և մի անասելի զայրոյթ զգացի նորա դէմ. ա՛խ, երանի՛ թէ մի առանձին տեղ պատահած լինէի նորան, այնպիսի տեղ ուր աղօթող քահանայ չըլնէր . . .

Սեղանի օրհնութիւնից յետոյ, ճաշը սկսաւ և ատելութիւնը չէր պակասեցրել իմ ակորժակը նախընթաց օրերի ծոմապահութիւնից յետոյ. ինձ նման գայլի պէս ուտողներ շատ եղան : Կերակուրը առատ էր, բայց գինի չկար, և դռներն էլ փակուած էին՝ որ մի գուցէ մի շեշ գինի անգամ ներս մտնէ . — խեղացի կարգադրութիւն՝ աչքի առաջ ունենալով մեր կատարելու գործը : — Բայց և այնպէս մենք շատ հանդարտ չէինք. կան դէպքեր երբ վտանգը արբեցնում է մարդուն իբրեւ թէ գինի խմած լինէր : Ութսուն սան պիետրինի նստած էինք այնտեղ պատրաստ կեանքերս վտանգի մէջ դնելու, կապարէ գմբէթի վրայ գլուխներս կոտրելու. բայց այս հանգամանքը ութսունից ոչ մէկին արգելք չեղաւ ուտելու, շատախօսելու, կատակելու ու ծիծաղելու այնպիսի անուարբերութեամբ որ սարսափ էր բերում մարդու վրայ :

Ղաշկերոյթը երկար տևեց. սեղանները միայն այն ժամանակ հաւաքեցին երբ ամէն մարդ լաւ կշտացաւ : Հիւրերի մեծ մասը ձգուեցան իրանց նստարանների կամ գետնի վրայ և քուն եղան. նոցանից մէկն էր և Գասպարը : Ել չկարողացայ համբերել, զնացի շարժեցի նորան ոտքի ծայրով :

— Գասպար, ճանաչում ես ինձ :

Նա բարձրացրեց գլուխը կատաղած գազանի նման :

— Ստամայի պատարագը վկայ, ես կարծում էի թէ դու Տուլոնումն ես :

— Յանցանքը քոնը չէ, եթէ այնտեղ չեմ : Լսիր. եթէ դու

և ես ողջ մնանք այս երեկոյ, վրէժս կը հանեմ քեզանից քո անօրէնութեան համար:

Գասպարը իւր գազանային հայեացքը վրաս ձգեց և շուր եկաւ իբրեւ քնելու համար:

— Ecco un maledetto! ասաց սանպիտարիններէից մէկը ուսերը նշանական կերպով վեր քաշելով:

— Ղանաչում էք դորան, հարցրի ես աշխուժութեամբ:

— Cospetto! Այսքան ճանաչում եմ որ առանձութիւնից գազան կտրեցաւ:

Այս եղաւ բոլոր պատասխանը, և ես ուրիշների նման ձգուեցայ գետնի վրայ քնելու համար:

Երեկոյեան եօթը ժամին, պապական զինուորները՝ որոնք պահպան էին կանգնած դահլիճի դռների առաջ, եկան զարթեցրին նոցա որոնք դեռ քնած էին և ամէն մէկին մի մի բաժակ զինի ածեցին: Յետոյ շարուեցանք կարգով և մի սանդղով երկ-երկու բարձրացանք կառուր որ անմիջապէս գմբէթի տակն է: Այնտեղից ուրիշ սանդղակներով և օձապտոյտ անցքերով բարձրացանք մինչև նոյն իսկ գմբէթի կրկին պատը, տեղ տեղ մի մի հոգի թողնելով մեզանից որոշեալ տեղեր բռնելու համար: Ես համարեա կէս ճանապարհին մնացի, և տեսայ որ Գասպարը շարունակում է բարձրանալ: Երբ ամէնքս տեղաւորուեցանք, վերակացունքը եկան հաղորդելու մեզ իրանց հրահանգները: Առաջին նշանը տրուելուն պէս ամէն մարդ իւր դէմ ու դէմ եղած պատուհանից պիտի անցնէր և նստէր մի նեղ տախտակի վրայ որ ամուր պարանից կախ էր արած: Երկրորդ նշանին մեր աջ ձեռքը պիտի տային մի վառուած ջահ, և ձախ ձեռքով պէտք է ամուր բռնէինք պարանից: Երրորդ նշանին՝ մի օգնական, որ առաջուց տեղաւորուել էր պատուհանի ներսի կողմը, պիտի արձակէր պարանը, և մենք՝ արագ արագ իջնելով գմբէթի երկարութեամբ, պիտի լուսաւորէինք մեր ճանապարհի վրայ պատահած լապտերները:

Այս հրահանգները ընդունելով սպասեցինք նշանին:

Սկսում էր մթնել, արծաթ է տասած ճրագալոյցը եօթը ժամից արդէն վառվում էր գմբէթի բոլոր կողմերը, ճակատի բոլոր խորշերը և սիւները վերելից ներքեւ, զարդարուած էին փայլուն լապտերներով, որոնք սպիտակ թուղթով շրջապատած լինելով՝ մի մեղմ արծափայլ լոյս էին տարածում: Այս կարգ կարգ լապտերների մէջ փոքրիկ երկաթի անօթներ, ճարպով և բւեկների խէժով լի, պէտք

է կազմէին ոսկէ ճրագալոյցը, երբ սանպիետրինները լուսաւորէին նոցա, որոնց յանձնուած էր գմբէթի երկարութեամբ շարուած մէկ լապտերից միւսը սահելու ծանր պարտաւորութիւնը:

Հրապարակի վրայ և կողմնակի փողոցներում խռնուող ահագին բազմութեան շշուէջը քանի զնում սաստկանալով մինչև իմ ականջն էր հասնում: Այնպէս յուզուած սպասում էի որ կարծես միևնոյն ժամանակ լսում էի իմ սրտի բաբախումը և զգում էի այն մարդու շունչը որ պատուհանի միւս կողմը կանգնած՝ բռնում էր արդէն իմ ձեռքը տալու ջահը: Վերջապէս, առաջին նշանը թռաւ բերանից բերան իբրև մի ելեքտրական հարուած, յետոյ երկրորդը, ապա երրորդը: Մի ձեռքով բռնեցի ջահը և միւսով պարանը, պինդ տեղաւորվում եմ տախտակի վրայ, զգում եմ որ ցած եմ իջնում և վառում եմ բոլոր ճանապարհիս պատահած լապտերները: Երբ ժամը ութն է լսվում, Սուրբ-Պետրոսի եկեղեցին մի կրակէ գմբէթ է ձևակերպում որ իւր ճառագայթարձակ լոյսը սփռում է բազմութեան վրայ, որ բարձրաձայն աղաղակներով արտայայտում է իւր ուրախութիւնը: Կախ ընկած բարձրութիւնից հրաշալի լուսաւորութեան շնորհով կարողանում եմ որոշել Սուրբ-Հրեշտակապետի հրապարակի ու կամուրջի վրայ և մինչև Տիբերիոսի ջրերի վրայ անցող զնացող նաւակների մէջ եղած հետաքրքիր բազմութեան կերպարանքները:

Մինչ այսպէս բոլորովին ապահով նստած էի իմ արձակած պարանի ծայրին և վայելում էի այս չլսուած տեսարանը, յանկարծ զգում եմ որ չուանը երերվում է: Աչքերս բարձրացնում եմ և տեսնում եմ մի մարդ որ մի ձեռքով բռնելով մի լապտերի երկաթէ բնից, միւսով . . . ողորմած Աստուած, այդ Գասպարն էր որ իւր ջահով կրակ էր տալիս իմ պարանին: . . .

Ինքնապահպանութեան բնագոյումը փրկեց ինձ: Կատուի արագութեամբ վեր թռայ, ջահս ձգեցի թշուառ աւազակի երեսին, և երկու ձեռքով բռնեցի պարանը այնտեղից բարձր ուր կանեփը այրվում էր արդէն: Այս կերպով կուրացած և իւր ակնկալութեան մէջ խաբուած՝ Գասպարը մի զարհուրելի ձայն արձակեց . . . , նա ընկաւ իբրև մի ծանր քար կապարէ տանիքի վրայ: Նորա մահացու անկման աղմուկը, որ կարողացայ լսել այն մարդկային գլուխների ովկիանոսի մրմունջից բարձր, այնուհետև շատ անգամ եմ լսել իմ երազների մէջ:

Սարսափած ես ինքս էլ վայր ընկած և Գասպարի պէս գը-

լուխս կոտրած կը լինէի, եթէ ժամանակին բարձրացրած չլինէին ինձ չուանի վերի ծայրովը: Զգում էի որ թուլանում եմ, և ոտքս հաստատուն տեղ կոխեցի թէ չէ՝ ուշաթափուեցայ: Միւս օրը գնացի բարեկարգչի մօտ և պատմեցի նորան նախընթաց երեկոյեան պատահարի բոլոր մանրամասնութիւնները: Բարեկարգիչը իմ պատմածները կրկնեց մի հոգեւորական անձի որ իւր կարգին գնաց յայտնեց Վատիկանի բոլոր բարձրաստիճան եկեղեցականներին և մինչև անգամ սրբազան պապին: Առանձին համակրութեան արժանի եղայ որ անպտուղ չանցաւ ինձ համար, ես ստացայ մի դրամական օժանդակութիւն որ ներդրութիւնից ազատեց ինձ: Այնուհետև շատ երկրներ տեսայ և ուրիշ արկածների հանդիպեցայ, բայց ես խոստացայ ձեզ պատմելու միայն այս արկածս:

ԱՆԵՔՍԱՆԴՐՈՊՈՒՆԻ ԴԵՊՈՒ ԿԱՐԻՆ

Ե.

Շիրակ գաւառը, Տաճկական Մարսաւունը, Օջախլուի և Մոլլամուսայ դիւղերը, Աղլախախտ դիւղը և փոստայի կայանը, Շինական եկեղեցին, Պետրոս Նազարեանը, Արաբէզը և ամրոյները. Շիրակաւան:

Ո՞վ է այն անձը, որ զոնէ մի անգամ կարդացած լինելով հայոց ազգի պատմութիւնը՝ լսած չլինէր Շիրակ գաւառի անունը: Ո՞վ է այն անձը, որ փոքր ի շատէ ծանօթ լինելով Ռուս-Տաճկական պատերազմների "հետ 1800 թուականից այս կողմը" լսած չլինէր Շորադեալի անունը: Շիրակ և Շորադեալ միեւնոյն հողաբաժնի, միեւնոյն գաւառի անունն է, որ յայտնի է հայոց պատմութեանը ահա մօտ չորս հազար տարի:

Հայոց պատմութիւնը ուսուցանում է, որ Շիրակ գաւառը ժառանգել է իւր անունը Հայկայ սերնդից ծագած Շարայից, որի շատակերութեան ու շատ երեխաներ ունենալու համար, նորա հայր

Արմայիս նահապետը բնակեցրեց նորան պողաւէս և բերրի Նիրակ գաւառումը: Արմայիսը իսկոյն և եթ հասկացաւ, որ Շարայի շատակերութիւնը կարող է բաւականութիւն գտնել միմիայն Նիրակայ դաշտերում: Շարայի պէս շատակերին կարող էր յագեցնել միայն Նիրակը: Խորենացի Մովսէսը պահպանել է մեզ համար մի առած, որ այն ժամանակի հայ ժողովրդի շրթունքների վերայ պատուելով՝ միանգամից և եթ պատկերացնում էր Շարայի բնաւորութիւնը: «Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Նիրակայ ամբարը չեն»:

Շարայի ոսկերիտիքը փտելուց մինչև մեր օրերը քառասուն դար անընդհատ միմեանց յաջորդել են և Նիրակ գաւառը չէ կորցրել իւր պարարտ պողաբերութիւնը, որ յայտնի է ամբողջ Կովկասեան երկրներին: Նիրակը ինքն ըստ ինքեան մի այնպիսի պատմական տեղ է, որ կենդանի լեզուով կարող է ձեզ պատմել ամբողջ քառասուն դարերի իւր գլխով անցած ախորժ ու անախորժ անցքերը:

Արշակունեաց հարստութեան աւերակների վերայ չորս և կէս դարից յետոյ ազգայնութեան դրօշը բարձրացնող Հայաստանը, Բագրատունեաց ցեղի արժանաւոր ներկայացուցիչների ձեռքով, իւր յոյսը դրեց նոյն իսկ Նիրակի վերայ, որ այժմ ևս ցոյց է տալի մեզ իւր ծոցումը պահպանած բազմազան ազգի անցեալ փառքը թաղած Անի քաղաքի հիասքանչ փրատակների տակ:

Մինչև Ռուսաց վերջնական տիրապետութիւնը Նիրակը փոփոխաբար անցնում էր երբեմն Տաճիկների և երբեմն Պարսից ձեռք, որից նա դարձել էր համարեա՝ ամայի, այնպէս որ 1830 թուականի տաճիկական հայ գաղթականութիւնը այդ տեղ գտաւ ընդարձակ գիւղերի աւերակներ, որոնց վերայ և հաստատուեց: Այժմ ամբողջ Նրեանի նահանգի ոչ մի գաւառում, կարծեօք, հայկական տարրը այնքան զօրեղ չէ, որքան Ալեքսանդրոպոլի գաւառումը:

Այժմեան արևմտեան Արփաչայը իւր հոսանքով կիսում էր Նիրակը երկու աշխարհագրական բաժնի, արևելեան և արևմտեան, որոնցից առաջինը, աւելի քան կէս դար առաջ, քաղաքականութիւնը յանձնել էր Ռուսաց կայսրութեանը, իսկ երկրորդ բաժինը Օսմանեան:

Եւ շատ անգամ միջոց եմ ունեցել տեսնել Նիրակի արևելեան բաժինը, այն ինչ արևմտեանը և սորանից դէպի արևմուտ ձգուող երկրները, քաղաքական դրութեան պատճառով ինձ անձանթ էին: Վերջին Ռուս-Տաճիկական պատերազմը հարթելով երկու տէրու-

Թեանց միջասահմանը, առիթ տուեց փոքր ի շատէ ծանօթանալու Նիրակի և արեւմտեան երկրների հետ:

1878 թուականի Սպրիլ ամսի ուղիղ 12-ն էր, որ ես ուք դրեցի երբեմն Տաճկաց հողի վերայ, այն է արեւմտեան Արփաչայի աջ ափերի վերայ: Ամբողջ մի տարի առաջ այդ օր նշանաւոր էր բոլոր Ռուսաստանի համար, ըստ որում Ռուսաց զօրքը հէնց այդ օրը անցան պետութեան սահմանը:

Ալէքսանդրոպոլի ամրոցի իսկ տակը, Արփաչայի ձախ (ռուսական) ափի վերայ որբացած տխուր դէմքով նայում են արգելանոցի (կարանտին) և սահմանապահ կողակների թագաւորական շինութիւնները, ըստ որում սահմանը ընդարձակուելով մինչև Երզրում, այդ շինութիւնները արդէն կորցրել են իւրեանց բուն նշանակութիւնը: Նոքա օրէցօր սպասում են իւրեանց տեղափոխուելուն դէպի յառաջ, դէպի նոր սահմանը:

Արփաչայը ոչ մի ժամանակ չէ ունեցել իւր վերայ կամուրջ Ռուս և Տաճիկ պետութիւնները միացնելու նպատակով, թէև դուրա մէջ կարիք կար, մանաւանդ զարնան ժամանակ, երբ լեռների ձիւները հալուելով ընդարձակում էին Արփաչայի հոսանքը և դուրանով արգելում էին մի քանի օր անց ու դարձը: Վերջին համաժամանքը զգալի ներգործութիւն ունէր նամանաւանդ տաճկական Նօրագեալի գիւղացւոց վերայ, որոնք իւրեանց գիւղատնտեսական բերքերը անդադար բերում ծախում էին Ալէքսանդրոպոլում, զորօրինակ իւր, պանիր, ձիթենի, ցորեն, աթար և այլն:

Այժմ այդ արգելառիթը վերջացած է: Օջախկուլի գիւղի առաջ շինած է փայտեայ կամուրջ, որ ոչ միայն հեշտացրել է զօրքի և զէնքերի անց ու դարձը, այլև մեծ դիւրութիւն է նոյն իսկ գիւղական ու քաղաքի ժողովրդի համար, վերոյիշեալ վաճառականական յարաբերութիւնների մասին:

Ամրջի աջ ծայրից փոքր ինչ այն կողմը, նոյն իսկ գետի ափի վերայ դրած է Օջախկուլի զուտ հայաբնակ գիւղը, որ երբեմն կազմում էր Տաճկական կայսրութեան ամենավերջին գիւղը Ալէքսանդրոպոլի դէմ: Նա իւր սահմանակից դրութեամբ և Ալէքսանդրոպոլի ամրոցից ամենամօտ լինելով, վերջինի գործունէութեան միջոցին, անկասկած, կենթարկուէր ամենասարսափելի վտանգի:

Այդ գիւղից փոքր դէպի հարաւ, գետի բարձրադիր ափի վերայ երեւում են տաճկաց մաքսատան շինութիւնների աւերակները: Նոքա դէմ առ դէմ նայում են ուղիղ Ռուսաց արգելանոցին: Մի

Ժամանակ տաճիկ զինուորը մերկացրած թուրք ուսին յետ ու առաջ պտտուելով պահպանում էր ճանապարհը և արգելում անցաւորին՝ մինչև կյայտարարէր մաքսապետին : Իսկ այժմ ոչ միայն չէ կարող լինել տաճկաց զինուոր , այլ և մաքսատան շինութիւնները , զօրքի աները , ձիանց գումերը և այլ բոլոր շինութիւնները աւերակ են դարձրած :

Դորանց մօտ , նոյն աւերակ դրութեամբ և միայն լոկ պատերով կանգնած է սրբատաշ քարից շինած և չորս սենեակից բաղկացած մի տուն , որ երբեմն մաքսապետի կացարանն էր : Ամբողջ չորս տարի այս կողմերը չտեսած , յանկարծ որ աչքիս ընկաւ քարաշէն՝ այժմ աւերակ տունը՝ ականայ ափսոսացի , ըստ որում մտաբերեցի , որ ես մինչև 1875 թուականը շատ անգամ հիւրասիրուել եմ հէնց այդ տան մէջ տաճիկ մաքսապետից :

Երբ ոռոսաց զօրքերը առաջին անգամ անցել են սահմանը , Ալեքսանդրոպոլի և մօտակայ գիւղերի մի քանի հայեր յարձակուել են այդ տների վերայ և քանդել նորանց : Հայերի այդ կոպիտ արարմունքը կախուած է դէպի տաճիկները ունեցած ատելութիւնից : Զայրացած չները շատ անգամ ժանիքների մէջ ջարդում են կամ դէս ու դէն ձգում նորանց վերայ ձգած քարերը և փայտերը , չըկադողանալով ոչինչ անել իւրեանց զայրացնողներին

Արփաչայի ափից ո՛չ աւելի քան վեց վերստ հեռու մենք պատահում ենք երկրորդ գիւղին , բայց տաճկաբնակ , Մոլլամուսայ անունով : Պատերազմի ժամանակ , դեռ ևս անցեալ տարի , կառավարութիւնը կարգադրել է փոստային հաղորդակցութիւն բանալ նոր նուաճած երկրում և փոստային առաջին կայանը ահա հէնց Մոլլամուսա գիւղումն է : Երեկոյեան միջոցն էր երբ այս գիւղից փոստայով պէտք է գնայի դէպի Արզըլչախչախ գիւղը :

Մի քանի օր շարունակ երկինքը անձրև և կարկուտ տեղալույ չէր դադարում և այդ պատճառով ճանապարհների վերայ սարսափելի ցեխ էր : Չնայելով որ կառքում լծած էին հինգ ձի , այնուամենայնիւ կառապանները հազիւ կարողանում էին ծանր քայլով քշել կառքը : Կէս ճանապարհին , ընդարձակ դաշտի մէջ , երեկոյեան 9 ժամին կարկուտը սարսափելի ծեծում էր մեր մարմինները : Ամպի ստէպ ստէպ որոտմունքը ականճներս խլացնում էին և փայլակը փայրկենական լոյս արձակելով բոլոր դաշտի վերայ՝ կրկին արագ անհետանում էր ու մեզ կուրացնում :

Հազիւ թէ երեկոյեան 10 ժամին հասնելով Արզըլչախչախ

գիւղը՝ միջան մէջ կանգնեցինք մի հասարակ խրճիթի առաջ, որ փոստայի կայանն էր: Մեզ տարան ներս. թռչունած լինելով մենք սաստիկ մրսում էինք և չայի օգնութեամբ հազիւ փոքր տաքացանք: Հարկաւոր է յիշել այստեղ որ իմ ուղղեկիցս էր Ռուս ազգից մի երիտասարդ բժիշկ և ծառայում էր Կարմիր խաչի տեսչութեան ներքոյ, իսկ այժմ, իբրեւ սուրհանդակ, տանում էր Թիֆլիզից զանազան խմիչքեղէն հիւանդ գեներալ Հէյմանի համար

Այս էր պատճառը որ մենք Կարսից եկողներին միշտ հարցուփորձ էինք անում գեներալ Հէյմանի առողջութեան մասին, որ այդ միջոցում Լօրիս Մեիլքեանի գնալուց յետոյ՝ զօրքի գլխաւոր հրամանատարն էր:

Մեր կացարանը ներկայացնում էր մի սենեակ զոմի հետ խառը, ուր կապած էին փոստայի 24 հատ ձին: Նոյն սենեակում մեզ հետ գիշերում էին և փոստայում ծառայող կառապանները: Մեր շուրջը թափթփած էին կայանի ձիանց վերաբերեալ կաշիներ, աղեղներ, զանգակներ, մորակներ, վիզօղեր, կառապանների ոտաց փաթըթմաններ և այլ շատ հոտաւէտ իրեղէններ, որոնց հոտը խառնուելով զոմի արտահոսութեան հոտի հետ, տալիս էր մեր հոտոտելեաց զգայարանին հիասքանչ բուրումն:

Կառավարութիւնը հաստատելով փոստային հաղորդակցութիւն նոր նուաճած երկրում՝ աւելորդ է համարել, բացի նկարագրած սենեակը՝ վարձել և մի այլ սենեակ անցորդների համար: Կոպէկների խնայողութիւնը աւելորդ է այն տեղ՝ ուր միլիօններ են ծախսվում: Նկատի ունենալով որ այս կողմի փոստայով անց ուղարձ անողները առանց բացառութեան զանազան կարգի աստիճանաւորներ են և զուտ պատերազմական նպատակի համար ճանապարհորդներ, վասնորոյ յանցանք չէր լինիլ եթէ նոքա գիշերելու համար թէև հասարակ, բայց զոնէ առանձին սենեակ ունենային: Փոստայի ճանապարհի անկարգութիւնները կրկնուում են Ռուսաստանի բոլոր տեղերումը:

Առաւօտեան (Ապրիլի 13-ն) ես դուրս եկայ մառախլապատ սենեակից՝ որպէս զի սգաւոր օդ ծծէի և փոքր ի շատէ գննէի գիւղը: Ուղեցոյցս էր մեր տան տէր՝ նոյն գիւղացի Պետրոս Նազարեանը:

Արզըլ չախախ զուտ հայաբնակ գիւղ է, մօտ վաթսուէն տնով և դրած է փոքրիկ գետակի ձախ ափում, քսան վերստաչափ հեռաւորութեամբ Ալեքսանդրօպոլից: Բնակիչները շատ տարիներ առաջ ժողովուած են այդ գիւղը զանազան տեղերից, այն է Փամբու-

կից Ալաշկերտից և այլն : Տները ըստ մեծի մասին քարաշէն են և գետնի երեսին : Նոքա միմեանց խճրճուած են նոյնպէս , ինչպէս Երևանի նահանգի բոլոր գիւղերում : Փողոցները աղտոտ են և նեղ :

Մի հատիկ գիւղական եկեղեցին սրբատաշ քարից ու փայտաշէն առատաղով՝ շինած է ինը տարի առաջ գետակի բարձրավանդակ ափի վերայ : Արեգակի առատ ճառագայթներից հազիւ մի քանի շողեր թափանցում են եկեղեցու ներսը լուսամուտների փոքրութեան պատճառով : Եկեղեցական լուսամուտները ոչ միայն Կովկասեան բոլոր հայ գիւղերում, այլ նաև աւերակ վանքերի և եկեղեցիների մէջ շինուած են միշտ նեղ, երևի գողերի կողոպտելուց ազատ կացուցանելու համար : Կրկնչախչախ ունի երկու քահանայ, որոնք իւրաքանչիւր առաւօտ և երեկոյ, մի քանի ծեր կանանց ներկայութեամբ՝ զարմանալի արագ վերջացնում են ժամասացութիւնը :

Բնակիչները առանձին պատրաստականութիւն էին յայտնում ծխական դպրոց ունենալու, որ չկայ և չէ եղած մինչև այժմ : Կարսի նախկին առաջնորդները ոչինչ ուշադրութիւն չէին դարձրել ժողովուրդի այդ կարիքի վերայ, իսկ ներկայ առաջնորդ հայր Աղուանեանը՝ թէ և յուսալի մարդ է երևում ժողովուրդի աչքում, բայց նշանակուելու օրից պատերասզմը յայտնուել է, վասն որոյ իրողապէս չէր կարող ոչինչ կատարել :

Նրբ ժողովուրդի ուշադրութիւնը հրաւիրում էի նոր սերնդի նախակրթութեան անհրաժեշտութեան վերայ, բնակիչները ոչ միայն համակրում էին այդ մտքին, այլ նոյն գիւղացի Պետրոս Նազարեանը, որ ունի փոքր ի շատէ ապահով նիւթական գրութիւն, ուրախութեամբ յայտնեց՝ որ նա պատրաստ է իւր հաշուով կանգնեցնել դպրոցի շէնութիւնը և նպաստել նորան, եթէ միայն առաջնորդ հայրը իւր հոգացութեամբ յառաջ կտանի դպրոցական գործը : Նա խոստացայ առաջարկել Կարսում հայր Աղուանեանին այս ժողովուրդի պատրաստականութիւնը և կատարեցի խոստումն :

Թէ և հայր Աղուանեանը՝ իմ Երզնումի սահմաններից վերադառնալու միջոցին, Յունիսի վերջումը, շրջում էր թեմի մէջ, և հանդիպելով նոյն իսկ Կրկնչախչախում՝ դեռ չէր կարողացել հարց բարձրացրել դպրոցի վերաբերութեամբ, բայց այնու ամենայնիւ ես մեծ յոյս ունիմ, որ սուրբը հայր չի շեղուիլ իւրեան ընտրող հայրիկ Խրիմեանի ընթացքից :

Կրկնչախչախ գիւղի, որպէս և բոլոր գիւղերի (գոնէ մինչև

Կարին) հողերը թափիով սեփականեցրած է բնակիչներին : Մի քանի ժամանակ առաջ տաճկական կառավարութիւնը ինքը հարկադրել է ժողովրդին գնել (թափի անել) իւր ձեռքի բոլոր հողերը ու տասանորդի հատուցումը պետական գանձարանին այնուամենայնիւ շարունակել նախկին կարգով :

Այս կողմի բոլոր գիւղականները իւրեանց դաշտային բերքը, գլխաւորապէս ցորենը և գարին, ծախում են Ալեքսանդրոպօլի մէջ : Դեռ ևս տաճկաց տիրապետութեան ժամանակ, Նորագեալի այս արեւմտեան բաժինը ահագին քանակութեամբ ցորեն և գարի էր տալի կովկասեան զօրքի կապալառուներին :

Պատմում են, որ այս գիւղը, միւս մօտակայ երեսնաչափ գիւղերի հետ, շատ տարիներ առաջ եղել է ոմն Աարաբէգ անունով տաճկի տիրապետութեան ներքոյ, որ ճանաչելիս չէ եղել իւր պետական կառավարութեան իրաւասութիւնը : Նա բնակուելիս է եղել Անի քաղաքի աւերակներից հինգ վերստ ցածր, Մաղաս բերդի աւերակների մէջ : Այն ժամանակները թշուառ Նորագեալի վերայ լեզգիները ունեցել են յաճախ ասպատակութիւններ, որոնցից ազատուելու համար Աարաբէգը նոյն գիւղացւոյ օգնութեամբ շինել է տուել իւրաքանչիւր գիւղի մօտ փոքրիկ ամրոցներ (ղուլայ) :

Ղուլայից մինը, իբրեւ կենդանի տպացոյց նախկին անապահով ժամանակների, կանգնած է այժմ Կրդըլչախչախի արեւմտեան եզրում, բարձրագիր գետնի վերայ : Նա շինած է քառանկիւնի ձևով սրբատաշ քարից, քսան և վեց քայլ երկարութեամբ և տասն և չորս քայլ լայնութեամբ : Միակ փոքրիկ հարաւային դուռը տանում է ներս, ուր տեսնում ենք երկու յարկի հեաքեր : Քարէ աստիճանները ստորին յարկից տանելիս են եղել դէպի վերի յարկը, որի առաստաղից արդէն սկսվում են ամրոցի մարտկոցները իւրեանց փոքրիկ լուսամուտներով հրացան արձակելու համար : Այժմ երկու յարկի առաստաղները ևս բոլորովին քանդուած են :

Ասում են որ ամրոցի քարերը բերուած են Մարմաշէնի վանքի (Կանյիջայ գիւղի մօտ) կամրջի աւերակներից և Անի քաղաքի փլատակներից : Պատերի մէջ ցանուցիր հազցրած են խաչքարերի բեկորներ : Դրան վերը, արտաքին կողմից այժմ կայ տաճկերէն արձանագրութիւն, որի թուականը, պատմում են, ցոյց է տալի որ նա շինուած է 168 տարի մեզանից առաջ :

Այս ձևի և մեծութեան ամրոցներ կան այլ և այլ մերձակայ գիւղերում, որպիսի են Զումուշլու, Ուղուէնքլիսայ և այլն :

Այս ձևի թեթև պատասպարանների պատահում են միմիայն Շորագեալի դաշտավայրի երկու կիսաբաժնի վերայ ևս: Թէ և ես տեսել եմ փոքրիկ ամրոցներ զուլայ անունով Պարսից տիրապետութիւնից մնացած, որպիսիք են Ղազախու գաւառի Ուղղունթալայ գիւղից ոչ հեռու, Ազտաւ գետի աջ ափի մօտ և միւսը Դեղէվան անունով նորանից հինգ վերստ դէպի արեւելք, Չախմալու գիւղի մօտ, բարձր բլուրի գագաթի վերայ, բայց վերջինները փոքր են և բոլորակաձև:

Այժմեան հզօր իշխանութիւնների և խրոխտ թնդանօթների ժամանակ այդպիսի թշուառ և խռորացուցական ամրոցները ոչինչ պատասպարողական նշանակութիւն չունենալով, նոքա իւրեանց գոյութեամբ լոկ յիշեցնում են անցած գնացած թշուառ ժամանակները:

Շորագեալի ամրոցների մէջ երբեմն պատասպարուող Մաղասցի Ղարաբէգը խեղդամահ է եղել տաճկաց պետական կառավարութեան ձեռքով իւր անհնազանդութեան համար:

Անցեալ 1877 թուին, երբ Ռուսաց ձեռքը նուաճեց Շորագեալի այդ արեւմտեան բաժինը, ռուսական վարչութիւն առաջին ստացողը եղաւ նոր կազմուած Շորագեալեան գաւառը, որի կառավարչութիւնը կեդրոնանում է սոյն իսկ Կրզըլչախչախի մէջ, որով այդ աննշան գիւղը դառնում է փոքր ի շատէ պատմական տեղ:

Կրզըլչախչախից դէպի արեւելք, Արփաչայի աջ ափերի վերայ սփռւում են հայ և տաճիկ գիւղեր, որոնցից, պատմութեան կէտից նայելով, ամենանշանաւորն է հին Նրազգաւորը, կամ Նիրապտանը, որ կրում է այժմ Բաշ — Շորագեալ անուն: Իններորդ դարումը Նիրապտանի մէջ կանգնած էր Բագրատունեաց հարստութիւնը հիմնող Առաջին Աշոտ Թագաւորի հոյակապ պալատը, որի առաջ, նոյն Աշոտի իշխանութեան ներքոյ, հանդէս էին կատարում հայոց սպառազինուած զօրքերը: Բայց թողնենք այս պատմական տեղը, որ կարօտ է աւելի ընդարձակ նկարագրութեան և շարունակենք մեր ճանապարհորդութիւնը:

Բ.

Ջոմուշուի զաղթականները . Շահնապար եւ Փաղըրվան զիւղերը . վերջին հոյակապ եկեղեցին եւ բարեկրօն քահանան . Փաղըրվանցոյ աղէտը . ցանուցիր զիւղները եւ տաւնիզացիայի զարծողները . Մին Նի ճանապարհորդութիւնը :

Արզըլչախչախից ճանապարհը գնում է մինչև Փաղըրվան գիւղը, ուր հիմնած է փոստայի երրորդ կայանը : Ութ վերստ անցած առաջին գիւղից, մենք իսկոյն և առաջին անգամ պատահում ենք Կարսչային, որի վերայ այժմ շինած է Ռուսաց ձեռքով փայտեայ կամուրջ : Ակունքների հարուող ձիւնի հեղեղներից գետը պղտորուել էր և շատ մեծացել, այնպէս որ ձիով անցները ոնկարելի էր : Ես երեւակայում էի թէ անհոգ տաճիկները, որ ոչ մի ժամանակ կամուրջ չէին շինած այստեղ, արդեօք ի՞նչպէս էին անց ու դարձ անում, կամ, զենուորական մի՞տեր և այլ իրեղէններ կրում :

Ինչ և իցէ, այստեղ գետը կաղմելով երկու ափերում ևս գեղեցկատեսիլ կանաչադարձ հովիտ, մտնում է մի խոր ձոր, երկու կողմից ևս պատած սեպաձև մերկ ժայռերով : Նրկու ափի վերայ ևս երևում են մի մի գիւղի աւերակներ . Ջոմուշու և Շահնապար :

Ջոմուշուն դրած է անմիջապէս ձախ ափի մօտ և ունի մի այնպիսի տաճոց, որպիսին տեսանք Արզըլչախչախում : Նիւղը եղել էր բեմն զուտ հայաբնակ, բայց կոմս Պասկելիչի օրով, 1830 թուին, հայերը դաղթել են Ռուսաց սահմանները և այժմ կաղմում են Ալեքսանդրուպոլի գաւառի Դիւլքեանդ և Նգեանլար գիւղերը : Հայերից շատ տարի յետոյ, երբ վաթսուեանկան թուականներում սկսուեց Կովկասեան լեռնաբնակների դաղթականութիւնը դէպի Տաճկաստան, Կարսի կողմերը եկած չեքեզներից մի մասը բնակուել թիւն հաստատեց այդ գիւղումը :

Այժմեան պատերազմի ժամանակ, քանի Ռուսաց զօրքը բանակ էր դրել մերձակայ Քիւրազգարայ գիւղի մօտ, զլխաւոր հրամանատարը նկատելով որ Ջոմուշուի բնակիչները լրտեգութիւն են անում Մուխտար փաշային, վասն որոյ տաճոց գիւղը աւերակ դարձնելով քոչեցրեց նորա բոլոր բնակիչներին դէպի Զարիշատ (Կարսի հիւսիսային կողմը) : Ասում են թէ չեքեզները խնդրել են հրամանատա-

րից թոյրոտութիւն՝ վերադառնալ կրկին դէպի իւրեանց նախկին տեղերը՝ Կովկասեան լեռների մէջ, բայց բացասական պատասխան ստանալով, լալով և կոծով քանդել են իւրեանց բնակութիւնները և տնային կալուածքի մեծ մասը շնչին գնով ծախելով, հեռացել են դէպի Զարիշատ:

Խմանցնելու և վերադառնալու ժամանակ Ջոմուշլին աւերակ էր և անբնակ: Նորա տներից մնացել էին հողամած քարէ պատերը, իսկ փայտեղէն մթերը, իբրև տէրութեան սեփականութիւն ժողոված կողպած էր Կըղըլ չախախի ամրոցի մէջ: Գիւղապատկան անտէր ու անտիրական լայնարձակ դաշտերը, յունիսին, ծածկուած էին բարձրահասակ տատանուող խոտերով և գոյնզգոյն ծաղիկներով: Խոտհարները, արօտատեղերը, վարելահողերը միտոեսակ ծածկուած էին վայրենի՝ դաշտային բոյսերով: Ոչ մի գարու հեռք, ոչ մի ցորենի նշոյլ չէր երևում նորանց վերայ: Նա անցայ Կարսչայը:

Գետի աջ ափի մօտ, նոյնպէս գեղեցիկ տափարակ տեղ, մի ձորի բերանում դրած է Շահնալար գիւղը, որ այս անգամ բոլորովին անմարդաբնակ էր, իսկ վերադարձիս ժամանակ նորա հայ բնակիչները կրկին ժողովուել շենացրել էին իւրեանց տները, այնպէս որ երգիկներից սիւնաձև բարձրացող ծուխերը յիշեցնում էին ինձ Ապրիլի տեսածս աւերակների տխուր և մեռեալ պատկերը: Հայերը կամենալով բոլորովին մօտ չթողնել իւրեանց երբեմն դրկեց տաճիկներին, մտադիր էին հրաւիրել Ալեքսանդրոպոլի գիւղերից մի քանի հայ գերդաստան:

Շահնալարի տաճիկները փախել էին իւրեանց կամքով Ռուսայ մօտենալու միջոցին. իսկ հայերը ցրուել էին Ալեքսանդրոպոլի հայ գիւղերի վերայ: Շահնալարի մօտ, ձորակի մէջ՝ գետեղուած է Ինջա դարայ տաճկաբնակ գիւղը, որի բնակիչները նոյնպէս թողել փախել էին Ռուսների ահից:

Շահնալարից չորս կամ հինգ վերստ հեռացած՝ մենք հասնում ենք Փալզրվան հայաբնակ գիւղը, որի մօտ, դէպի հարաւ դրած է նոյնպէս հայաբնակ Քիւրա դարայ գիւղը, որ ամբողջ լուսաւոր աշխարհին յայտնի է տաճկա—ռուսական պատերազմների շնորհիւ: Փալզրվանը մի հասարակ գիւղ է, մօտ երեսուն տուն հայ ժողովուրդով և մի հատ նոյնպէս հայ քահանայով, որ ժողովրդի հետ խռովելու պատճառով, մօտ կէս տարի է, ոչ ինքն է ժամաստացութիւն կատարում և ոչ ժողովուրդն է խոնարհութեան զիջում:

ցոյց տալիս: Հայ ժողովուրդը և կէս տարի ոչ մի հոգեւորական կարիք չունենայ, այդ զարմանալի բան է:

Տեղեկանալով ժողովուրդի և քահանայի օրինակելի փոխադարձ յարաբերութեան մասին, ես կամեցայ իմանալ, թէ ո՞ւր է արդեօք այն երկնային խորանը, այն սուրբ եկեղեցին, որի մէջ ամբողջ կէս տարի շարականի ձայն չէ լսուել: Գիւղի ցածր, անկարգ, գետնի հետ հաւասար տների կարգում ես չկարողացայ նշմարել որ և է այնպիսի մարդավարի շինութիւն, որին եկեղեցի անուն տալու ժամանակ չկարմրէինք: Յանկարծ աչքերս կանգնեցին հեռու երկու միմեանց մօտ տնկած և դէպի հարաւ թեքուած սիւների վերայ, որոնց վերին կողմից կախուած էր մի հատ վանգակ: Վերին Տեսչութեան ազդամբը ես իսկոյն հասկացայ որ իմ որոնած տեղը դա ինքն է: Սօտեցայ սիւներին, բայց էլի եկեղեցի չգտնելով շփարեցայ:

Ա՛յ երջապէս տեսայ, որ բարեպաշտ Փալլերրովանցիք եկեղեցի չունեն, այլ մի քանի այրուած ու մաշած, մուրացկան պատկերներ շարելով մի հասարակ խրճիթի մէջ՝ դարցրել են նորան եկեղեցի: Թէպէտ Աւետարանի կէտից նայելով եկեղեցու շինութիւնը ամենայն յետին տեղն է բռնում, ըստ որում ուր երկուսը երեքը ժողովուած լինին Քրիստոսի անունով, նա, Քրիստոսը, անշուշտ նորանց մէջն է, բայց մարդկութիւնը ոչ մի ժամանակ այդ խորհրդին չէ հետեւել: Ընդհակառակը նա ամենայն կարողութիւն և ճիգ թափել է որ Աստուծոյ տունը աւելի և աւելի փառահեղ շինէ: Իսկ Փալլերրովանի սուրբ խրճիթից ոչ միայն ժողովուրդը կամ քահանան, այլ Աստուած ինքը կ'սորչէ:

Հին Փալլերրովանը եղել է նորից դէպի արևելք, ուր կան մի քանի մատուռների հետքեր: Տեղափոխութեան տարին թէ և ճիշտ չգիտեն, բայց այդ պէտք է հղած լինի մօտաւորապէս հարիւր տարի առաջ, ըստ որում նոր Փալլերրովանի հին գերեզմանատան մէջ, գիւղեց հարաւակողմը, տեսայ միմիայն մի տապանաքարի վերայ 1250 հայկական թուականից արձանագրութիւն: «Այս է տապան Հոռոմին, գրեցաւ թվին ՌՄԾ»: Գիւղեց արևելք, երկու ձորակի մէջ տեղը կայ հին գիւղի աւերակ, Միատուն անունով, որի ծագումը և անհետանալը ոչոք չգիտէ:

Փալլերրովանցիք և Քիւրադդարեցիք, իբրև Ռուսաց բանակին ամենամերձ բնակիչներ, անցեալ 1877 թուին կրել են իւրեանց վերայ մեծ ծանրութիւն: Կարսի դէմ ներդրած ողբոյր զօրքը, Յուլիս ամսից, երկար միջոցով բանակ էր դրել հենց այդ գիւղերի մօտ:

Գլխաւոր հրամանատարը զրամական բաւականութիւն տալով՝ թոյլ է տուել ուտեցնել զօրքի հազարաւոր ձիանցը երկու գիւղի հասկ բռնած արտերը, խոտհարները և արօտատեղերը: Ստացած գումարը չէր կարող տալ գիւղացւոց այն անհրաժեշտ պիտոյքները, որ կարող էին տալ նորանց լայնատարած բերրի դաշտերը:

Երբ ձեռքից գնացել են յիշեալ դաշտերը, գիւղացիք մնացել են փակուած տների մէջ, առանց ապրուստի. անասունը մնացել է քաղցած: Բնակիչները ցանկացել են առ ժամանակ տեղափոխուել դէպի Ալեքսանդրոպոլի գիւղերը, բայց այն ահը, որ զինուորները կարող էին խօլոյն և եթ քանդել անբնակ տները և նորանց փայտեղէն մթերը վառել, արգելել է նորանց մտադրութիւնը: Մնալով իւրեանց ծածկոցի տակ, բացի պատերազմի բազմատեսակ զրկողութիւնները, նոքա ենթարկուել են և այլ առաւել սարսափելի չարիքի: Փաղքովանի և Քիւրազդարայի մէջ, գիւղացւոց տներում զետեղուած էին հիւանդանոցներ (լազարէթներ) վարդգսուի (տիֆ) հիւանդներով: Այդ սարսափելի ցաւը վարակելով գիւղացւոց ևս, տարել է ոչ սակաւութիւ զոհեր:

Արդեօք ամենին յայտնի է թէ քա՞նի հազարաւոր և բիւրաւոր ձիանք, ուղտեր, եզներ և այլ անասուններ անդադար անց ու դարց էին անում Ալեքսանդրոպոլի և Կարսի արանքումը, այդ միակ ճանապարհով, որ ես նկարագրում եմ: Արդեօք ամենին յայտնի է թէ գարնան ձիւնը հալուելիս, այդ ամացի դաշտերի վերայ, հարիւր հազարաւոր ոտքերի ծեծելուց ինչպիսի սարսափելի ցեխ է գոյանում: Արդեօք ամենին յայտնի է, թէ այդ նիհար, քաղցած ու լծի անասունները, որոնց պարտականութիւնն էր զօրքին պաշար և այլ պիտոյքներ հասցնել, որքան մեծ բազմութեամբ մնում էին խորատուգրւած այդ մածուած ցեխերի մէջ և տեղնիտեղը սատակում: Արդեօք ամենին յայտնի է, որ առ հասարակ դիակների լուծուելուց չէ տարածվում օգի մէջ ոչ մանիշակի և ոչ վարդի բուրում: Այս բոլորը, անկասկած, ամենին յայտնի է:

Ալեքսանդրոպոլից մինչև Փաղքըրվան և սորանից մինչև Կարս, ճանապարհը և նորա երկու ընդարձակ եզրները ծածկուած էին սատուկած կենդանիների դիակներով, այնպէս որ իւրաքանչիւր փոքր ի շատի դիւրագգաց ճանապարհորդ պէտք է խցէր իւր հոտուտելիքը: Պատմում էին որ մերձակայ դաշտերը, ուր դեռ 1877 թուի Հոկտեմբերին պատերազմի հանդէս էր, ցան ու ցիր ընկած մարդ-

կային զհակները ցոյց էին տալի իւրեանց գլուխները հալուող ձիւնի տակից:

Ես գիտէի, որ Թիֆլիզի մէջ կառավարութեան զօրեղ ույժերից մասնաժողով է կազմուած, մի քանի հարիւր հազար ռուբլի գումարով, որի նշանակութիւնը ու գործունէութեան շրջանը ճիշտ որոշուած էին ներկայ տարւոյս (1878) Յունվարի 30ին Նորին կայսերական Բարձրութեան Կովկասեան փոխարքայի ձեռքով հաստատուած կանոնների մէջ: Ես գիտէի նոյնպէս որ մասնաժողովի նպատակն էր, զանազան միջոցներով, ծաճկական Ասիայի մէջ տարածուող վարդաբաւի առաջ առնել, և դուրս համար զանազան տեղերում ունենալ գործունէայ անդամներ, որոնք հեռացնելով ամեն մի օդը ապականող նիւթ, պէտք է աւողջացնէին դաշտերը, գիւղերը, քաղաքները, տները, փողոցները, հիւանդանոցները և այլն և այլն:

Ալեքսանդրոպոլից մինչև Փալդըրովան՝ ճանապարհի վերայ անթիւ զհակներ տեսնելով՝ ես հետաքրքրվում էի իմանալ թէ արդեօք այստեղ զհակների ժողովել և թաղելը ո՞ւմ պարտականութիւնն է, այսինքն ո՞վ է նշանակուած անդամ Թիֆլիզի Ասսենիզացիայի մասնաժողովի կողմից: Տարակուսանքս փարատելու համար ես շատ ուրախացայ, որ Փալդըրովանի մէջ յանկարծ պատահեցի Մոսկուայի համալսարանի ընկերներիցս մինին, Գերմանացի բժիշկ Կր ներին: Սովորական սիրալիր բարեկեց յետոյ և այլն, ես հարց առաջարկեցի ընկերիս.

— Սիրելի ընկեր, դուք ի՞նչ պաշտօն ունիք այստեղ:

— Ես, ես ամեն տեսակ պաշտօն ունիմ, պատասխանեց բժիշկը, կամենալով հասկացնել ինձ՝ որ պաշտօնական մարդուն բարձիր որքան կուգես, ըստ որում նա կարող է ոչինչ գործ չկատարել և մնալ առանց պատասխանատուութեան:

— Ո՞վ է այստեղ բատալիօնի բժիշկը. կրկին հարցրի ես:

— Ես. ժպտալով պատասխանեց բժիշկը:

— Ո՞վ է հիւանդանոցի բժիշկը:

— Ես:

— Ո՞վ է Երզրուսից դէպի Կովկաս բերուող հիւանդ զինուորների զիշերելու տեղերի գլխաւոր վերակացուն Կարսի և Ալեքսանդրոպոլի միջոցում:

— Ես.

— Ո՞վ է այստեղ ասէնիզացիայի անդամը, որի պարտակա-

նութիւնն է մաքրել դաշտերը դիակներից Ալեքսանդրոպոլի և Կարսի մէջ:

— Ես. կրկնեց նոյն բժիշկը:

Ես տեսայ, որ գործունեայ ընկերս շատ բազմակողմանի պաշտօններ ունի և, որ ամենագլխաւորն է, իւրաքանչիւր պաշտօնի համար նա ստանում էր առանձին ռոճիկ իսկոյն լռեցի և ընկայ մտածողութեան մէջ:

Ահա իմ մտածմունքը: Առաջուց ես գիտէի, այժմ նոյնպէս գիտեմ, որ ծառայութեան մէջ հարկաւոր է լինել ոչ այնքան բարեսիրտ գործունեայ, որքան ճարպիկ աչքակապ Սորանով սիրելի կլինես քո մեծերի առաջ, որոնք իւրեանց մեծերի առաջ նոյն միջոցն են դործ դնում : Մենք գիտենք, որ դիակները ժողովելու համար առողջապահ հարմար մշակներով և գործիչներով անդադար պէտք է ձիով պտրտի դաշտերը, բայց ընկերս չէր կարող թողնել հիւանդանոցը և այդ անել:

Մենք գիտենք, որ ճանապարհորդ հիւանդների օթւանները տեսնելու համար նոյնպէս պէտք է մշտական շարժողութիւն, բայց ընկերիս միւս պաշտօնները արգելք էին լինում:

Մենք գիտենք, որ այս բոլոր հանգամանքները քաջ յայտնի էին ընկերիս պաշտօն յանձնող պարոնին, բայց ի՞նչ փոյթ, թող հաշուի համար թղթի վերայ լրացած լինի աստենիզացիայի բոլոր անդամների թիւը, իսկ գործունէութիւնը երկրորդական բան է

Առողջապահ պարոնները քաջ գիտէին, որ Ալեքսանդրոպոլի գիւղացիք փայտի պակասութիւնը լրացնում են անասունների չորացրած արտահոսութեամբ, (աթար, թագաք): Դա մի տնտեսական անհրաժեշտ պիտոյք է, առանց որի գիւղացին չէ կարող կառավարուել, բայց այդ մթերը առողջապահութեան համար վնասակար գտնելով առողջապահները նորան այրում էին, իսկ քաղաքների մէջ և ճանապարհների վերայ թոյլ էին տալի ամենատեսակ կեղտոտութիւններ: Սորա համար կպատմեմ մի զուարճալի անցք: Ահա:

Ալեքսանդրոպոլումը կար մի հատ Զելցերեան ջրի գործարան, որի հետ կից բնակվում էր քաղաքապահ գեներոնների խումբը: Զինուորների ապականութիւնը բակի մէջ անտանելի հոտ էր բարձրացնում բոլոր շրջակայքում և ես ջրի գործարանը գնալիս շատ անգամ վկայ եմ եղել այդ քաղաքների տեսարանին: Գործարանի կառավարիչ Միհ եանը անձամբ ղեկավարում օստիկանութեանը

ստացաւ խրատական խորհուրդ դիմել տեղական առողջապահական բաժնի նախագահին : Վերջինը թէև ցաւացկաբար ափսոսեց զինուորների անքաղաքավարութեան մասին , բայց իբրև զինուորների արարմունք , բարի խորհուրդ տուեց Միհ եանին դիմել զինուորական իշխանութեանը : Վերջին իշխանութիւնը պատասխանեց , որ արդարև թէպէտ անկարգութիւնը արել են նորա ստորադրեալ զինուորները , բայց նոքա այդ արել են քաղաքի մէջ , որ զրտնուում է առողջապահական մասի շրջանում :

Այսպիսի ծիծաղաշարժ օրինակներ շատ կրերէի , եթէ դա ցաւին օգնութիւն տար : Միայն այսքանը կասեմ , որ այս զգայուն գործունէութեան համար՝ առողջապահական բաժինների գլխաւորը ճշտութեամբ ստանում էր 600 ռուբլի ամսական կամ 20 ռուբլի օրական . բաժնի գլխաւորը 300—400 ամսական , անգամ բժիշկները 200 ռուբլի և այլն : Դէհ , բուսական է : Սորա մասին խօսելը կարող է լինել անվերջ : Աւելի լաւ է գնալ Քիւրադգարայ և զննել պատերազմի դաշտը :

Գ

Պատերազմի դաշտը . Քեօրօղլին . Ճալայ , Խալիֆօղլի , Փարպիդ եւ Աղջա-
ղալայ գիւղերը . Կարսի տեսքը . Նորա հիմնողի հանճարը . Մարտկոցները :
Ընկերիս ցնդաքննութիւնը :

Քիւրադգարան , այս աշխարհագրական կէտը եղել է պատերազմի մշտական վառ հանդէս՝ քանի Ռուսները և Տաճիկները ունեցել են միմեանց հետ պատերազմ : 1854 թուականին Ռուսները այստեղ կատարեցին փառահեղ յաղթութիւն : Վերջապէս անցեալ տարու պատերազմը ևս տեղի ունեցաւ անմիջապէս Քիւրադգարայի շրջակայքում : Սորանից երևում է , որ այդ կէտը յարմարութիւններ պէտք է ներկայացնէ պատերազմի համար :

Արգարե , այն բլուրները՝ որ սփռուած են գիւղի շրջակայ լայնածաւալ դաշտերի վերայ , անշուշտ մեծ յարմարութիւն են ներկայացնում բանակատեղի և ուժակոծութեան համար : Գիւղի հարակից եղբից անմիջապէս բարձրանում է Կարաեալ անունով կանաչաւեռ բլուրը , որ ինչպէս առաջ , նոյնպէս և անցեալ տարի կազմում էր Ռուսաց բանակատեղին : Սորա մօտ միւս բլուրն է Կարակուլի (սև գառը) անունով : Այս բլրի ստորոտում էր վրան

բացած Ն. Կ. Բ. Կովկասեան Փոխարքայի կեցութեան համար, պատերազմի միջոցումը:

Կարաեալից դէպի հարաւ բացվում է գեղեցիկ, կանաչազարդ, լայնարձակ դաշտ, որի հարաւային եզրից բարձրանում է լեռնային ողնաշար, ձգուած արեւելքից դէպի արեւմուտք: Ողնաշարի ալեծածան գագաթները, միմեանցից մի քանի վերստ հեռաւորութեամբ, կազմում են անընդհատ շղթայ և ունին իւրեանց անունները: Նոյնից ամենամեծը, որ կարելի է լեռնային գօտի կոչել, ամբողջ աշխարհին յայտնի Ալաջայ սարն է և կազմում է յիշեալ բլուրների արեւելեան ծայրը: Նա իւր առաւել բարձր դիրքից խրոխտաբար նայում է դէպի հիւսիս ուղիղ Կարաեալի վերայ: Անի քաղաքի աւերակները Ալաջայի արեւելեան ստորոտումն են:

Ալաջայից դէպի արեւմուտք, մի և նոյն գծի վերայ Աւլիայ բլուրն է, որ Ռուսները մկրտել են Աւլիար: Այդ բառի բուն նշանակութիւնն է տաճկերէն ճգնատեղ, ճգնաւորի գերեզման: Թէև այժմ ոչ մի այդպիսի հանգստարան չկայ Աւլիայ բլուրի վերայ, բայց երևի այդ անունը ժառանգուած է որ և է աւանդութիւնից: Նոյն գծի վերայ, մեծ Նահնի բլուրը իւր ամենաբարձր և սրածայր գագաթով նայում է դէպի արեւմուտ իւր դրացի և անուանակից փոքր Նահնիի վերայ: Վերջինի առաջ դէպի հիւսիս դրած է Կաբախ թափայ փոքրիկ բլուրը:

Յիշեալ բլուրների շրջակայքը և դաշտերի ընդարձակութիւնը ծածկուած են այս և այնտեղ անասունի և մարդու ոսկրներով, հին շորերի, կօշիկների, գլխարկի, թղթի, ածուխի, տախտակի կտորներով, ճայթուած ռումբի բեկորներով, պատրոններով և այլ հազար տեսակ մնացորդներով:

Կարաեալը և Կաբախ թափան Ռուսաց կողմից, իսկ Ալաջան, Աւլիան, մեծ և փոքր Նահնիները ճաճկաց կողմից՝ այժմ դրականապէս ծածկուած են զանազան ուղղութեամբ փորուածներով, խանութներով, պատուպարաններով, պատնէշներով և ամէն տեսակ հողէ շինութիւններով, որոնք որ և իցէ կերպ կարող էին նպաստել կռուի յաջողութեանը:

Ուրեմն յիշեալ դաշտավայրը մօտ չորս ամիս ժամանակի ընթացքում ողողուել է հազարաւոր մարդկերանց արիւնով: Այդ սոսկալի բլուրները չորս ամիս անընդհատ հաղորդել են միմեանց հազարաւոր վերաւորուածների ախ ու վախի արձագանգը: Չորս ամիս անընդհատ հիւսիսից հարաւ և հարաւից հիւսիս անց ու դարձ անող ահաւելի ռումբները վարում էին Ռուսաց և ճաճկաց բարձր

դիրքերի լանջերը : Չորս ամիս դու պատերազմի թնդիւնը խլացնում էր մարդկերանց ականջները :

Եթէ այդ սոսկալի որոտման ժամանակ յանկարծ Քեօրօղլին դուրս գար իւր փոքրիկ անակից, որ շինած է փոքր Նահնու արեւելեան լանջում և նայէր այդ բիւրաւոր մարդկերանց բիւրաւոր հրացանների և թնդանօթների վերայ, մի անգամ ևս կըկրկնէր թէ «հրացանը դուրս եկաւ և մարդու անձնական բնական քաջութիւնը նշանակութիւնից ընկաւ:» Այստեղ Քեօրօղլու անունը յիշում եմ, որովհետեւ օւսանդութիւնը ասում է, որ նա բնակվում էր փոքր Նահնու անակի մէջ և նորա կերակուրը, որ ետահնի, այսինքն խաշած միս էր, պատրաստում էին մեծ Նահնու վերայ և բերում էին փոքր Նահնի: Այդ կերակուրից իբր ծագել է երկու բլուրների անունը:

Ինչպէս պատերազմի մերձաւորութիւնը Փալդրվան և Քիւրազգարայ ենթարկել է Ռուսաց բանակի կողմից զանազան զրկողութեանց, նոյն վիճակին ենթարկուել են Տաճկաց զօրքի կողմից նոյնպէս և մի քանի գիւղեր, որոնք տարաբաղդութիւն են ունեցել գտնուել բանակի գործողութեան շաւաւիղում: Նոքա են յոյնաբնակ Վիպինքէօվը, հայաբնակ ձալայ գիւղը, Ալաջայի արեւելեան ստորոտի մօտ և այլ մի քանիսը:

Ճալան ամենահարուստ և պողաբեր գիւղերից մինն է եղել, որ Տաճկաց զօրքի գալու հենց առաջին օրից ենթարկուել է զենուորների ասպատակութեանը: Որովհետեւ Տաճկաց ասպատակութիւնը լինում է ոչ միայն ուտելիք, այլ և սիրոյ առարկայ ձեռք բերելու, վասնորոյ թշուառ ձալեցիք թողնելով լայնատարած արտերը և աները, մինչև վերջին մարդը փախել անցել էին Ալեքսանդրապոլի հայ գիւղերը:

Շուտեմբերի վերջերին, երբ Ռուսաց յաղթութեամբ Ալաջայի գիւղը բոլորովին մաքրվում է Տաճիկներից, ցանուցիր ձալեցիք վերադառնալով իւրեանց գիւղը, այնտեղ ոչ միայն ոչինչ չեն գտնում, այլ և տների բոլոր փայտեղէն մթերը այրուած է լինում Տաճիկներից: Երբ ես ապրիլի վերջերումը Կարսի առաջնորդ հայր Աղուանեանի մօտ էի, այնտեղ եկած էր և ձալայ գիւղի երբեմն հարուստներից մինը, և աղեկաարշ սրտով խնդրում էր առաջնորդ հօր միջնորդութիւնը, որ Ռուսաց կառավարութիւնը բարեհաճ է շնորհել ամբողջ գիւղին գոնէ սերմացու ցորեն և գարի

Փոքր Նահնի բլուրի հիւսիսային ստորոտում պրծ է տաճկաւ:

կան Խալիֆօղլի գիւղը, որի բնակիչները, վաղուց թողնելով իւրեանց տները, փախել էին ամեն կողմի վերայ: Գիւղի մէջ գետեւորած էր փոստայի չորրորդ կայանը, իսկ թշուառ, ցածր, խոնավ խրճիթների մէջ բնակվում էին մի քանի ռուս զինուորներ: Վերջինները իւրեանց ջուրը գործ էին ածում մօտակայ ձիւներից գոյացած լճակից: Բնական աղբիւր ամենեւին չէ եղած և տաճիկ բնակիչները ջուրը ստանալիս են եղել հորերից, որոնց այնպէս են ծածկել և թաղցրել իւրեանց հեռանալու ժամանակ, որ այժմ նորանց զանեղու համար ռուսների բոլոր ճիգը ի զուր էր անցնում:

Խալիֆօղլուց դէպի հիւսիս, Կարս-չայի աջ ափի վերայ կայ մի տաճկաբնակ գիւղ Փարզիթ անունով, որ երբեմն եղել է զուտ հայաբնակ: Կոմս Պասկևիչի օրով նորա հայերը գաղթել են Ռուսաց սահմանները և այժմ բնակվում են Ալեքսանդրոպոլի գաւառի Զրաղու գիւղում: Նոքա թողել են Փարզիթի մէջ երեք քարաշէն կամարակապ աղբիւրներ, որոնք անշնորհ տաճիկների ձեռքում կամաց կամաց քայքայվում են:

Գիւղի հիւսիսային եզրում կայ մի հոյակապ եկեղեցու աւերակ, սրբատաշ քարից, բազմախորան և սաստիկ լայնանիստ, այնպէս որ տեսնողը կարող է ընդունել իբրև ամրոց, մանաւանդ որ նա ունի տարօրինակ ձև, այն է իւրաքանչիւր անկիւնը կազմուած է կիսաբոլորակ կամարակապ աշտարակից, մէջը լայն խորան: Անունը եղել է Ամենափրկիչ: Հարաւային պատի մէջ արտաքին կողմից եղել է հայերէն արձանագրութիւն, այժմ անհետացած նոյն իսկ անձոռի տաճիկների ձեռքով:

Սորանից 5.—6 վերստ դէպի Կարս, նոյն գետի աջ ափի վերայ կայ այլ տաճկաբնակ գիւղ Աղջաղայայ անունով, որի մօտի գերեզմանատունը իւր հայ տապանաքարերով ապացոյց է երբեմն հայ բնակութեան: Այժմեան բնակիչները մի քանի տարի առաջ եկած են Բորչալուի (Թիֆլիզի մօտ) թարաքեամայ թուրքերից: Գիւղը իւր անունը ստացել է իւր մօտի աւերակ փոքրիկ բերդից, որի ծագումը անյայտ է, բայց աւանդութիւնը ասում է թէ նորան շինել է ոմն Զարուհի թագուհի, որից և կազմուել է Զարիշատ գաւառի կոչումը: Այս գիւղը սահման է երեք կից գաւառների, այն է Կարսի, Շորադեալի և Զարիշատի:

Աղջաղայայից և Խալիֆօղլուց մինչև Կարս քաղաքը, աւերի քան քսան վերստ տարածութեան վերայ չէ նշմարվում ոչ մի գիւղ, ոչ մի շինութիւն: Այդ լայնարձակ դաշտերը, որ սրտեղազմի

պատճառով մնացել են առանց վարելու, պատկանում են Կարսի հոգաբարձր քնակիչներին : Ապրիլ ամսին նորանց վրայի ձիւնը հազիւ հալուել էր, իսկ Յունիսին, վերադարձիս ժամանակ ներկայանում էր մի հիասքանչ տեսարան. քամու հետ լողում, ձոռում էին խիտ առ խիտ բուսած երկայն, կանաչ խոտերը և նորանց մէջ խինձը, դեղնածաղիկը, դալիսոճնը, թխած աղիկը, կոճկոտութեքը, մեղրած ծուկը, հօշօշը, խնկած աղիկը, բըրթվինակը, տուպը, շուշանը, կառը և այլ շատ դաշտային ծաղիկներ միմեանց փաթըրթուած տալիս էին այդ լայնածաւալ տարածութեանը բազմատեսակ գոյներ :

Մեր ոտք դրած ծաղկափթիթ դաշտի արեւմտեան ծայրումը, մեզանից դեռ ևս շատ հեռու, աստիճանաբար բարձրանող մերկ և խճածածկ բլուրների գաղաթների վերայ, հսկայաբար կանգնած են ահռելի և արիւնհարբու մարտկոցները : Կարս քաղաքը իւր խրճրւածուած շինութիւններով հանգստանում է մարտկոցների ստորոտում : Մզկիթների այս և այն տեղ զգուած բարձր, սրածայր մինարէթները ձեզ հասկացնել են տալի, որ քաղաքի մէջ իսլամը ունի մեծ ծաւալ : Այո՛, ունի, և այդ պատճառով ամէն մի շինութեան ձեւից, ամէն մի փողոցից և խանութից, ամէն մի շարժումից և քայլից տաճկական հոտը ծրլծրում է : Ահա մենք մօտենում ենք քաղաքին նորա արեւելեան կողմից և հէնց ձեր ճանապարհի հարաւային եզրում բարձրանում է դաշտի վերայ շինած Հաֆիսփաշայ մարտկոցը, որ առաջինն ընկճուեց Ռուսաց զօրքի առաջ, քաղաքի վերայ յարձակման ժամանակ :

Եթէ Կարսը իւր անյայտ և անյիշելի ժամանակներում հիմնուելուց մինչև այս րոպէս միշտ և հանապաղ եղել է և լինելու է պատերազմական հանդէս, նա դորանով պարտական է իւր գեղեցիկ դիրքին : Նորա անյայտ հիմնադիրը այնքան բաղդաւոր հայեացք է ունեցել Կարսի տեղի վերայ, որ վերջինը ոչ միայն նետ ու անեղի շրջանում, այլ և վերջին դարերի հանձարի ստեղծած աշխարհակործան թնդանօթների շրջանում կարող է համարուել իբրև ամենուհիմնաւոր և դժուարամատչելի ամրութիւններից մէկը :

Արդարև, նետ ու անեղի շրջանի մէջ ընտրած բազմաթիւ քաղաքների և ամրոցների տեղադրութիւնը ամենևին համապատասխան չէ այժմեան պատերազմական կառարեղագործութեանց, այնքինչ Կարսը այդ տեսակ տեղերի մէջ կանգնում է մի որոշ բացառութիւն : Նետ ու անեղով զբաղաւորուած զինուորնորի համար այժ-

մեան միջնաբերդն է անմատչելի եղել, իսկ նորա շրջապատ մարտկոց-ներով պսակուած բարձր բլուրներն են անմատչելի այժմեան Կրուպ-պի թնդանօթների առաջ: Ուրեմն հնագարեան Կարսը ոչ միայն չէ կորցրել իւր նշանակութիւնը, այլ և աւելի է բարձրացել և գուցէ հէնց իւր զիրքին է պարտական, որ այսքան դարեր մնացել է շէն իւր՝ արդէն աւերակ դարձած կամ բոլորովին անհետացած ընկեր-ների մէջ:

Կարս-չայր Սողանլուի լեռնագոտուց դուրս գալով մինչև քաղաք չէ տեսնում ոչ մի կիրճ, ոչ մի ժայռ, այնինչ քաղաքի մէջ նա մտնում է երկու կողմից բարձրանող ժայռերից կազմուած մի ձոր, նախապէս կիսելով քաղաքը երկու բաժնի, արևելեան և արևմտեան: Վետի հոսանքով՝ մարտկոցները նոյնպէս կարելի է բաժանել աջակողմեան (արևելեան) և ձախակողմեան (արևմտեան): Տառն երկու մարտկոցներից չորսը Կարադաղ, Կարաբաղլախ, Հաֆիս-փաշայ և Կանլի աջ կողմումն են. իսկ մնացեալները, Զախմախ, Քահմա-փաշայ, Վալի-փաշայ, Ինգլիս-թաբիայ, Զիմ-թաբիայ և այլն գետի ձախ կողմումն են: Իւր բարձր զիրքով ամեն մարտկոցների վերայ իշխողը է Ինգլիս-թաբիայ, որ շէնել է 1855 թուին Անգլիացի ին-ժինէր գնդապետ Ուիլիամսը:

Եւ այսպէս՝ բոլոր մարտկոցները իւրեանց միաշար դրութեամբ շրջապատում են քաղաքը և բացի այդ՝ ինքեանք իրար հետ միացած են հողէ և քարէ հաստ և ամուր պատնէշներով, որոնց արտաքին կողմը նոյնպէս շրջապատած է գայլի-փոսեր կոչուած փորուածներով, որպէս զի պաշարող զօրքի հեծեալօրը չկարողա-նայ յառաջ մօտենալ: Մարտկոցների և նորանց միացնող պատնէշ-ների շրջապատ տարածութիւնը առ նուազը կլինի քսան վերստ: Այդ մարտկոցները և քաղաքը պաշտպանելու համար տաճկական զօրքի թիւը 1828 թուականին եղել է տասն եւ մի հազար մարդ՝ և համարեա՝ նոյն թիւը եղել է 1855ին:

Ապրիլի 13ի երեկոյեան ժամանակն էր, որ ես և իմ ուղեկից երիտասարդ բժիշկը կառքով մօտենում էինք Կարսին: Վերջինից նոյնպէս կառքով դալիս էր դէպի մեզ մի անծանօթ զինուորական, որին ուղեկիցս սրբազան պարտք համարեց հարցնել գեներալ Հէյ-մանի առողջութեան մասին: Ուղեկցիս նպատակը կարեկցութիւն ցոյց տալ չէր դէպի գեներալը: Ինչպէս վերը յիշեցի, նա Թիֆլիզից տանում էր գերազանցի համար զանազան խմիչքեղէններ, յայտնի բան է իւր մեծերի յանձնարարութեամբ:

— Գեներալ Հէյմանը արդէն մեռաւ. պատասխանեց անձանթ զինուորականը և անցաւ մեղանից:

«Էհ, ի՞նչ անեմ թէ մեռաւ. . . . խմիչքները ես կը խմեմ» մրթմրթաց բժիշկը քթի տակ, և իբրեւ ապացոյց իւր ասածին, հանեց արկղից մի շեշ, բացեց խցանը և բաժակ չլինելու համար, ուղղակի շեշով խմեց, կառքի գնալու ժամանակ: Խմիչքը շատ օլա-Փիտ էր: Բժիշկը խմելուց առաջ «երկնային թագաւորութիւն» ցանկացաւ գերապանցին:

Նոյն երեկոյին, միջնաբերդի ստորոտի տներէց մինի մէջ տուին մեզ մի առանձին սենեակ: Շատ օլաՓիտի մնացորդը վերջացնելուց յետոյ բժիշկ ուղեկիցս մնուցաւ Հէյմանին և սկսեց աջ ու ձախ յիշեցնելով պատուասիրել առ հասարակ հայերին: Յաճախ զործածելին լինում էր արմեաշկա՝ բառը: Որովհետեւ միայն երկու օր էր որ մենք ծանօթացել էինք միմեանց հետ, այսինքն միասին եկել Կարս, վասնորոյ կարծելով որ մի գուցէ յայտնի չէ նորան իմ հայկական ծագումը, ես ժպտալով հասկացրի նորան, որ փոքր ինչ իւր բերանի սանձը քաշէ: Ընկերս այնու ամենայնիւ մնաց սանձարձակ:

— Ի՞նչ պատճառով դուք այդքան ատում էք հային, գուցէ Թիֆլիզում որ և է հայ վաճառական մի քանի կոպեկ աւելի է պահանջել ձեզանից, դուք Ռուսաստանից նոր եկած չէիք կարող ճանաչել հային:

— Ոչ, ատում ենք նորա համար, որ ատելի են: Ի՞նչի զորո-րինակ ատում ենք հրէաներին:

Այդ ես ևս չգիտեմ. պատասխանեցի, և իմ գործս չէ գիտենալ. թող ատողը բացադրի: Շատ ցաւում եմ, պարոն, շարունակեցի ես, որ դուք, թէ և բարձր ուսում էք ստացել, բայց դեռ տխմարութեան մէջ լողում էք: Դուք պատկանում էք արդէն այն յայտնի կուսակցութեան, որ ամենին էլ ատում է: Հայը, իբրեւ ազգ, կարող է ունենալ իւր մէջ և վատ անդամներ, ինչպէս նոյն ազգը որին պատկանում էք դուք: Սթէ ձեզ տեսնելով կարելի է տխմարացնել ամբողջ ազգին, նոյնպէս և մի քանի վատ մարդ նըշմարելով հայհոյել հայ ազգին, այդ կլինի ձեր կողմից աւելի քան համարձակութիւն:

— Սկ մին էլ խմենք Հէյմանի հոգեհանգիստը. . . , խօսքս կտրեց ընկերս: Երկու օրից յետոյ նա գնաց Հասան-Ղալայ և այնուհետեւ ես նորան բոլորովին չկարողացայ տեսնել:

ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԻ

ԼՋՎԵՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՍՈՒՆԵԱՆ ԵՒ ՀԱԿԱՀԱՍՈՒՆԵԱՆ ԽՆԴԻՐ.

Երբ այսպիսի ժամանակ որ եւրոպական դիւանագիտութիւնն և լրագրութիւնն դարձեալ փոթորիկ կը գուշակեն Արևելք, բայց այնպէս նաեւ չեն կրնար փոքր և ըստ երևութիւն չնչին կարծուած հայ կաթողիկոսայ խնդիրով չզբաղել՝ իրաւունք է որ այս մասին հայ ազգը ճիշտ տեղեկութիւն ունենայ. մանաւանդ Ռուսաստանի հայք որ արդէն այս խնդիրը քննել և յուզել սկսան:

Ե.

Ո՞վ է, ի՞նչ է այդ Հասուն որուն վրայ այնչափ բան գրուած է, թուղթ՝ տետր և հատորով զիրք, որ կրնար բաւական մտտեղարման մը կազմուիլ, և վերջապէս որու համբաւը մինչև Եւրոպա տարածուեցաւ:

Հասուն՝ պապականութեան հարազատ որդին է հոգւով՝ մըտքով և սրտով. ունի նա ինչ որ ճշմարիտ կաթողիկ մը պէտք է ունենայ՝ — նախանձայուզութիւն՝ որ ամեն տեսակ ներողամտութիւն կը վտարէ, ատելութեան ոգի ընդդէմ ամեն մարդու՝ ամեն կրօնի՝ ամեն ազգի՝ ամեն դաւանութեան որ արտաքոյ է հռոմէական եկեղեցւոյ՝ և մինչև գերեզմանէն անդին հալածանքն իրեն սկզբունքն է. — Շահասիրութիւն՝ ոչ իր անձին՝ այլ իւր եկեղեցւոյն համար, և մինչև այն պայմանին ձգտեալ, որ զրկողութիւն՝ յափշտա-

կութիւն՝ աղքատութեան ոտնհարութիւն՝ հարստութեան շողջորթութիւն սովորական դարձած արհեստ է իրեն համար. — փառասիրութիւն՝ իշխանութեան սէր, օրինաւոր կամ ապօրինաւոր՝ միայն թէ գայ իշխանութիւն ո՛չ վարէն՝ հիմէն՝ ժողովրդէն վեր ելնելով, այլ վերէն իջնելով՝ աիրող հոգեւոր և մարմնաւոր՝ հռոմէական կամ տաճկական կարողութենէ, բայց միշտ հզօր ձեռքէ. — ատելութիւն և հալածանք, հակառակութիւն ուսմանց՝ գիտութեանց և ամեն դաստիարակութեան որ կատարեալ հռոմէական չէ:

Գրեթէ քառասուն տարի այս տեսակ մարդ երեցաւ Հասունեան Անտոն վարդապետ, որ եպիսկոպոս՝ մեարապոլիս՝ պատրիարք՝ կաթողիկոս եղաւ կաթողիկ հայոց. միշտ արհամարհելով ժողովրդեան ընտրութեան իրաւունքը, հարատահարելով նորա եկեղեցին, դանելով՝ ստեղծելով միջոցներ, և սարագայներէն օգուտ քաղելով տարածելու համար հռոմէականութիւնը հայ ազգին մէջ: Եւ առջի օրէն թշնամի համարելով իրեն Վենետիկոյ Մխիթարեանք:

Բ.

Ի՞նչ էին և են Վենետիկոյ Մխիթարեանք:

Միշտ կաթողիկ. և Մխիթար ինք առաջին եղած է դաւանելու թէ «Արտաքոյ լատին եկեղեցւոյ փրկութիւն ոչ գոյ» ինք՝ դեռ ընդհանուր չեղած անսխալակ անուութեան դաւանութիւնը՝ ընդունած՝ խոստովանած է այդ նոյն դաւանութիւնը. միայն տարբերութիւնը իր միաբանութեան և իր համանման գոլէճի վարդապետաց՝ Վիէնայի՝ Ձմմառու միաբանութեանց, հոն է որ, հայ լեզուի՝ ազգային պատմութեան և մատենադրութեան շատ աւելի տեղեակ Վենետիկոյ Մխիթարեանք, գրականութեան աւելի հետեւալք և աւելի գիտուն քան զմիւսները անհամեմատ առաւելութիւն ունեցել են և ազգեցութիւն ազգին մէջ. իրենց տպարանը կարեւոր գիրքեր և դաստիարակութեան գործիքներ մատակարարել էին ազգին այնպիսի վիճակի մէջ՝ որ տգիտութիւնն ընդհանուր էր և գրողներուն թիւը նուազ: Երբ ընդհանրապէս այսօր գրողներուն թիւը կարելի է ըսել աւելի է քան թէ ընթերցողաց:

Եղաւ նաև միջոց մը որ Սամուէլ Մուրատի և Ռաֆայէլ Ղա-

րամանի թողած գումարներով երկու վարժարանաց հաստատութեամբ, և այդ վարժարաններու աշակերտ միայն կաթողիկ հայոց զաւակները ընդունելով, իրենց ազգեցութիւն շատ աւելի զօրացել էր համակրօն ազգայնոց մէջ և նուաւ քիչ շատ ծանօտանալի հայուն ընդհանրութեան մէջ: Իրենց գիտութեան համբաւը այնչափ տարածեալ էր՝ որ անխտիր ազգին մեծ և փոքր մասերը մտիթարեան վարդապետ երբ կըսէին՝ ամենագիտուն էակ մը կերեակայէին, և ո՛ր և իցէ գրական աշխատութիւն իրենց կը յանձնուէր, և իրենք միայն ճանչցուէին կարող այնպիսի աշխատութիւն մը ՚ի գլուխ հանելու, և թերեւ շատ սխալ չէր նաեւ այս կարծիքը ժամանակին համար: Հայութիւնը իրենք չէին ուրանար և նախատինք չէին համարեր, միայն բան մը կար որ Լուսաւորիչ և ամեն Հայաստանեայց հայրապետք և վարդապետք պապական կը հաւատային ու կը քարոզէին և այն ժամանակներուն համար որոնց մէջ պապութիւն չի կար¹⁾: Բայց Հռոմ այսչափով գոհ չէր կրնար լինիլ, իրեն պէտք էր այնպիսի զաւակներ, որ ամեն բան ուրանային ամեն ազնուական զգացմունք զոհէին, իրեն պէտք էր այնպիսի աշակերտներ որ ազգութեան՝ ազգային լեզուի՝ պատմութեան՝ փիլիսոփայութեան՝ լեզուաց գիտութեան՝ բնական գիտութեանց ամեն ուսմունք արհամարհէին, մարդկային գիտութիւնը բաւականանար բոլորովին իւր սահմանափակ աստուածաբանութեան մէջ:

Ուստի Հասուն երբ քառասուն տարի առաջ Պօլսոյ նախագահ եպիսկոպոսապետ անուանուեցաւ միայն Հռոմայ պապին հաւանութեամբ և առանց իւր ժողովրդեան հաւանութեան, առաջին նպատակ իրեն դրաւ այդ Մտիթարեանք հարուածել անուղղակի միջոցներով, իրենց արդիւել, ինչչափ որ կարելի էր, գաւառաց մուքքը, փոխանակ նոցա՝ իւր աշակերտակիցները և աշակերտները գործածել զանազան պաշտօններու, և վերջապէս այնպէս բրաւ որ Մտիթարեանք յայտնի իմացան թէ թշնամի մը ունէին գլուխնին, և զանխուլ պատերազմը սկսաւ, երկու կողմն էլ զէնքերը պատրաստել էին:

1) Պապութիւնը՝ այսինքն ընդհանուր և տիեզերական պատրիարքութիւնը և գլուխ եկեղեցւոյ անուանուելը սուրբն Գրիգոր Հռոմայ քահանայապետ կը մերժէ. երբ իւր անմիջական յաջորդը է՝ դարուն սկիզբը կընդունի:

Գ.

Մխիթարեանք երկու վարժարան ունէին որ իրենց ազդեցու-
թեան և զօրութեան մեծ գործիք էին փոքրիկ ժողովուրդեան մը մէջ
որ քառասուն հազար մարդու հազիւ կրնար հասնիլ: Զորս հինգ
տարուան մէջ հարիւրէ աւելի աշակերտք այս վարժարաններէն
դուրս եխելով չեմ ըսեր զարմանալի՝ այլ չափաւոր գիտութեամբ
նաեւ՝ տգէտ ժողովուրդեան մէջ ազգութեան հայրենի լեզուի սէրը կը
տարածէին և եւրոպական լեզուաց տեղեկութեամբ՝ երեւելի մատե-
նագրաց ծանօթութեամբ կրօնամոլ գաղափարները կը տկարացնէին:
Նոյն Մխիթարեան վարդապետք երբեմն իրենց վարժարաններէն ե-
լած աշակերտները չէին ճանաչեր և կը հարցնէին իրենք իրենց թէ
«Մըք ծնաք մեք զոտա»: Ուր կը մնար Հասուն և իւր արքանեակները:

Բայց օր մը յանկարծ Մխիթարեան վարդապետ մը եկաւ
1846-ին Պօլիս, որ Մուրատեան վարժարանի մէջ վարժապետել էր
երկայն ժամանակ. իւր աշակերտները այդ մարդուն քով խանցան,
որ իրօք սովորական մարդ չէր իւր հաստատամիտ բնաւորութեամբ,
իւր խառնափնդոր գիտութեամբ՝ իւր ազգասիրութեամբ՝ կաթողիկ
կրօնամոլութեամբ և իւր անշահասէր առաքելութեամբ. իրօք ա-
նոնցմէ էր որ եթէ քրիստոնէութեան առաջին դարերու մէջ լինէր,
անշուշտ մարտիրոսութեան պնակի կարժանանար՝ այլ Սալօնարօլ
մը՝ Լուտեր մը երբեք չէր կրնար լինել. վասն զի նոր Բաբիլոնի
պծութիւնը և վեղճմունքը կարող չէր տեսնել և նորա կործանու-
մը գուշակել՝ միշտ համոզեալ լինելով թէ այդ վիմին վրայ չէնուած
է եկեղեցին: Աս մարդը որ իր ազգը ըսաւ իւր գաղափարին կը
սիրէր, ընկերութեան մը յատակագիծ պատրաստեր էր լայն և ըն-
դարձակ, որ մեծ ազգի մը ընկեղծները կուզէր ընել տալ իւր ըն-
կերութեան, և ուրուն անունը նաեւ մկրտեր էր Հա մա զ զ ե ա ց.
անունը կը յայտնէր թէ ընկերութեան դռները բաց էին ամեն հա-
յու համար. իսկ ընկերութեան հիմնելիք ուսումնարանաց կարգա-
դրութեան մէջ՝ «բայց որովհետեւ ի խնդիր եմք ճշմարտութեան,
կըսէր, հռոմէական կրօնք պէտք է ուսնին աշակերտք»: Եթէ ոք
առարկէր թէ այդ կանոնը որ նախատինք մը պարունակելով կաթո-
լիկ չեղողին, Լուսաւորչական Հայոց ոչ ոք կը մասնակցի այդ ընկե-
րութեան. ինք միամիտ հաւատով կը հաւատարմէր թէ ամենքը պի-
տի միաբանէին: Բայց այդ բարի մարդը որ մինչև այն օրը Սուրբ
Ղազարու կղզիէն դուրս առաջին ոտք կը փոխէր և դեռ իւր եկե-

ղեցւոյն ոգին չէր ճանչեր, ազգէն՝ որու կրօնքը կը նախատէր թշնամութիւն չի տեսաւ, այլ իւր կրօնական գլխէն սկսաւ քարկոծուիլ:

Հասուն՝ նախ դարմանքով նայեցաւ այս մարդուն և իւր ընկերութեան վրայ, վասն զի այդ համազգեսաց անունը իւր փափուկ ականջներուն քաղցր չէր հնչեր: Ինք որ շատ կը սիրէր կաթ ու լիկ ազգ անուանել իւր ժողովուրդը, առանց հայ անունը վրան դնելու և իւր ժողովրդեան մեծ մասը իւր կարծիքէն էին՝ երբ մէկը հարցնէր թէ ի՞նչ ազգէն, կաթ ու լիկ ենք կըսէին. անկարելի էր իրենց հայ եմ զրուցել տալ: Բայց այդ Մխիթարեանց աշակերտք Հայոց պատմութեան դաս առած էին, և ի մեծ գայթակղութիւն Հասունի հարազատ՝ տգէտ և կէս թուրք՝ կէս լատին ժողովրդեան հայ կանուանէին ինքն իրենց, հայերէն մաքուր կը խօսէին և իրենց տներուն մէջ կը ծաւալէին. իրենց կիսկատար փիլիսոփայութեամբ ազգութեան հոգւոյն տգէտ թշնամիները՝ Գոլէճի տգէտ վարդապետները կը պապանծեցնէին, և ժողովրդեան մէջ թէպէտ ծանր և կաշն ի կաշ, բայց միշտ ազգութեան գաղափարը՝ ազգային լեզուն ուսմունքը կը յառաջանար:

Հ. Պետրոս Մինասեան նոյն միջոցին իւր Համազգեսաց ընկերութեան որումը ցանկէն վերջ Պօլիսէն կերթար Տրապզոն վարժարան մը շինելու, Հասունի սրտին ցաւը աւելցնելու համար: Այդ մարդը որ անշահասիրութիւն ունէր եգիպտացի անապատական ճիւղաւորի չափ, զրաւեց Տրապիզոնի կաթողիկէ հայոց սիրտը, մէկ կողմէն դաս կուտար տղայոց և միւս կողմէն հասարակ մշակի պէս կաշխատէր զպրոցին շինութեան: Քանի որ սինաղարդ և խալիկան ճարտարապետութեամբ շէնքը կը բարձրանար՝ Տրապզոնի առաջնորդ Հասունեան վարդապետը քունը բոլորովին կորոյս: Ուստի Հասուն իմացուց վիճակը Հռոմի պապին որ մէկ կողմանէ Համազգեսաց ընկերութեան արդելք կը հանէր, և միւս կողմանէ Հ. Մինասեանի կը հրամայէր թողուլ Տրապզոն և կիսակառոյց վարժարանը և իւր աշակերտները՝ ու դառնալ Վենետիկ իւր վանքը:

Դ.

Համազգեսաց ընկերութիւնը կազմող երիտասարդք այդ հռոմէական արգելքներով չի դադրեցան, պապին աղերսազիր կը գրէին իրենց կաթողիկոսութեան անարատութիւնը ցցնելով, և ծա-

մանեան կառավարութեան կը դիմէին ջրելու համար հասունական զրպարաութիւնքը որ զերենք խռովարար կը ցցնէր տէրութեանն Այս հալածանքը ինչպէս բնական է՝ ընկերութիւնը կանգուն պահեց, որ կրցաւ մեծ ժողովարան մը շինել Բերա, անմիջապէս Հասունի վարդապետական վարժարանի մօտ, փոշ իւր և իւրայնոց աչքին: Իր պաշտօնը կատարեց այդ ընկերութիւնը, կրօնամարտութեան դէմ դրօշակ եղաւ հռոմէական հայ ժողովրդեան մէջ:

Ե.

Բայց Հասունի տառերութիւնը Համազգեսաց ընկերութեան դէմ այնչափ չէր՝ որչափ Մխիթարեանց դէմ, որ հայր և ծնող եղան այդ ընկերութեան, և իրենց վարժարաններով իրեն ազդեցութիւնը օր աւուր կը տկարացնէին. ուստի որոշեց հզօր հարուած մը տալ այդ թշնամեաց: Գիրք մը հանեց իտալական լեզուաւ, ուր հեղինակի անուն չի կար, և տպագրութիւնը որ Պօլես եղած էր Բտալիոյ մէկ քաղաքը կը կեղծէր. Մխիթարեանց դէմ տառերութեամբ կուրցած այդ պատրիարքը՝ այդ կրօնական գրուիւր՝ այդ սիրոյ քարոզ Աւետարանի աշակերտը, հերձուածող և հերետիկոս հայոց ընկեր և եղբայր կանուանէր Մխիթարեանք, տէրութենէ ապստամբելու հակամէտ և դաւաճան կանուանէր նոքա, նոցա համախոհ կամբաստանէր Տիւղեանց գերդաստանը և Համազգեսաց ընկերութեան անդամք, վերջապէս կասկածելի Հռոմայ հերետիկոսութեամբ, կասկածելի ծածկաց ապստամբութեան հոգւով:

Եթէ Մխիթարեանք խելօք կենային և հանդարտութեամբ պատասխանէին այդ յիմար գրուածքին, վնասը բոլոր Հասունին կը լինէր. բայց դժբաղդութիւնը իրենց համար հոն էր, որ օր աւուր նոյն միաբանութիւնը իւր գլխաւոր բարոյականը՝ անշահասիրութիւնը կորուսեր էր, և անձնական շահը սպրդեր մտեր էր իւր անդամոց մէջ. լի կրիւք յիմար պատասխան մը տպեցին Ս. Ղազարու տպարանէն և զերենք կարծեցին արդարացնել Հռոմայ առջև Հայաստանեայց եկեղեցին և Հայ ազգին միլիոնները հերետիկոս և հերձուածող անուանելով: Եւ Մխիթարեանց դիմակն ինկաւ, և ազգն իմացաւ. թէ ի՛նչ տեսակ մարդկանց հետ գործ ունէր:

Իրենց մէջ այն վաստակաւոր և խղճի տէր անձինք՝ որ չի

կրցան այդ անձոնքի և յիմար արդարացման տանիլ՝ որ աւելի յան-
ցաւոր կընէր զիրենք Աստուծոյ առջև քան թշնամեոյն ամբաստա-
նութիւնը՝ և բողոքեցին. իբրև փտեալ անդամ կտրուեցան և մեր-
ժուեցան միաբանութենէ, մոռցուեցան՝ արհամարհուեցան իրենց այն-
չափ տարուան առժանելի աշխատանքը, և աշակերտք և որդիք յան-
դգնեցան իրենց պատուելի վարժապետներն ու ալեւոր հայրերը դա-
տապարտել և ոտնհար դուրս մերժել հայրենի տնէն: — Եւ եթէ
այս օր միաբանական ոգին կը տկարանայ, իւրաքանչիւր միսիթա-
րեան իւր առանձին քսակը լցնելու կը ջանայ և իւր անձնական
շահը կը հոգայ. զարմանք չէ. վասն զի այս միաբանութեան հի-
մունքը՝ ապերախտութեան տապարը հարուածեց և ստութեան որ-
դը կը կրծէ: Ու և իցէ ընկերութիւն Թէոդորեանի և Այվազեանի
պէս անձինք չի կրնար զոհել անպատիւ:

Հասուն ուրիմն ոչ իր անձոնքի գիրքով այնչափ վնաս տուաւ
Մխիթարեանց, որչափ նոքա իրենց պատասխանաւ, որ զիրենք ազ-
գին ընդհանրութենէն հեռացուց, Հռոմայ առջև կասկածալի ցցուց:
Արդէն ինք քաղաքական պատրիարքութենէ հրաժարած էր և հո-
գեւորական իշխանութիւնը իբրև զէնք գործածելով ընդդէմ իւր
ժողովրդեան՝ առանց նորա հաւանութեան և գաղտնի զիշերայն ե-
պիսկոպոսներ կը ձեռնադրէր՝ թէմեր կստեղծէր: ձշմարիտ է որ այդ
եպիսկոպոսական աթոռները իրեն համար եկամտի աղբիւր մ'էին.
վասն զի իւրաքանչիւր եպիսկոպոսի համար տարին 10, կամ 20
հազար Փռանք փող կ'ընդունէր Գաղղիոյ Լիոնի ընկերութենէն, և
ինչպէս իւր սովորութիւնն էր առիւծի բաժին մը միշտ իրեն կը
հանէր:

Անհնարին է մոռնալ իւր սիրական Առաքելեան եպիսկոպոս
մը, որ Տրապզոնի Հ. Մինասեանի շինած վարժարանը՝ որ անխը-
նամ կը փլէր՝ այրել տուաւ, որպէս զի յիշատակը շուտ վերնայ.
հիմա խանձեալ և սևացեալ ուսումնարանը կանգուն արձան է այդ
եպիսկոպոսին սև և դժոխային հոգւոյն յիշատակին: Տրապզոն գը-
նացող ճանապարհորդին խորհրդածութեան արժանի նիւթ մ'է
այդ աւերակ շէնքը:

Օ.

Բայց անկարելի է ուրանալ Հասունի գործունէութիւնը և
յաջողակութիւնը. ամեն զխուսածէ օգուտ քաղել իր կատարելու-
թիւնն էր: Գաղղիա կայսրուհի մը ունէր անգաւ Սպանիացի, երկու

երեք տարին անգամ մը ուխտի կերթար այդ կնոջ, և այն ժամանակ գաղղիական ազդեցութեամբ ամենակարող կը լինէր ինք ի Պօլիս: Այդ ազդեցութիւնը իրեն դրամական հարստութեան աղբիւր մը դառնալով, եկեղեցի կը շինէր՝ առաջնորդարան կը շինէր՝ լատինաց եկեղեցի մը կը գնէր, երկու վանք կը հիմնէր՝ կուսանաց, Գործունէութիւն և յաջողութիւն երբ մարդու մը բնաւորութեան մէջ կան, և եթէ բնկերանայ այդ կատարելութեանց հետ խղճմունքի նրբութիւն, ի՞նչ բանի կարող չլինիր մարդ:

Մենք տեսնեք որ նա ամբաստանեց զՄխիթարեանս թէ հայոց թագաւորութիւն կուգէին կանգնել. նոյն զրպարտութեան զէնքը գործածեց Բարեգործական ընկերութեան դէմ՝ նաև որ Կիլիկիա հող գնել կը փափաքէր՝ երկրագործական դպրոց մը շինելու համար աղքատ տղոց:

Շատ կարելի և հաւանական է որ իւր այս զրպարտութեան հետեանք եղած է նաև Զէյթունցւոց քաշածներն անցեալին և այս օրուան ներկային մէջ:

Այս կասկածը այսպիսի մարդու վրայ անտեղի չէ, վասն զի անմիջապէս տաճիկ միւտիրին ետեւէն՝ մինչև իր մայրապետները Զէյթուն կուգէր մտցնել, և մոուց էլ Զէյթուն՝ ուր կաթոլիկ մը չի կար և Պետրոսի հաւուն ձայնը երբեք լսուած չէր:

Երկու երեք զօշաքաղութեան դիպուածներ կան այդ մարդուն կեանքին մէջ որոնք սոսկում կը պատճառեն այս գրողին պէս տկարամիտ անձանց՝ և զօրաւոր դուրսերու ծիծաղ կը պատճառեն թերևս: Մենք միամիտ անձանց համար կը գրենք որ կը հաւատան թէ ամեն մարդու անքաւելի մեղք է աղքատը զրկել և նորա իրաւունքը յափշտակել, մանաւանդ եկեղեցականին որ Քրիստոսի աշակերտ ինքզինքը կանուանէ:

Գաղատացի չքաւոր հայ կաթոլիկ մը՝ Մարգարեան անուանեալ կը թողու իր հայրենիքը երիտասարդ հասակի մէջ և ծերութեան հասած կը մեռնի Ալեքի (ձէզայի), ժառանգութիւն թողլով հիւանի գործարան մը և ուրիշ ո՛ր և իցէ անշարժ կամ շարժուն ստացուածք, որ ոմանք Յ, Ա միլիոն Փրանքի կը հասցնէին, Հասուն եպիսկոպոսապետ շուտ մը կը գրէ Գաղատիոյ թէմական եպիսկոպոսին, իմացնելով այս դիպուածը, և կը հրաւիրէ որ կամ ժառանգներէն մէկը գայ Պօլիս և ժառանգութեան ինդիր կարգի դրուի, կամ վաւերացեալ թուղթ մը իրեն զրկուի որպէս զի ինքն ժառանգաց գործը կարգի դնէ: Եպիսկոպոսը շատ կը ջանայ որ

գոհողութիւն յանձն առնելով ժառանգներէն մէկը անձամբ երթայ Պօլիս, բայց նոքա միշտ աղքատութեան պատճառաւ կը հրաժարին, և կատարեալ իշխանութեամբ փոխանորդ կընտրեն իրենց Պօլսոյ նախագահ եպիսկոպոսապետը: Եւ կսպասեն՝ և կը գրեն ամիսներով՝ և տարիով՝ և վերջապէս յուսահատած, իրենց մէջէն մէկը կուղարկեն Պօլիս, որ հետի Փոքր Ասիոյ ճամբան կը կարէ և կուգայ շիտակ Բերայի Հասունի առաջնորդարանը. բայց դռնապանը զինք չուզեր ընդունել. նախագահի փոխանորդը զինք խստութեամբ կը մերժէ և եկողը կը պարտաւորի ամառը ջուր ծախել ճամբաները և ձմեռը կոշիկ մաքրելով ապրիլ: Գաղղիոյ հիւպատոսարանը տետրակներուն մէջ Մ. Իտ եւրոպացի փաստաբան մը առաջին անգամ երթալուն խոյզ և խնդիր ընելու այս նիւթիս վրայ՝ հազիւ թէ փոքրիկ նշմարանք մը կը գտնէ, երկրորդ օրը ամեն արգելք և չարակամութիւն գտնելով կը յուսահատի և կը նահանջի:

Աւելի ծանր է ուրիշ խեղճ մարդու մը վիճակը որ այս տողերը գրողը անձամբ տեսած և խօսեցուցած է:

Այս մարդը նաև Գաղատացի, խոհարարի Գէորգ էր իր անունը. Եգիպտոսէն կնքուած ծրար մը կը յանձնեն իրեն իւր տէրերը երգում առնելով իրմէ որ երեք ընկերներէ ո՛րն որ հասնի և ուզէ յանձնէ նորա, և լաւ վարձք մը կուտան իրեն: Գէորգ ամենայն վտանգաւ մաքսերէ փախցնելով իրեն յանձնուած ծրարը կը հասնի Պօլիս. փոքրիկ տուն մը կառնու և պարտեզէն մէջ փորելով կամարիկ մը կը շինէ ու կը թաղէ իրեն յանձնուածը: Կամուսնանայ և Թագուհի անուն կին մը կառնու: Բայց դժբաղդութիւնը կամ Հասունի բարեբաղդութիւնը այնպէս կը բերէ որ Գէորգ ծանր հիւանդ կիյնի, և մահուան վիճակի մէջ չի կրնալով խղճմանքը հանգիստ լինիլ, քահանային խոստովանութեան ժամանակ կը յայտնէ իւր գաղանիքը՝ որ երբ մեռնի այդ ծրարը պահուի տետրը յանձնուելու համար: Ո՞գիտէ քանի օր կանցնի և Գէորգ քունէ կարթննայ և ինքզինք կը գտնէ Բերայի Ս. Յակոբայ հիւանդանոցը. կիւնը կը հարցնէ՝ չի կայ, կուզէ իմանալ թէ ո՞վ զինք բերաւ՝ որոշ պատասխան չիկայ, վերջապէս երբ կարողութիւն կուգայ և կերթայ իրեն դուռը կը զարնէ՝ բացող չի կայ. դրացիներէն կիմանայ թէ Թնկեանց մէկ ծառան և բեռնակիր մը տունը պարպեցին իւր հիւանդութեան՝ երբ զինք Ս. Յակոբ փոխադրեր էին. դուռը դարբնի մը բանալ կուտայ և պարտեզը երբ կերթայ՝ կը տեսնէ իւր կամարը ջարդուած և ամեն կահ կարասիք անհետա-

ցած: Կը գիմէ Հասունին՝ կը վռնտեն. աղերսագիր կուտայ զինք խոստովանցնող քահանային՝ Հասունին և Թնկուեանց զէմ՝ ոչ ոք կը լսէ, և այս վիճակին որպէս զի ամեն դժբաղդութիւն կատարեալ լինի խեղճին գլխուն, տարիներով չերեցող տէրանց մէկը Պօլիս կուգայ ուղեւում ծրարը՝ և մարդուն թշուառութիւնը և յուսահատութիւնը տեսնելով՝ նա էլ կը յուսահատի, կենէ, կերթայ: Իսկ Գէորգ կէս ցնորեալ ճամբայները կը շրջի:

Երկար է պատմել խեղճ այրի կնոջ պատմութիւնը, որ իբրև յիմար ծածկաց յիմարանոցը դրուած էր տարիներով և որուն յանձանքն էր տուն մը ունենալ որ Հասունի գործակատար Գափտանձի Անտոն մը յափշտակեր էր: — Աւելորդ է պատմել աղքատ աղջկան մը պատուոյ զին հարիւր ոսկի, զոր Գերապայծառ Տէրը արժան համարեր էր առնուլ և չի դարձնել:

Է.

Այսպիսի առաքինի գործերու հետ մէկտեղ, յանկարծ զէնքերը նաև փոխել գիտէր և ամեն գոյն առնուլ՝ երբ Մխիթարեանք ճնշեց Համազգեաց ընկերութիւն ձանձրացուց՝ Բարեգործական ընկերութեան վրայ անզգամ զրպարտութիւն գնելով, վախկոտներն ահաբեկ ըրաւ, Մխիթարեանց «սքեմ գգեցաւ և եղև կրօնաւոր», ուսմանք տարածելու եղաւ վայրկեան մը, և եղաւ ազգասէր հայ միշտ իւր կաթողիկոսութեամբ: Հաստատեց «Ժողով ազգային կրթութեան» անուամբ բան մը, որուն ինքն էր նախագահ, ծրագիր տեսլակ մը հանեց ուր հայ քրիստոնէի պէս կը խօսէր. ազգին ազիտութեան և յետամնացութեան վրայ կը ցաւէր և փափաք կը յայտնէր որ ազգին ծառայել ուղղուները ըստ իւրեանց կարգի ոմանք զրամով՝ ոմանք աշխատանքով՝ ոմանք ուսմունքով միաբանին և օգնեն այս մեծ ձեռնարկութեան:

Իւր ժողովքին կազմութեան մէջ սէր և միութիւն ցոյց տալով իւր երբեմն ատերի Վենետիոյ Մխիթարեանք բերաւ նստեցուց, այնչափ ոտնհար եղած Անտոնեանք նաև բերաւ հոն ժողովեց, Վենայի Մխիթարեանք՝ իւր հին դաշնակիցքը բերաւ իւր Գողթի վարդապետաց քով նստեցուց: Բանաստեղծական փառաւոր կնիք մը նաև ուր Նրասիս գետ իւր ալիքներով ծափ կը զարնէր և զիտութեան լոյսով կը փայլէր՝ կը նշուէր, այս ժողովին հայրենասէր

զգացմանց բաւական արտայայտութիւն կրնար համարուիլ: Երբ իւր ազգասիրութեան նաւը այսպիսի յաջողակ հողմով կերթար կը սլանար, ժողովին ատենադպիրը՝ Վենետիկի Մխիթարեան Գաթրըճեան վարդապետ մը, անունին յարմար բնութեան խարդախութիւնը ցոյց տուաւ և օր մը յանկարծ կից տալով ժողովին էլ՝ կրթութեան էլ, ելաւ փախաւ Հռոմ, ամբաստանելով զնոյն ինքն Հասուն իբրեւ ակադեմիալ Վենետիկոյ Մխիթարեանց ազգասիրական հիւանդութեամբ: Մենք չենք գիտեր թէ այս Գերապայծառ անձը ի՞նչ զրուցեց, ի՞նչ խորհրդածեց այս առաքինի և աստուածաբան վարդապետին շարժման վրայ, — միայն այն գիտենք որ «Ժողով ազգային կրթութեան» ըստած բանը մեռաւ և թաղուեցաւ: Եղիատակն անգամ մոռցուեցաւ:

Ամեն մարդ որ հետաքրքիր էր այս տեսակ մարդու մը տարօրինակ ազգասիրութեան վրայ, այսչափ միայն կրցաւ իմանալ թէ Գերապայծառ Տէրը Գաղղիոյ կայսեր կողմէն յորդորեալ էր ազգասէր լինելու փառաւոր ապագայի յուսով: Բայց Հռոմ և իր պապը և իր ս. ժողովքը որ այդպիսի կատակ չէին իմանար Գաթրըճեան վարդապետին համակարծիք գտնուեցան և տապալեցին այդ լուսաւորութեան շէնքը:

Բ.

Բայց Հռոմ քիչ ժամանակէն վարձատրեց լեռն իր սիրելի արբանեակը որ վայրկեան մը չի տատամեց և հնազանդուեցաւ իր առաջին հրամանին:

Կաթողիկ հայ ժողովուրդը կաթողիկոսութիւն մը ունէր հաստատած 130 տարի առաջ Սոյ կաթողիկոսութեան աթոռին հակառակ Լիբանանու լեռներուն մէջ, և այս աթոռին կաթողիկոսը որ գրեթէ անձանօթ էր Պօլսոյ կաթողիկ ժողովրդեան, այս ժամանակներս վախճանեցաւ: Հռոմ բոլոր իւր օրինաւոր և ապօրինաւոր ամեն միջոցներն ի գործ դրաւ և Պօլսոյ եպիսկոպոսապետ Հասունը կաթողիկոս ընտրել տուաւ եպիսկոպոսաց ժողովքէն, և այս կաթողիկոսական աթոռը հրամայեց Կոստանդնուպօլիս փոխադրել: Սե սա՛ երախտագէտ որդի՝ Լիբանան օծուելէն վերջ դիմեց Հռոմ պապին ոտքը պագնելու. և Լուսաւորչայ նշխարք մը, Լուսաւորչայ շղթայ մը և Լուսաւորչայ խարաղան մը ընծայ առած դարձաւ յաղթանակաւ:

Թ.

Քանի մը տարիներէ ի վեր կաթողիկ հայոց քաղաքական պատրիարքը վախճանած էր, և տեղը ուրիշ մը դնելու յայտնի արգելք չի կար, բայց այս նիւթիս համար գաղտնի արգելքներ կը ծնանէին. ոմանք չարախորհուրդ մարդիկ կը կասկածէին թէ հասունեան ինք ձեռաց տակէ կարգիլէր այս ընտրութիւնը. վասն զի քանի որ ժողովուրդէ ընտրեալ և տէրութենէ վաւերացեալ պատրիարք մը չի կար՝ ինք կը վարէր բուն իշխանութիւնը: Ուստի հիմա որ ինք օրինաւոր կաթողիկոս եղաւ, լռելեայն՝ Գաղղիոյ ազդեցութեամբ, Թնկուեանց միջնորդութեամբ (որ սատարաւամ Ծուատ փաշայի սեղանաւորքն էին). գաղտնի՝ պատրիարքութեան պէրաթն (հրովարտակ) առաւ. և յանկարծ հրաւիրանաց տոմակներ զրկեց քանի մը հարիւր մարդու որ գան ի կաթողիկոսարան իմանան իւր նոր իշխանութիւնը:

Օարմանալի է մարդկային բնաւորութեան տկարութիւնը ինչչափ որ երեսի մորթը սկրթած՝ ինչչափ յանդուգն՝ ինչչափ ամբարտաւան ոք լինի ինչչափ ժողովուրդեան մը տկարամտութիւնն լաւ նաեւ գտնէ. և Հասուն այս տկարութիւնը ցցուց ան օրը, և հին հայ առակին ճշգրտութիւնն յայտնեց. «Գող՝ սիրաւ դող:»

Ժողովուրդը երկար ժամեր սպասեց. վերջը եկաւ նա և բարձր գահի մը վրայ նստաւ: Նոյն օրը տաճկերէն լեզուաւ ճառ մը պատրաստոր էր. ռնգային և տկար ձայնով խօսեցաւ. միտքը այն էր թէ առանց իւր ընտրութեան պատրիարքութեան գրաւումը շատ տարիներ առաջ ժողովքէ մը որոշուած էր՝ եթէ Արեւիկոյ կաթողիկոսական աթոռը Պօլսոյ եպիսկոպոսական աթոռոյն միանար:

Հապիւ թէ այս գէմութենէսեան ճառը և արքայական հրովարտակին ընթերցմունքը վերջացաւ, գոգոհութեան ձայներ սկսան, և Տիւղեանց Միհրան պէյ զայրազին բողոք մը բարձրացուց այդպիսի կաթողիկոսի մը դէմ, որ չէր ամաչեր լռելեայն՝ գողնալ պէս ժողովրդեան իրաւանց գէմպատրիարքական աթոռը բարձրանալու: Կային նաեւ այդ յափշտակութեան պաշտպանք, Հասունեանք, որոց մեծ փաստը այն էր թէ «իրը կատարուել եղել էր, և անօգուտ էր այլ ևս մաքառիլ: Բայց յայտնի էր թէ ժողովրդեան մեծ մասը համուզուած չէր. վասն զի մասնաւորաց աներ ժողովքներ եղան որպէս զի տարաձայնութիւնը վերջացնեն, բայց անօգուտ. Հասուն չէր կրնար մնալ Պօլիս վասն զի Ատոիկանեան ժողովքի օրերը մօտ էին

և ինք պէտք էր երթար Հռոմ իր եպիսկոպոսներով պապին անսխալականութեան քուէ տալու: Ուստի իրեն փոխանորդ թողուց Լիբանանցի աննշան եպիսկոպոս մը:

Հռոմ, դարձեալ արարողութիւնք՝ դարձեալ պատիւներ տեղի ունեցան այս հայոց կաթողիկոսին համար՝ որուն Պալիւն տրուեցաւ և որ մեծն է կոնդակ մը տրուեցաւ զոր Ռէվէրընդուրուս անուանեցին, և որոյ վճռով հասուն տէր կը դառնար ամեն ստացուածոց որ կաթողիկոսութեան հիմնարկութիւնք էին. եկեղեցի՝ հիւանդանոց՝ և ամեն մատակարարութիւն իրմէ կախումն պիտի ունենային. և այդ կոնդակին զօրութեամբ այս հայոց կաթողիկոսը ինք պարտաւոր էր հինգ տարին անգամ մը անձամբ երթալ Հռոմ և հաշիւ տալ իւր անտեսութեան:

Երբ այս կոնդակը Պօլիս հասաւ, մեծ խռովութիւն սկսաւ կաթողիկ հայոց մէջ. և այն օրէն կրնայ ըստ իլ թէ վաւերականութիւն առին այդ երկու անունները Հասունեան և Հակահասունեան, որ վերջը մինչև Եւրոպիոյ երեւելի և ծանօթ պիտի լինէին: Միւթարեանք որ Վենետիկ վանք և դպրոցներ ունէին, Անտոնեանք որ Հռոմ և Լիբանան վանք ունէին, այս խռովութեան պարագլուխներն էին. Զմմառեանք որ կաթողիկոսական աթոռը իրենց ձեռք բարձրացուցեր էին Հասուն, հիմա նորա կաթողիկոսութիւնն անվաւեր կը համարէին. և ամեն տեղ միաբերան եկեղեցականք Հասուն կը պախարակէին. մի և նոյն Գողթնիք անգամ, որ նորա արքանեակ և ամենախոնարհ ծառայքն էին, հիմա ելեր նորա դէմ կը զրգռէին ժողովուրդը: Հասունի տեղապահ Լիբանանցի եպիսկոպոսը որ խռովութիւնը ոչ միայն չէր կրցեր հանդարտեցնել այլ և մասնակից կը կարծուէր՝ մերժուեցաւ իր պաշտօնէն և Առաքելեան եպիսկոպոսը կուգար Հռոմայ լիակատար իշխանութեամբ. այս մարդը արդէն ճանչցուած իւր խիստ և անհամբոյր բնաւորութեամբ սկսաւ համարձակ ըսել թէ «ո՛վ որ զո՛հ չէ Հասունի կաթողիկոսութենէն ու պատրիարքութենէն և Ռէվէրընդուրուս կոնդակէն կաթողիկ եկեղեցիէն դուրս է, երթա՛յ ուր որ կը հաճի»:

Իսկ ժողովուրդը որ սկսեր էր որոշել իւր ստացուածքը, կը համրէր ամեն շէնքերը՝ եկեղեցի, ուսումնարան, հիւանդանոց՝ որ քառասուն տարուան մէջ իր զրամով շինած էր. կուգէր որ իրեն եկեղեցեաց մէջ անգամ Հասունեանք չի պատարագեն, և Առաքելեան որպէս զի ժողովրդեան իմացնէ թէ զօրութիւնը իւր կողմն է. կիրակի օր մը զինեալ զինուորներ բերել տալով շրջապատեց Բերայի

Ոսկեբերանու եկեղեցին, որ ժողովուրդը շինած՝ սեփականութիւն կը համարէր, և պատարագեց. և «Սուրբնուոր» (սինկիւլը) պատարագ» անուանուեցաւ այդ:

Ժողովրդեան մէջ կային ամեն դաղափարի տէր մարդիկ, բայց եկեղեցականք նպատակ մը միայն ունէին՝ Հասուն ամեն չարեաց պատճառ քարոզել և իշխանութենէ ձգել. իսկ երբ իրենց մէկը ըսէր թէ՛ բայց Հասուն չէ այդ կոնդակը հրատարակողը՝ պապը ինքն է, «Որդեակք, խեղճ՝ պապը ոչինչ չգիտէր, իրեն սխալ կը հասկացնեն»։ և այս խօսքերը նոյն միջոցին կըսէին երբ անսխալականութիւնը հաւատոյ վարդապետութիւն կը դառնար:

Այս եկեղեցականք դեսպանատունէ դեսպանատուն կը դիմէին, իրենց իրաւունքը հասկցնելու համար, մահմէտական փաշաներու կը բացատրէին թէ պապին այդ կոնդակով օտարը՝ Ֆռէն կը եկեղեցական կալուածոց տէր կը դառնար:

Ամեն օր նոր դիպուածներ կային, ամեն օր նոր լուրեր կը տարածէին յուսացուցիչ կամ վհատիչ. մէկը՝ Գաղղիոյ դեսպան Պիւռէ Հասունին դէմ խօսեր է՝ կը պատմէր, միւսը՝ թէ սատրապամ Ալի փաշան զՀասուն կը պաշտպանէ և այս ձեով զրուցեր է՝ կըսէր. իսկ ռամիկ ժողովուրդը նաև երկուքի բաժնուած՝ ինքն էլ իւր սովորական կերպով կը վարուէր իւր վիճարանութեանց մէջ՝ անվայել խօսքերէ սկսելով ձեռքի՝ ոտքի և մինչև դանակի հարուածի գործ կածէր և մէկ երկու սպանութիւնք տեղի ունեցան:

Բայց վերջապէս Հռոմ չէր կրնար լռել, լատինաց եպիսկոպոսին հրաման եկաւ որ քահանայից ապստամբները կոչէ՝ համոզէ և սպառնայ՝ և վերջը կախակայէ և ապա բանադրէ. երկչոտները նաև պատուակի պէս փախան և հնազանդեցան, իսկ քաջերը՝ Անտոնեանք խմբովին (որ մինչև իրենց Հռոմի վանքը թողեր փախեր Պօլիս եկեր էին), այն Միսիթարեանք որ Պօլիս կը գտնուէին, Չմմարեանք մասամբ քառասունի մօտ անձինք որոնց մէջ չորս եպիսկոպոս, արհամարհեցին բանադրանքը և հաստատ կեցան իրենց դիտաւորութեան մէջ:

Այլին սոցա մէջ մարդիկ որ այս շարժման ժամանակ մարդկային կրից կը հնազանդէին, բայց պէտք է ըսել նաև թէ կային մարդիկ որ իրենց խղճմանքին ձայնին հնազանդեցան, վասն զի վկայ և գործիք և գործակից եղած էին Հասունի յափշտակութեանց, և զգուած էին այն աստիճանի որ մինչև մահուան անկողնի մէջ հաս-

տատ կեցան և մերժեցին հռովմէական եկեղեցւոյն վերջին ներողութիւնքը և օգնութիւնը : Սրանց մէջ արժանի է յիշել Քիւփէլեան Յովսէփ վարդապետ, երբեմն ատենադպիր Հասունին :

Ժ.

Բայց բանադրանք՝ կախակայութիւն ոչինչ էին կաթոլիկ ժողովրդեան վրայ՝ եթէ աւելի սոսկալի պատուհաս մը չի հասնէր. Բերա հրդեհ մը մեծ և ահադին վնաս տուաւ ամենուն՝ բայց առաջ կաթոլիկ Հայոց : Եթէ Հասունի երկու կուսանաց վանք և երկու ուսումնարանք հրոյ ճարակ չընէին, անտարակոյս Աստուծոյ պատիժ պիտի համարուէր այս հրդեհը, բայց կրակը բանադրող և բանադրեալ հաւասարապէս դատեց և այսպիսի խօսքերու տեղի չի տուաւ :

Բայց եթէ հրդեհը հաւասար գնաց, Հասունին հարուած հարուածի վրայ եկաւ. Նապօլէոն Գ. իւր թե՛ թիկունք և մեծ պաշտպանը խայտառակաբար դահէն կիյնէր, Պապը թագաւորական իշխանութիւնը բոլորովին կորցնելով՝ Վատիկանու պալատին մէջ բանտեալ ինքզինքը կը հռչակէր : Պօլսոյ կաթոլիկ ժողովուրդը անդադար ալերսագիր կուտար սատրապա՛մին որպէս զի ուրիշ պատրիարք մը ընտրելու թոյլտուութիւն ունենար. և վերջապէս Ալի փաշային չարակամութենէն յուսահատեալ՝ եպիսկոպոսներու ժողովք մը կը ղրկէր՝ Հասուն ապօրինաւոր և օտար աղբեցութեամբ ընտրեալ համարելով ի կաթոլիկոսութիւն, անկեալ յաթոռոյ զնա կը համարէր և տեղը ժողովրդեան և եկեղեցական զասուն ընտրութեամբ Պահտիարեան Յակոբ եպիսկոպոս՝ պատուական և բարի ծերունի մը՝ կաթոլիկոս կանուանէր : Ալի փաշա օտարազամ իւր կառավարութեան շահերուն և Հասունի բարեկամ կը մեռնէր, և յաջորդը Մահմուտ Նէտիմ փաշա հրաման կ'ընէր Հասունի «առ ժամանակ մի հեռանալ Օսմանեան երկրէ որպէս զի խռովութիւնն հանդարտի» : Նոյն Մահմուտ Նէտիմ փաշա Հասունի պատրիարքական հրովարտակը յետս կը կոչէր և Քիւփէլեան Յոհան եպիսկոպոս ժողովրդեան ընտրութեամբ պատրիարք կանուանէր կաթոլիկաց : Թէպէտ ժողովուրդը կը փափաքէր Պահտիարեանը իրեն պատրիարք ընել, մինչ-

դեռ Քիւփէլեան իրեն անծանօթ անձ մի էր և որուն վրայ կասկածելու իրաւունք ունէր վասն զի չէր ճանչեր : Եւ դարձեալ անոր համար որ կը ճանչէր Էնֆիաճեան Գրիգոր վարդապետ անձ մը՝ որուն առաջին կատարելութիւնն էր Հասունի թշնամին լինելն : — Պէտք է այդ մարդը քիչ մը նկարագրել, վասն զի մեծ դեր մը խաղաց այս բոլոր Հասունեան գործողութեան մէջ :

Էնֆիաճեան Գրիգոր վարդապետ երիտասարդ է դեռ. սրամիտ, բաւական հմտութիւն և գիտութիւն ունեցող անձ, լաւ թուրքերէն գիտէր, Նւրուպական լեզուաց բաւական տեղեակ : Երկայնահասակ և վայելուչ էր կերպարանօք, համարձակախօս և կարելի է ըսել ժողովրդեան ատենաբան՝ այսինքն շատ բառեր և ածականներ յարմարցնող առանց իմաստի և զօրաւոր ձայն ու շարժմունքներ ունցող : Վերջապէս մեծ կատարելութիւն ունէր, յանդգնութիւն մինչև իւր վերջին սահմանները տանելով, և մարդ էր նա որ իր գրածը նաև կրնար ուրանալ առանց կարմրելու : Վերջապէս մարդ էր նա որ եթէ եկեղեցական կարգաց մէջ մտած չլինէր՝ յաջողակ աշխարհական կը լինէր և թերևս գործունեայ մարդու գերագոյն օրինակ :

Ուստի իր բնական համարձակախօսութեամբ այդ վարդապետը կը մանէր ամեն մեծամեծաց քով և շատ դիւրութեամբ կրնտելանար, իր խնդիրքներով զերենք ձանձրացնելէ չէր վախեր. և ամենքը որ գործի գլուխ կը գտնուէին՝ այսինքն Հասունեան պատերազմի մէջ կորով կը ցցնէին՝ առաջին խիզախ նահատակ Էնֆիաճեանը կը համարէին :

Բայց այս մարդը մէկ պակասութիւն մը ունէր, ժողովրդեան քսակին վրայ շատ կը ծանրանար, կարելի է որ ինք ստեղծուած էր մեծ ազգի մը գլուխ դնուելու համար, բայց այս հրդեհէ ելած ժողովրդեան՝ 1200, 1500, 2000 զուրուշ տալ կառքի և անհատնում ընծաներու (պաքշիշ) փող տալ չափազանց կերեւար ծանծաղամիտ մարդկանց. բայց այդ մարդիկը չէին իմանար այդ մեծ քաղաքականութիւնը որ պապին կամաց դէմ կաթողիկոսութիւն մը կը քարոզէր որ ոչ Տոլէնկէռի՝ և ոչ նոյն միջոցին ծագած կաթողիկոսութեանց մէկին հետ յարաբերութիւն կամ նմանութիւն չունէր, որ և ոչ անխաղաքականութեան դէմ համարձակ ձայն վերցնել կը յանդգնէր, այլ իւր միմիայն հաւատոյ մասն էր Հասունի դէմ կռուիլ :

ԺԱ.

Գոնէ Էնֆիէճեան վարդապետը հաստատ էր իւր ատելութեան մէջ ընդդէմ Հասունի. իսկ Քիւփէլեան պատրիարք յայտնի չէր թէ ո՞ւմ դէմ աւելի ատելութիւն ունէր, Հասունի՞ թէ Էնֆիէճեանի. և կամ բոլոր իւր ընկեր եկեղեցականաց. այս յայտնի էր թէ շատ սէր ունէր ոսկւոյ և ծարաւ արծաթոյ. անձնդիւրութիւն իւր փտած մարմինը պահելու համար և պահանջմունք անպակաս էին, թէպէտ առողջապահական մասին շատ քիչ զգուշութիւն կ'ընէր: Կարելի չէ մոռնալ թէ այդ մարդը միշտ փափաք ունէր նահանջելու, վասն զի դպրոնի տեսնուեր էր լատին եպիսկոպոսին հետ, և վերջերը նոյն ինքն Հասունին հետ: Բայց որովհետեւ Հակահասունեան ժողովուրդը լաւ գիտէր թէ այդ մարդը եթէ կարենար յաջողիլ նաեւ պատրիարքութենէ ձգել, զրեթէ անկարելի էր տեղը ուրիշ մը դնել՝ կամայ ակամայ այդ փտած լատափայտին վըրայ կը նաւարկէր:

ԺԲ.

Դիտելու բան է որ այս խնդրոյս մէջ Հակահասունեան ժողովուրդը ամեն իշխանութիւն յանձնէր էր Զմմարեանց որ չէր ճանաչէր: Եւ որ զարմանալին է հայ կաթողիկ եկեղեցականաց ամենէն տղէտ՝ ամենէն անկիրթ և ամենէն անտաշ սոքա էին:

Աթոռիկոս, պատրիարք, պատրիարքական փոխանորդ, պատրիարքարանի տանադպիրը նաեւ Զմմարեան մ'էր:

Ի՞նչ էին Զմմարեանք բաղդատուելու համար Վենետիկ Մխիթարեանց հետ. ի՞նչ ծառայութիւն ըրած էին ժողովրդեան ո՛ւր էին իրենց դպրոցները, ո՛ւր իրենց գրքերը, ո՛ւր իրենց տպարանը, ո՛ւր իրենց մարզավարութիւնը:

Բայց դժբաղդութիւնը հոն էր, Մխիթարեանք որ եօթը ութը հոգի մը կը գտնուէին Պօլիս՝ կասկածելի էին ամենուն աչքին, վասն զի իրենց Վենետիկ վանքը ժողովրդեան հետ ոչ միայն չի միաբանեցաւ, այլ նաեւ շատ անգամ թղթեր կը գրէր իւր անդամոց և կը հրաւիրէր վանք դառնալ, ինք չէզոքութիւն մը հրատարակէր էր այս խնդրոյս մէջ, և բանադրանքը հասնէին վերջ բոլորովին եթէ Հասունեան չեղաւ՝ Հասունեանէ էլ տարբերութիւն մը չունեցաւ. իսկ վերջերը կարելի է ըսել՝ Հասունեանէ աւելի եղաւ նաեւ:

Վասն զի Քիւփեյեան պատրիարքին և լատին եպիսկոպոսի մէջ կամուրջը Միսիթարեան մի էր:

Այս մօտերս դասախօս մը Մուրատեան վարժարանը Փարիզէ ի Հռոմ փոխադրեց. երանի՜ թէ այնպէս եղած լինէր. վասն զի այս օր Հռոմ ազատ Իտալիոյ մայրաքաղաքն է ուսմանց և զխուժեանց կեդրոն մի է և պապերու Հռոմը չէ: Այլ Միսիթարեանք աւելի վառն ըրին. Փարիզու վարժարանը փակեցին, քանի մը տղայ Վենետիոյ Ռափայէյեան վարժարանին մէջ աւելցուցին, և թիթե խղճմանքով և աւանց փոքրիկ կարմրութեան կարգացին Թէոդօրեան Սարգիս վարդապետի Դ. Հասոր գիրքը: Եւ կարծեցին թէ որովհետեւ անտերունջ ազգի մը հետ դործ ունին կարելի է արհամարհել նորա բողոքները. որովհետեւ այդ անտերունջ ազգը և նորա պատրիարքարանը իւր բոլոր ուշադրութիւնը դարձուցեր էր բուն հայրենեաց մէջ շարունակ թշուառութեանց և տառապանաց մատուներալ հայրենակցաց՝ կարելի էր ասն ցնծութեան կատարել Մուրատեան որբոց և աղքատաց դաստիարակութեան սահմանեալ դըրամներով, բայց եթէ կայ, և մենք կը հաւատանք թէ կայ Աստուած մը վրէժխնդիր որբոց՝ և աղքատաց՝ և անկեղծ՝ երկայն չեն կարող զոհել եզուիթ վարդապետութեանց խաղաղ և հանգիստ սրտով. կուգայ օր և թերեւ շատ մօտ է որ տասնապատիկ տուեին այդ իրաւանց և արդարութեան ոռնհարութիւնը: Մենք զիտենք որ Փարիզու Մուրատեան վարժարանը դրաւ դնելով՝ աժան տոկոսով՝ դրամ վերցնելով՝ ի Գաղլիոյ՝ և Պօլիս բարձր տոկոսով՝ նոյն դրամը դործածելով՝ ահագին շէնք մը առին Քաղկեդոն և ճակատը Միսիթարեան վարժարան գրոշմեցին: Չենք զարմանար նաև այդ բանին այլ կը զարմանանք որ Միսիթարեանց ամենէն սրամիտները կը պընդեն թէ այդ շէնքը Ս. Ղազարու վանքին է, այդպիսի սխալ համոզմանց և կացութեան վրայ իրաւունք ունինք սպուշ մնալու:

ԺԳ.

Այս տեղ հիմա եկեալ հասեալ լինելով Միսիթարեանք, Հակահասունեան Ժողովուրդը իրաւունք ունէր այս երկակենցաղ էակաց վրայ կասկածելու: Բայց միթէ նոյնպէս իրաւունք ունէր կասկածելու Անտոնեանց վրայ, որ Հռոմ վանքերնին թողեր՝ կիսովատար

չէնքի մը մէջ եկեր ապաստաներ էին Պօլիս: Բայց Հակահասունեանց զլսաւորներէն ոմանք միաբանած էին Զմմարեանց հետ և զԱնտոնեանք տեսնելով հոգւով մարմնով միացած ժողովուրդեան՝ և մտած եռանդով հասունական պատերազմին մէջ՝ որ նահանջը անկարելի էր՝ Մաքիավէլական քաղաքականութեամբ, զիրենք անդառնալի զոհ համարեցան, և առանց սկզբունքի՝ առանց գիտութեան՝ առանց կրթութեան մոլի և սակաւաթիւ մարդիկ՝ սոցա նախադասեցին. անվարձ և սաժանելի աշխատութիւններով զիրենք բռնաւորեցին, միաբանական ոգին ոմանց սրտին մէջ խախտելով՝ նոցա անկարգութիւնքը բոլոր միաբանութեանը համարեցան և բամբասեցին: Վերջապէս իբրև ականատես կրնանք վկայել թէ Հակահասունեան ժողովուրդը ապերախտ գտնուեցաւ առ Անտոնեանս, վասն զի նոքա միայն արժանի չէին Հասունեան լինելու:

ԺԴ.

Այս խօսքը զընցելով պէտք է յայտնենք նաև թէ ի՞նչ էին Հասունեանք. մենք ժողովուրդը կիմանանք, վասն զի Հասունի համաժողով եկեղեցականք աչքերնին գոց իրենց առաջնորդին կը հետեւէին. խորհրդածութիւն աւելորդ է իրենց համար:

Հասունեան ժողովուրդը թէպէտ Պօլսեցի՝ բայց մեծաւ մասամբ Գաղատիոյ եկած են, և մէկ կողմէն նորահաս եկք են որ Պօլիս կը հաստատուին, ստորին ժողովուրդը անկիրթ և տղէտ է, իսկ վերի դասը որ կը պարունակէ սեղանաւոր՝ վաճառական՝ տէրութեան քանի մը պաշտօնեայք՝ մէկ քանի բժիշկք, հազիւ քանի մը հոգի կարելի է ցցնել որ ուսմունք՝ գիտութիւն՝ տաղանդ ունեցող անձինք լինին:

Սեղանաւորք և վաճառականք մեծ մասը բաղդին յաջողութեամբ կամ տէրութեան պաշտօնակալաց ընկերութեամբ հարստացած մարդիկ լինելով մտաւոր կարողութեան տէր չեն. կան այնպիսիներ որ իրենց կասկածելի հարստութեան աղբիւրներուն հեղինակ համարին Հասունի աղօթքը, իրենց զաւակները՝ լատին եկեղեցականաց Լազարիսթներու և Նզուիթներու ուսումնարանաց աշակերտք են. և որովհետեւ այս հիմնարկութեանց մէջ ազգութեան հոգին արհամարհ և սառնանայական կը համարուի՝ պատմութիւնը

ստույթանց հիւսք մի է՝ կրօնքի բարոյականը խարդախութիւն մի է վասն զի ոչ սէր այլ ատելութիւն կուսուցանէ, ուստի այս տղաք կեննն այս վարժարաններէն թեթեւ և տկար գիտութեամբ, բայց Հասունի և եղբիթական պաշտպանութեամբ կը յաջողին իրենց ճանապարհը շինել այնպիսի կառավարութեան մը ներքեւ, ուր դեսպանաց պաշտպանութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունի: Եւ պէտք է զըուցենք նաև թէ մէկ երկու հոգի տաղանդաւոր և ուսումնական մտքի տէր մարդիկ նաև տեսնուեցան Հասունեան փաղանդին մէջ յայտնի կերպով ոչ Հասունեան արդարութենէն՝ ոչ հոգեւոյ համոզմամբ այլ անձնական շահով կամ այնր յուսով կապուած էին իրեն հետ: Վերջապէս մենք այս Հասունեան ժողովուրդը տեսնք վարը կրնամն ուղէտ և ազգատեսայ, վերը իմաստակ թերուս, զուրկ ամեն աղին զաղափարէ: Բացառութիւնք շատ քիչ էին, և երբ նոցա մէջ քանի մը հազուադէպ անձինք կը նշմարէինք որ արժէք ունէին, կը ցաւէինք նոցա վրայ վասն զի կերեակայէինք թէ վեճակի հարկէն բռնադատեալ կը գտնուէին հոն՝ ուր իրենց տեղը չէր:

Ժ.Ե.

Հակահասունեանք այն մասը կը կազմէին ժողովրդեան որ ո՛ր և իցէ ազգի մէջ կրնայ պատուաւոր դիրք մը ունենալ: Հին և աղնիւնաանիք որ տէրութեան պաշտօնից մէջ հաւատարմութեան սկզբունքով ծառայած էին երկար ժամանակներէ ի վեր, իրենց դուլն էին. Եւրոպայ գացած ուսմունք առած մարդիկ կային իրենց մէջ, (որոց ոմանց մօտաւոր և տղէտ ազգականները հասունական խումբին նահատակներն էին). պատուաւոր սեղանաւորք՝ վաճառականք և արհեստաւորք՝ Դրան ուսումնական պաշտօնեայք որ իրենց արժանեօք և գիտութեամբ կրցեր էին յառաջանալ, վերջապէս խոհուն և բանաւոր մարդիկ, որ անիրաւութեան և յափշտակութեան չէին կարող համբերել, և կը խորհրդածէին՝ ուղեղն կշեռ մը ունէին:

Հասունի ձեռասուն աշակերտաց մէկը ըսեր էր որ մը այս տողերը գրողին. «Մենք կը փախաքինք որ երեք՝ չորս հարիւր կամ «հինգ հարիւր հոգի որ ջերմ կաթոլիկ չեն, որ սրտով և մտքով «Հռոմի որոշմանց դէմ գործելու պատրաստութիւն ունին, և մեզ

«Համար ժողովրդեան մտրեցուցիչք են, ցորենին մէջ որում են, ձը-
պեն ելնեն Հայ լինին (այսինքն՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատկա-
նին), բռթէսթանդ լինին՝ վերջապէս մեր ժողովրդեան մէջէն ել-
նեն հեռանան՝ որպէս զի ուրիշները չապականեն» :

Այս փափաքը ո՛չ ըսողին միայն՝ այլ ըսողին էլ գլխաւոր փա-
փաքն էր, բայց դժբաղդաբար այսպիսի կրօնական խնդրոյ մէջ քա-
նի՛ տեսակ արգելքներ կային, բաւական չէր որ մէկը իւր համոզ-
մունքն ունենար, բաւական չէր որ մէկը իւր խիղճով ճշմարտու-
թիւնը խաբէական քարոզներէ որոշելու կարողութիւն ունենար,
այլ պէտք էր նաեւ կին և զաւկներ համոզել, պէտք էր ազգականաց
և բարեկամաց ոմանց հետ յարաբերութիւնք խորտակել. վերջապէս
երկայն անցեալը մը շղթայներու օղակներն քակէր :

Ո՛հ, ի՛նչափ յանցաւոր են Աստուծոյ և ազգին դատաստանին
առջև այն հոգեւոր գլուխք՝ առաջնորդք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ
որ իրենց չար օրինակաւ, շահասիրութեամբ՝ անիրաւութեամբ՝
ազիտութեամբ՝ անարժան ձեռնարկութեամբք պատճառ կը լինին,
հեռացնելու՝ օտարացնելու իրենց հայրենի եկեղեցւոյն ծոցէն հա-
րազատ զաւակները, ոչխարները՝ որ օտարախորթ հարց և գայլերու
կը մասնեն :

Խղճմունքի ազատութեան մենք էլ կողմնակից ենք, բայց
խղճմունքի ազատութիւն մը չենք կրնար հաւտալ այն մարդկանց
համար որ երբէք խղճմունք չեն ունեցեր՝ մանաւանդ թէ ամեն
խղճմունք ունակօր են ըրել խռովութիւն և ատելութիւն ցանելու
համար Քրիստոսի եկեղեցւոյն մէջ : Ի՛նչէ տեսարանը որ աչքեր-
նուս առջև կը նկարի. բանանք աչքերնիս՝ տեսնենք Գաղղիա, Պել-
ճիա՝ Գերմանիա՝ Իտալիա որ այդ կաթոլիկութեան ճիրաններուն
մէջ կը տրոփին՝ կը թրթռան տարիներով և չեն կարող ճողոպ-
րիլ, նոքա որ ազգք են և պետութիւնք, և որ ազգութեան վտանգ
կը նշմարեն այդ դաւանութեան մէջ, և որու նորանոր վարդապե-
տութիւնք՝ խղճմունքի հիմունք մարդկային սրտէն արմատախիլ
կընէին :

Ժ.Օ.

Այսպէս ճանաչեցինք մենք այդ կաթոլիկ Հայոց հերձուածը՝
այսինքն բաժանմունքը, որ անուն ունեցաւ Հասունեան և Հակա-
հասունեան, որ թէպէտ յատուկ անունի մը վրայ կը դառնար. բայց

սկզբունք մը կը ներկայացնէր . — մէկ կողմէն բռնութիւն որ ան-
նիւթական զօրութեան վրայ յեցեալ կը յափշտակէ մարդուս մըտ-
քին կարողութիւնները՝ կարգիլէ ամէն քննաբանութիւն՝ կը խար-
դախէ պատմութեան և ժամանակագրութեան ճշմարտութիւն՝ կը
կործանէ՝ կը հրդեհէ մինչև վարժարան և ուսումնարան, կամբաս-
տանէ՝ կը զըպարտէ քրէական յանցանք իր թշնամին ուսմանց և
գիտութեանց բարեկամը՝ աղքատին, որբին, այլուոյն, ինկածին ժա-
ռանգութիւն՝ աւանդ՝ ստացուածք սխալմանց դին կը յափշտակէ
անխիղճ, և վերջը վերջը անսխալականին կոնդակաւ ժողովրդեան
իրաւունք՝ պատրիարքական աթոռ կը գողնայ անամօթ, Աստուծոյ տուն՝
տաճար՝ աղքատի, հիւանդի պատսպարան՝ տղու վարժարան կայ՝
այն էլ կուզէ աւազակել: Ահա՛ Հասունութիւն:

Իսկ միւս կողմէն ջանք, մտաւոր կարողութիւն՝ բանականու-
թիւնը պահպանել՝ ունիլ ճշմարտութիւն ճանչելու համար՝ վար-
ժարան հիմնել լուսաւորութիւն բերելու համար՝ բողոք՝ դատաստան
խնդրել արդարանալու համար՝ կռուիլ աղքատին, որբին, թշուա-
ռին իրաւունքը պահպանելու համար՝ դիմագրել, պաշտպանել
յոփշտակողին, աւազակին՝ գողին ձեռքէն չի թողլու համար ժո-
ղովրդական իրաւունք և ստացուածք:

ԺԵ.

Բայց ինչ որ պատիւ կը բերէ Հակահասունեան ժողովրդեան
հոն է թէ՛ ինք պատերազմել է տասը տարի Հասունի անունով
Հռոմի պապին դէմ, վասն զի Հասուն լոկ գործիք մը եղած է.
պատերազմել է Ալի փաշայի պէս խորագէտ սատրապի մը հետ,
որ բոլոր սրտով Հասունի հետ միաբան էր. պատերազմել է Դադ-
ղիոյ զեսպաններու հետ՝ որոնց ոմանց անունը «Աբբայ» դրած էին
և ուրիշներունը «Աարտինայ». պատերազմել է մեծաւ մասամբ այն-
պիսի զօրավարներ և նիզակակիցներ ունենալով որ Հասունի պէս
մարդիկ էին սրտով և խղճմանքով, որ ոչ երբէք կը համարձա-
կէին բուն ճշմարտութիւնը խոստովանիլ և թշնամին մատնանիշ
ցցնել, որ միշտ պատրաստ էին զինքն առաջին առթիւ մատնելու,
և որոնց զլիաւորը առիթին նաև չսպասեց՝ այլ իւր մատնութեան
համբոյրը տուաւ:

Եթէ Հակահասունեան ժողովուրդը միաբանի հաշտուի Հա-

սունեանց հետ, խորհուրդ կուտանք իրեն՝ յիշել Ռուսսօի համբա-
լաւոր խօսքը. «հաշտուած թշնամւոյն պէս երկիւղալի բան չի կայ»:

Այրանի թէ բաւական համարէր այս անօգուտ կռիւր, թողուր
օտարախորթ հայրերն ու եղբայրները, դար հայրենի արտը մշակե-
լու հարազատ եղբարց հետ և հայրենի տունը մտնէր. վասն զի
ճնողին պակասութիւնքն ու յանցանքները անբաղդատելի են օտարին
լուծին և ոտնհարութեան հետ:

Մենք ի՞նչպէս չի գովենք այնպիսի պատրիարք մը որ կիմա-
նայ իւր պաշտօնը՝ ինչպէս պէտք են իմանալ ամէն Աւետարանի պաշ-
տօնեայք, որ կը քարոզէ բեմին վրայէն թէ՛ «Հայաստանեայց եկե-
ղեցւոյ անդամք կաթողիկոս՝ պատրիարք մինչև յետին սարկաւադ
իրենց ազգին պաշտօնեայքն են և ոչ թէ տեարք», և կրնար ան-
խիղճ դրացւոյն նայելով աւելցնել. «և ոչ բռնաւորք»: Զի զընցէ
ոք մեզն թէ այդ սկզբունքի դէմ նոյն եկեղեցւոյ մէջ միթէ չի՞ն
գտնուիր անձինք որ դործով բռնաւոր եղել են կամ են. մենք կըր-
նանք հարցնել թէ կա՞յ հայրապետական կոնդակ մը Ռէվէրսու-
րուսի հետ բաղդատելու համար, որ հաւատոյ վարդապետութեան
մաս դարձնէ ժողովրդեան ստացուածոց և իրաւանց յափշտակու-
թիւնը. եթէ կա՞յ ցոյց տան մեզ. ա՛յլ է զեղծմունք, ա՛յլ է զեղծ-
մունքը օրէնք ընել. անիրաւութիւն քիչ շատ կայ և պիտի լինի
աշխարհիս վրայ, բայց անիրաւութիւնը նուիրագործել սրբութեանց
կարգ անցնել շարունակ և անդադար՝ պատճառ եղան խեղճ ժողո-
վըրդեան մը համբերութիւնն սպառելու:

ԾԵՐԵՆՑ

27 Ապրիլ 1879.